

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АЛИШЕР
НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

УДК 821.512. 133 (092) Навоий

ЭРКАБООЕВА НАРГИЗА ҚУРБОНАЛИЕВНА

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА МУНОЖОТ

**ИХТИСОСЛИК - 10.01.03 - МИЛЛИЙ АДАБИЁТ ТАРИХИ
(Ўзбек адабиёти)**

**Филология фанлари номзоди
илмий даражасини олиш учун
ёзилган диссертация**

**Илмий раҳбар: Филология фанлари номзоди,
профессор С.Ғаниева**

Тошкент-2008

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ.....	3-8
I-БОБ. МУНОЖОТ ТАРИХИГА БИР НАЗАР.....	9-28
1.1. Муножотларнинг ўзбек адабиётига кириб келиши.....	9-18
1.2. Навоийдан кейин яратилган муножотлар.....	19-28
II-БОБ. НАВОИЙ МУНОЖОТЛАРИНИНГ ҒОЯВИЙ-БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	28-105
2.1. «Хазойин ул-маоний»даги муножотлар.....	29-51
2.2. «Хамса» дostonлари таркибидаги муножотлар.....	52-70
2.3. «Лисон ут-тайр» дostonидаги муножотлар.....	71-81
2.4. Навоий асарларининг дебоча ва хотима қисмларида учровчи муножотлар.....	82-105
III-БОБ. «МУНОЖОТ» АСАРИДА МАЗМУН ВА ШАКЛ УЙЁУНЛИГИ.....	106-138
3.1. «Муножот»нинг ўзига хос композицияси.....	109-121
3.2. «Муножот» бадиияти.....	122-131
3.3. «Муножот» ва анъана.....	132-138
ХУЛОСА.....	139-142
ҒОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	143-149

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Маълумки, адабиёт асрлар оша инсоннинг маънавий қиёфасини юксалтиришга, гўзал ахлоқларни шакллантиришга, уларда келажакка умид ва ишончни тарбиялашга хизмат қилган. Бироқ собиқ иттифоқ даврида адабий ёдгорликлар бир томонлама ўрганилди. Бир адабиёт вакиллари прогрессив ва феодаал-клерикал адабиёт намояндалари дея икки гуруҳга бўлиб юборилди.¹ Прогрессив адабиёт қолипига тушганларининг ҳам диний-тасаввуфий мавзудаги асарлари халқ кўзидан яширилди. Жумладан, «Алишер Навоийнинг диний адабиётга муносабати, диний адабиётлар, хусусан, Қуръон ва ҳадислар унинг ижодида доимий ва муҳим манбалар бўлгани, ўз даври ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий масалаларини улуг шоир кўп вақт шу асарларга суяниб ҳал этганлиги шу пайтгача ўрганилмади, ҳатто бундан кўз юмиб келинди».² Фақат мустақиллик давридагина адабиётга ҳолисона баҳо берила бошланди. «Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди.»³

Навоий асарларининг анъанавий муқаддималарига кирган ҳамд, муножот, наът қисмлари, шоирнинг диний мавзудаги асарлари тўлалигича йигирма жилддан иборат Мукамал асарлар тўплами номи билан нашр этилди. Шоирнинг динга, тасаввуф таълимотига муносабатига доир ўнлаб мақолалар, илмий рисоалар эълон қилинди.⁴ Шу жумладан, Навоийнинг «Муножот» асари ҳам илк бор профессор С. Ғаниева ташаббуси билан нашр этилди. Бу каби асарларнинг чоп этилиши халқимизнинг қалбидаги муайян вақт

¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб –Т.: 1965

² Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари – Т.: 1997. Б.72

³ Каримов И.А. Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши//Ўзбекистон ХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. Б. 137

⁴ Ҳайитметов А. «Хамса»да ислом нури // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1996 йил, 26 апрель сони; Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодида умуминсоний қадриятлар масаласи // «Ўзбек тили ва адабиёти» журнапи, 1991 йил, 4-сон; Ҳаққулов И. Оқиллик ва ғофиллик // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991 йил, 29 март сони; Каюмов А. «Муножот»-ҳиммат мадҳияси // «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1991 йил, 1февраль сони ва ҳоказо.

мобайнида пайдо бўлган бўшлиқни тўлдиришга, маънавий қашшоқликни бартараф этишга, соф исломий эътиқодни шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур диссертацион иш халқимизнинг бой маданий-маърифий меросларидан бири бўлган, инсоннинг комил эътиқоди ва ҳаёт кечириш мезонларини тўғри белгилаб берадиган Алишер Навоийнинг «Муножот» асари ҳамда муножот мавзусига эга асарларининг ўзига хос ғоявий-бадий хусусиятлари тадқиқига бағишланган.

Навоий муножотларини ўрганиш шоирнинг дунёқарашини тўғри тушунишга, асарларини холис баҳолашга ёрдам беради. Шоир муножотларини истиқлол маънавиятининг таркибий қисми сифатида тарғиб қилиш баркамол авлодни тарбиялашда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» девони, «Хамса» ва «Лисон ут-тайр» дostonлари ва бошқа асарлар таркибидаги муножотлар, насрий йўлда ёзилган «Муножот» асарининг ғоявий-бадий хусусиятларини таҳлил этиш, уларни ўрганиш ва илмий хулосалар яшаш мазкур тадқиқотнинг асосий мақсади ҳисобланади. Шу мақсадларни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар қўйилди:

- Ўзбек мумтоз адабиётида Навоийнинг муножот мавзусидаги асарларининг ўзига хос ўрнини кўрсатиш; уларни маънавиятимиз таркибий қисмига мансуб эканлигини ва давримиз учун ҳам заруриятини асослаш;
- Муножот тарихи ва унинг ўзбек адабиётига кириб келишини ўрганиш;
- Муножотларнинг асар композициясида ранг-баранг бадий вазифалар бажаришини кўрсатиш;
- Достон муқаддималаридаги муножотларда Навоий дунёқарашининг қай даражада акс этгани ва уларнинг манбаларини аниқлаш;
- Муножотларнинг мавзу ва ғоявий кўламини белгилаш;
- Муножотлардаги ғоя ва унга уйғун равишда танланган бадииятни текшириш;
- «Муножот» асарининг композицияси ва ғоявий-бадий хусусиятларини анъана ва новаторлик нуқтаи назаридан ўрганиш;

- Муножотларнинг ўзбек адабиёти тарихидаги муносиб ўрнини кўрсатиб бериш.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Навоий ижодини ўрганиш шоир ҳаётлик давридаёқ бошланган эди. Октябрь тўнтаришидан сўнг ҳам шоир ижодий меросини ўрганишга алоҳида эътибор берилди. Навоийнинг бебаҳо адабий мероси Фитрат, А.Саъдий, П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймонов, А.Рустамов, А.Ҳайитметов, А.Қаюмов, С.Ғаниева, Е.Бертельс каби етук олимлар томонидан ўрганилди. Лекин шўролар даврида Навоий асарлари бир томонлама тадқиқ этилди. Забардаст олимларимизнинг илмий рисолаларида муножотлардан иқтибослар келтирилиб, улар ҳақида фикр билдирилган бўлса-да, уларнинг дostonларнинг муножот бобларидан олинганлиги таъкидланмади.⁵ Бу мақолалар илк бор Навоийнинг дунёқараши унинг муножотларида ҳам акс этганлигини исбот этганлиги билан аҳамиятлидир. Истиқлол шарофати туфайли шоир меросини тўлалигича ўрганиш имконияти туғилди. Навоий муножотларига доир иккита магистрлик иши ҳимоя қилинди.⁶ Э.Акбаров «Муножот» асарининг матн хусусиятларини тадқиқ этган бўлса, З.Йўлдошева Навоий девонлари ва dostonлари таркибидаги муножотларнинг матн ва ғоявий-бадий хусусиятларини тадқиқ этди. Бу тадқиқотлар шоир муножотларини илмий ўрганиш йўлидаги биринчи қадамлар бўлди. Уларда муножотларнинг жанр хусусиятлари тўғрисида қисқа бўлса-да, муҳим, объектив фикрлар билдирилди. 1997 ҳамда 2001 йилларда икки бора А.Аъзамовнинг «Муножот» асарига ёзган шарҳи нашр этилди.⁷ Ушбу рисола шоир «Муножот»ини кенг халқ оммасига содда ва тушунарли услубда етказишга эришилгани, қийин сўзлар луғати билан бирга берилгани, муножот тарихига доир ҳам изланишлар олиб борилгани билан эътиборга лойиқ. Шунингдек, мустақиллик

⁵ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати – Т.: 1979, Б.7-2. Ойбек, Мукаммал асарлар тўплами, 13-том, Т, 1979.: Б.198-257

⁶ Э.Акбаров. Навоийнинг «Муножот» асари. – Т. 2002. З.Йўлдошева. Навоий муножотларининг матн хусусиятлари. – Т.: 2003

⁷ А. Аъзамов. Муножотнома - Наманган 1997

йилларида муножотлар тўғрисида ўнлаб мақолалар эълон қилинди.⁸ С.Ғаниева, А.Қаюмов мақолаларида «Муножот» асарининг ғоявий хусусиятларига эътибор қаратилган бўлса, А.Ҳайитметов, Р.Воҳидовлар мақолаларида «Хамса» дostonлари мукаддималаридаги муножотларнинг диний манбалари ёритилди. Юқорида зикр этилган тадқиқот ва мақолалар Навоий муножотларининг баъзи хусусиятларини акс эттирса-да, шоир асарларида муножот мавзусининг қай даражада ёритилгани, уларнинг асар композициясида тутган ўрни, ғоявий ранг-баранглиги, ғоя ва бадиият уйғунлиги масалалари етарлича таҳлил этилмаган эди.

Тадқиқотнинг илмий-услубий асоси тарихий-киёсий услубдир. Ишда объективлик ва изчилликка амал қилинди. Диссертацияда ўзбек адабиётшунослигида Фитрат, А.Саъдий, Ойбек, М.Шайхзода, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, А.Рустамов, С.Ғаниева, Ҳ.Сулаймонов, Ғ.Каримов, А.Ҳожаҳмедов, Н.Комилов, С.Ҳасанов, И.Ҳаққулов, Ё.Исҳоқов, Р.Воҳидов, С.Рафиддинов, С.Эркинов, Э.Очилов ва бошқа олимлар; Е.Э.Бертельс, Д.С.Лихачев, Веселовский, М.Ф.Кўпрули, Усмон Турар, О.С.Лаванд каби хорижлик олимларнинг тажрибалари асос бўлди, шарқ мумтоз адабиётини тадқиқ этиш юзасидан амалга оширилган диққатга сазовор тадқиқотларнинг хулосаларидан фойдаланилди. Шунингдек, тадқиқот мавзусини ёритишда забардаст адабиётшуносларнинг, машҳур мутасаввифларнинг диний-тасаввуфий таълимотга доир қарашлари, назарий-илмий изланишларига таянилди.

Ушбу диссертацион ишда муножотларнинг ўзига хос ғоявий-бадиий ва жанр хусусиятлари, муножотларнинг манбалари хусусида фикр билдирилганда мумтоз адабиётимизни тадқиқ этиш анъаналарига ва истиқлолдан кейинги янгича қараш ҳамда талқин қилиш тамойилларига амал қилинди, илмий принципиаллик нуқтаи назаридан баҳоланди. Шу билан бирга

⁸Қаюмов А. «Муножот»-ҳиммат мадҳияси // «Совет Ўзбекистони», 1991, 1-февраль. С.Ғаниева. Абдиётга назар // Муножот - Т, 1991 й, Б.4; Ҳайитметов А. «Хамса»да ислом нури // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996, 26 апрель. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт - Бухоро, 1994, Б.44-65

иш жараёнида муножот мавзусига эга асарларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари қиёсий метод асосида таҳлил этилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Ушбу диссертация ўзбек адабиёти тарихи, хусусан, навоийшуносликда шу кунга қадар изчил ўрганилмаган Навоийнинг муножот мавзусига эга асарларини илмий-назарий жиҳатдан тўла тадқиқ этишга қаратилгани билан ажралиб туради. Бу эса қуйидагиларда кўринади:

1. Мазкур мавзу илк бор яхлит ва изчил равишда тадқиқ этилмоқда; тадқиқот мавзуси ва кўлами миллий истиқлол мафкураси асосида амалга оширилди;

2. Навоийнинг муножот мавзусига эга барча асарлари тадқиқотга тортилди ҳамда уларнинг ўзига хос специфик хусусиятлари илк бор кенг аспектда таҳлил этилди;

3. Асарлар таркибига кирган муножотлар ўша асар композицияси ва ғоявий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда текширилди;

4. Муножотларнинг манбалари ҳамда ғоявий ранг-баранглиги, турли бадиий вазифаларга эга эканлиги исботланди;

5. Навоий муножотларининг ўзбек мумтоз адабиётида нодир ҳодиса эканлиги, уларнинг мутафаккир шоир ижодида мавзу даражасига кўтарилганлиги, мавзу, ғоя, бадиий жиҳатдан юксак намунага айланганлиги кўрсатиб берилди;

6. Муножотлар анъана ва новаторлик нуқтаи назаридан ўрганилди;

7. Муножотларнинг мазмунига уйғун равишда моҳирона санъаткорлик билан ёзилганлиги улар учун танланган бадиий воситаларнинг асар ғоясини ташишда алоҳида бадиий қийматга эгаллиги очиб берилди;

8. Навоий дунёқарашини аниқлашда муножотларнинг бирламчи манба эканлиги илмий асосланди.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Мазкур жиҳат, энг аввало, мавзунинг янгилиги ва долзарблиги билан белгиланади. Навоийнинг муножотлари мумтоз адабиётимизнинг дурдона ҳодисаси сифатида миллий-

диний кадриятларимизнинг ўрганилиши ва тикланишида муҳимдир. Ҳозирги кунда ёш авлоднинг маънавий бойлигини оширишда, соф иймон-этиқодини шакллантиришда уларни мумтоз адабиётимиз хазинасидаги муножот сингари асарлар билан таништириб бориш мақсадга мувофиқдир. Мазкур мавзу ва унинг материалларидан олий ўқув юртларининг ижтимоий-гуманитар, хусусан, ўзбек филологияси факультетларида фойдаланиш мумкин. Шунингдек, мазкур иш семинар ва махсус курсларда ўқитиш учун ҳам намуна сифатида тавсия этилади.

Яна, адабиёт назариясида муножот мавзуси алоҳида специфик хусусиятларга эга ва мумтоз адабий меросимиздан салмоқли ўрин олган мавзу сифатида эътироф этилса, адабиёт назарияси дарсликлари ва мактаб дарслик-мажмуаларига киритилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Тадқиқотнинг манбалари. Ишда Алишер Навоийнинг 20 жилддан иборат Мукамал асарлар тўпламининг 3-16-жилдлари асосий манба сифатида олинди.

Ишнинг жорийланиши. Тадқиқот мавзуси Ўз Р ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти илмий кенгаши (11-сонли мажлис, 12.11.2003) да ва Ўз Р ФА Ижтимоий-гуманитар фанлар мажмуи ҳузуридаги филология фанлари (адабиётшунослик) бўйича илмий тадқиқотларни Мувофиқлаштирувчи Республика кенгашининг (№ , 1.06.2005) йиғилишида тасдиқланган. Мавзуга доир республика журнал ва илмий тўпламларида 8 та мақола эълон қилинган.

Диссертациянинг таркибий тузилиши. Тадқиқот кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I-боб. Муножот тарихига бир назар

1.1. Муножотларнинг ўзбек адабиётига кириб келиши

Ўзбек мумтоз адабиёти ранг-баранг жанрларга бой бир гулшанга ўхшайди. Гулшандаги ҳар бир гулнинг ўзига хос ифори, таровати, ўрни бўлганидек, адабиётимизда муножотлар ҳам муайян ўрин тутди. Муножот сўзининг луғавий маъноси баъзи луғат ва қомусларда қуйидагича изоҳланади: «муножот» арабча сўз бўлиб, нажот тилаш, яширинча суҳбат;⁹ худога дил рози айтиш, зорланиш;¹⁰ ялиниш, ёлвориш;¹¹ нажот сўрамоқ, тавалло қилмоқ;¹² шивирламоқ, ким биландир юзма-юз, яширинча махфий суҳбатлашмоқ¹³ каби маъноларни билдиради.

Муножотлар асар бўлиб шакллангунга қадар узоқ тарихий даврни босиб ўтди. Муножотнинг асос-мундарижасида Оллоҳга илтижо, нола, зорланиш ётади. Шу сабабли унинг пайдо бўлишини диний дунёқарашнинг вужудга келган даврига боғлаш мумкин. «Диний дунёқараш таъсирида пайдо бўлган илк адабий ёдгорликлар нафақат диний оқимларнинг, балки бадиий тафаккурнинг ҳам илк манбалари ҳисобланади. Илк даврда диний оқимларнинг адабиётга таъсири тўғрисида гапиришдан кўра, адабиётнинг ривожига асос бўлгани, адабий жанрларни юзага келтиргани тўғрисида сўз юритиш ўринлидир».¹⁴ Қадимги туркий ва ўрта аср ўзбек адабиётига диний оқимлар зарурий манба бўлган, адабий жанрларни шакллантирган. Дин адабиётнинг доимий ҳамроҳига айланган, дин ва адабиёт бир-биридан озик олган. Шунинг учун ҳам исломгача бўлган туркий адабиётда муножотларнинг дастлабки белгилари кўзга ташланади. Бу давр адабиёти дин таъсирида

⁹ Баранов. Арабско-русский словарь - М.: -1985.

¹⁰ Луғати Фарҳанги забони тоҷики. Т.1 - М.: - 1969.

¹¹ Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. - Т.: - 1984.

¹² Персидско-русский словарь. - М.: -1953.

¹³ Enciclopedia DEL ISLAM. Т.: 3-Paris, 1971.

¹⁴ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. - Т.: 2003. Б.4

вужудга келган ва диний дунёкарашни ҳеч қандай ўзгаришларсиз акс эттиргани билан характерланади.

Эрамиздан олдинги VII-VI-асрларда яратилган зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»нинг «Ясна» ва «Яшт» қисмлари таркибига кирувчи қўшиқлар «Гат»лар – диний қасида, муножот¹⁵ ҳисобланиб, Зардуштнинг ўзи томонидан ёзилган деб тахмин қилинади. Гатларни илк муножот намунаси дейиш мумкин. «Яшт» китобининг Хурмузд Яшти (Ахура Мазда алқови), Орд Яшти (Аши-фаришта алқови), Меҳр Яшти (Митра алқови) қисмларида муножотнинг гўзал намуналари учрайди. Айниқса, Меҳр Яштида муножотга кенг ўрин берилган:

10-Яшт. Меҳр Яшти (Митра алқови):

32.Саждамга кулоқ солгил,	33.О, қудратли Митра,
Хуш қабул қилгил, Митра.	Бизга шундай бахт берки,
Илтижом қабул айла,	Сўраганимиз бўлсин,
Эҳсонимга яқинлаш.	Ҳам ваъдангга мувофиқ,
Қурбонликлар келтирдим,	Мадад бер, зафардорлик,
Қабул учун ош бўлсин.	Савоб, умр ва ҳақгўйлик,
Олгил шараф уйига (жаннатга).	Эзгу шараф ва поклик. ¹⁶

Эрамизнинг III асрида пайдо бўлган монийлик оқими ҳам зардуштийлик оқимининг анъаналарини сақлаб қолди. Хурмузд, Кун, Ой тангрилари, Хурмузднинг ёрдамчиларига мадҳия ва алқовлар монийлик шеърларида ҳам ўз аксини топган.¹⁷

¹⁵Авесто. Яшт китоби-Т.: 2001, Б.24

¹⁶ Мазкур китоб, Б.52-61

¹⁷ Кўринган кун тангри, Сиз бизларни кўриқланг.
Кўринган ой тангри, Сиз бизларни қутқаринг.
Тангри-порлоқ, кучли, донога ёлворармиз, Ўтинармиз кун, ой тангрига.
Яшин тангри, нўм кути Содик Моний ва пайғамбарларга.
Кут бахш этинг, эй тангрим, Вужудимизни сақланг!
Руҳимизни озод қилинг! Кут илтижо этармиз нурли тангрилардан,
Кўркувсиз турайлик, Севинч-ла яшайлик.

Тонг тангрисига бағишланган мазкур қўшиқларда тангри мадҳи билан бирга муножот унсурлари ҳам акс этади.

Монийларнинг тавбаномаси бўлган «Хуастуанифт» насрий йўлда битилган илк муножот намунаси мавжуд асар ҳисобланади. «Хуастуанифт» Моний жамоаси аъзоларининг мадҳияси сифатида янграйди. Асар 15 бўлимдан иборат бўлиб, уларда моддий оламдаги бойликларга ружу қўйиш ва рухий оламдаги бойлик-нурдан узоқлашишнинг салбий оқибатлари таҳлил қилинади. Ҳар бир боб охирида гуноҳлар учун тавба-тазарруъ-муножот берилган: «Энди, эй Худойим, гуноҳлардан бизни фориғ қилгин, деб илтижо қиляпмиз. Гуноҳларимизни кечиргин!»¹⁸

Исломдан олдинги туркий адабиётда муножотлар ибодатларнинг таркибий қисми сифатида кўзга ташланади. Зеро, муножотларда мурожаат этиладиган ва таърифланадиган зот-Худо (Исломдан олдин кўп худоилик мавжуд бўлиб, илтижолар турли маъбудларга, пайғамбарларга қаратилган)нинг ўзи. Фақат унгагина мурожаат қилинади ва ундангина сўралади. Ибодатдан мақсад бевосита Оллоҳга мурожаат, илтижо бўлганлиги сабабли ҳам унда муножотнинг мавжуд бўлиши табиий бир ҳол ҳисобланади. Яна бир қизиқарли томони шундаки, муножотнинг оғзаки шакли ҳам ёзма шакли билан бир қаторда мавжуд бўлган.

Кўктангричилик - туркларнинг исломдан олдинги дини бўлиб, унда муножотлар алкиш, алгиси тарзида учрайди. Алкишлар оғзаки тарзда авлоддан-авлодга ўтиб келган. Қурбонлик қилиш маросимида алкишларни билувчи оқсоқол томонидан алкишлар ўқиб келинган.¹⁹ Кундалик ҳаётда алкишларни шаман (кам) ўқиган. Ва тангридан ёмғир, мўл ҳосил, бахтли ҳаёт сўраган:

И Тднгрем! Тднемне саулўкта тот!

И Тднгрем! Калакларўмне саулўкта тот!

И Тднгрем! Йердк-бавўрўмене саулўкта тот!

И Тднгрем! Идук абаларга узенгу сўендур!

И Тднгрем! Син минембер днбер! Сакла мине!²⁰

¹⁸Мазкур китоб. Хуастуанифт. Б.31-32

¹⁹Н. Раҳмонов. Рухиятдаги нур муроди – Т.; 2002, Б.98

²⁰Мазкур китоб. Б.78

Ислом динининг пайдо бўлиши адабиётда ижобий роль ўйнади. Бадий адабиёт ахлоқий ва маънавий асос сифатида шу динга таянди. Муножот ислом дини адабиётида ҳам муносиб аҳамиятга эга бўлди. Муножот дастлаб муслимнинг ибодати тарзида бўлган.²¹ «Муножоти Ҳазрати Муҳаммад», «Муножоти Ҳазрати Али», «Муножоти Ҳазрати Мусо», «Муножоти Ҳазрати Усмон», «Муножоти Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ» каби муножотларни мисол тариқасида келтириш мумкин.²²

Муножот сўфийлар талқинига кўра Оллоҳга яқинлашишнинг ишончли воситаси ҳисобланган. «Қуръон»нинг Марям сурасидаги 52-оятда ўқиймиз: «Биз унга Тур (тоғининг) ўнг томонидан нидо қилдик ва уни муножот қилган ҳолида (Ўзимизга) яқин этдик».²³ Ўз ҳаётларида «Қуръони Карим»ни дастуруламал деб билган сўфийлар ҳаётида ибодат-намоз ўқиш, «Қуръон» оятларини мутолаа қилиш бўлган бўлса, Оллоҳга муножот қилиш, Унга ёлвориш кучли восита саналган. Ҳазрати шайх Ҳаким Термизий ёзади: «Тўрт нарса Ҳақ ҳузурида севимлимдир: биринчиси-кофир билан муҳораба ва мужодала қилмоқ; иккинчиси-олимлар эшигида илм ўрганмоқ; учинчиси-

²¹ А. Аъзамов. Муножотнома – Т.: 2001. Б.19

²² ЎЗР ФА ШИ. Р: 12. 17/3, ЎЗР ФА ШИ. Р: 1967. 17/4, ЎЗР ФА ШИ. Р: 409-2, ЎЗР ФА ШИ. Р: 196. Т-1, ЎЗР ФА ШИ. Р: 1032-2.

Абу Бакр Сиддиқ розияллоху анху муножоти:

Эй Илоҳим! Савоблари оз бўлган бу банда(лари)нгдан лутфингни аяма. Эй қудратли Оллоҳ! Сидқ билан остонанга келган бир бечора қулинг. Унинг гуноҳлари кўп ва буюк. Бу буюк гуноҳкорни мағфират қил.

У гуноҳкор асли ғариб бир шахс, йўлидан озган ожиз бир қул. Унда исён, Сени унутиш, хатолар ва яна хатолар бор. Сен эса эҳсон, буюк қарамлар бергувчисан, ҳам берадиганингни зиёда қилиб бермоғинг ҳам бор.

Эй Раббим! Гуноҳларим-қум зарраларидан ҳам қўпроқ. Бу гуноҳлардан мени халос эт, гўзал лутфинг ила ёзуқларимдан кеч.

Эй Илоҳим! Менинг ҳолим не бўлади, ахир бирор хайрли ишим йўқ? Ёмон ишларим кўпдан кўпу тоат-ибодатим эса жуда оз. Дардларимга даво бер ва ҳожатимни чиқар. Менинг қалбим хаста. Хастага эса шифо бергувчи сенсан.

Эй Раббим! Ҳазрати Халил Иброҳим хусусида «Эй олов! Уни ёндирма!» деб буюрганинг каби мени ҳам ўтдан қутқар.

Шофий Сенсан, кофий Сенсан. Нима қилсам, Раббим Сенсан. Мен учун Сенинг борлигинг етади. Энг олийжаноб ҳомий ўзингсан.

Эй Раббим! Менга асл хазина - гўзал хислатлар бағишла. Сен бағишловчисан ва саховат кўрсатувчисан. Илтижоимни қондир ва мени хайрга соҳиб эт.

Эй Раббимиз! Сен қози ва Жаброил гувоҳ бўладиган қуни жаннат неъматини ато эт, дўзах даҳшатидан қутқар.

Кани Мусо? Кани Исо? Кани Яҳё? Кани Нух?

Эй осий Сиддиқ! Сен қудратли Тангрига тавба-тазарру қил!

²³ «Қуръони Карим», Алоуддин Мансур таржимаси, - Т.: 1992

Каъба йўлида очлик билан сафар қилмоқ; тўртинчиси-кўнгил ҳузури билан Ҳаққа муножот айламоқ».²⁴

VIII-IX-аср зоҳидлари ҳаётига назар солинса, ибодат билан муножот қилиш бирга олиб борилганига гувоҳ бўламиз. Мисол тариқасида машҳур зоҳида Робиъатул-Адавиййа муножотларидан парча келтирамиз:

«Робиъа доим муножотида дер эдики: -Илоҳи! Агар мен дўзахдан қўрқиб Сенга топинсам, мени дўзахга ташла! Агар жаннат умиди билан топинсам, жаннатни менга ҳаром қил! Агар Сенинг Ўзинг учунгина топинсам, менга дийдорингни насиби рўзи айла!.. Илоҳи! Дунёда менга неки берар бўлсанг, дўстларга ҳам бергил! Агар, мени дўзахга ташлар бўлсанг, мен Сенга фарёд этгайманки, дўст дўстга шундоқ қилгайму деб».²⁵

Зоҳидлар ҳаётида ҳаттоки муножот ибодатдан ҳам афзалроқ саналган. «Тазкират ул-авлиё»да ҳикоя қилинишича, Робиъа Каъбага йўл олади. Йўлда қаттиқ толиқиб, Оллоҳга муножот қиладики, ўша тош уйингни менинг ҳузуримга олиб кела қол, дея. Оллоҳ таоло Каъбани Робиъанинг олдига келтиради. Худди шу пайтда Иброҳим Адҳам ҳам Каъба зиёратига бориб, Байтуллоҳни тополмайди. Оллоҳга юзланиб, бунинг сабабини сўраса, Биз уни Робиъанинг ҳузурига жўнатдик, деган нидо келади. Иброҳим лол қолиб Робиъага мурожаат қилади: «Мен ҳар икки қадамда икки ракаатдан намоз ўқиб ўн тўрт йил деганда Каъбага етиб келиб ҳам унинг зиёратига мушарраф бўлмадим. Бу қадар шарафга сен қандай эришдинг?» Робиъа шундай жавоб беради: «Ё Иброҳим! Сен намоз қилдинг, мен ниёз қилдим(ёлвордим)».²⁶

Кейинроқ муножот адабиётга кирган ва ҳатто мустақил асарга айланган: шоирлар назмий муножот бита бошлаганлар. IX-X асрларга келиб китоб бошида ё охирида муножот бериш анъанага айланган.²⁷ Масалан, Ҳасан Харақонийнинг «Нур ул-улум» китобининг (XI аср) 5-боби муножотдан иборат. Бешинчи боб қисқа илтижолар бўлиб, қалбнинг Оллоҳ билан диалоги

²⁴ Фариддин Аттор. Тазкират ул-авлиё – Т.; 1997, Б.116

²⁵ Мазкур китоб, Б.154

²⁶ Мазкур китоб, Б.147

²⁷ А. Аъзамов. Муножотнома - Т .; 2001, Б.21

тарзида монолог шаклида ифодаланган. Бу боб, айниқса, форс адабиёти тарихини ўрганувчилар учун жуда аҳамиятли. Чунки у Харақонийнинг шогирди Абдуллоҳ Ансорийнинг машҳур муножотларини ўзида тўлалигича намоён этади.²⁸

«Илоҳи, халқи ту шукри неъматҳои ту кунанд, ман шукри будани ту кунам. Неъмат будани туст. Шайх ғўфт: Худованд, бар дили ман нидо кард, бандایی ман, чи боядад, бихоҳ! Гуфтам: Илоҳи, маро будани ту на баски, дигар хоҳам.

Ва ҳам шайх ғўфтки, гар қиёмат Худойи жалла жалолуҳу маро аз ман пурсид дархост кунамки, худовандо, маро аз худ пурс ва яки худ пурс. Илоҳи, ман аз ту бату тавонгарам ончэ, ман дорам туйи ва ту боқийи ва ончэ ту дори вақт бошад ки набуд»²⁹.

Асар муқаддимаси таркибида муножотга алоҳида боб сифатида ўрин берилишини Фаридиддин Аттор асарларида учратамиз. Масалан, унинг «Тазкират ул-авлиё» асарида дебоҷадан кейин муножот қисми келтирилади:

«Илоҳо, подшоҳо, парвардигоро! Иззатинг ва жалолинг ҳаққи, анбиёю мурсалин ва авлиёйи солиҳийн ва уламоӣи росихин разийаллоҳу анҳум ажмаъийн арвоҳи шарифлари ҳурмати, мен заиф ва гуноҳкор қулингни ҳам бу қавмдан бенасиб қилмагил; ва ул хос насриданким, буларга насиб этдинг, мени ҳам маҳрум қилмагил ва ушбу китобни гуноҳларимизга каффорат айлагил ва сўнгги нафасда иймонимизни шайтон макридан ўзинг сақлагил. Овмин, ё Раббил оламийн!»³⁰

Юқорида тўхталганимиздек, форс-тожик мумтоз адабиётида ҳам муножот мавжуд бўлган. Баъзи ўтмиш мутасаввуф шоирлари мустақил асар сифатида

²⁸ Бертельс Е, Суфизм и суфийская литература, Москва, 1969, Ст.283.

²⁹ Ўша асар, Б.241 Яъни: Илоҳи, сенинг халқинг неъматларингга шукр қилади, мен сенинг борлигингга шукр қиламан, мен учун неъмат сенинг борлигингдир. Шайх айтди: Худоё, менинг дилимга нидо қил: эй менинг бандам, сенга нима керак бўлса, мендан сўра. Мен айтдим: Илоҳи, менга сенинг борлигинг етарли эмасмики, бошқа нарсани хоҳласам? Яна шайх айтди; Агар қиёмат куни қодир худо мендан мен ҳақимда сўраса, истайманки, эй Худо, мендан ўзинг ҳақингда, ўзингнинг танҳолигинг ҳақида сўра. Илоҳи, мен сендан сени топдим, мен нимагаки эга бўлсам, у-сенсан ва сен абадийсан, азал вақтдан бери мавжудсан.

³⁰ Фариддин Аттор. Тазкират ул-авлиё - Т.: 1997, Б.7

ҳам иҷод қилишган. Булар жумласига Фаридиддин Аттор, Санойӣ, Жалолиддин Румӣ, Ҳофиз муноҷотлари киради.³¹ Айниқса, Абдуллоҳ Ансорӣнинг «Муноҷотнома» асари бу жанрнинг етук намунаси ҳисобланади.

Муноҷот туркий адабиётга форс-тоҷик адабиёти таъсирида кириб келди. Юқорида таъкидланганидек, муноҷотнинг дастлабки элементлари туркий адабиётда ҳам мавжуд эди. Шунинг учун у туркий иҷодкорлар томонидан осонлик билан қабул қилинди.

XIII-асргача туркий адабиётда муноҷотга ўрин бериш қатъий шаклланмаган эди. Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий асарлари муқаддимасида муноҷотнинг элементларини учратиш мумкин. «Қутадғу билиг»нинг 40 байти муноҷот мавзусида бўлиб, улар асарнинг 5та боби таркибидан ўрин олган. Асар улкан мазмунга эга бўлган муноҷот-байт билан бошланади:

Илаҳа, сен-ўқ сен тузу ярлиқа
Рози қил қамуғ барча мўминларқа.
Илоҳо, сенгина барчани ёрлиқа,
Жумла мўминларга ризқу рўз бер.³²

«Китобга ном берилиши ва ўз қарилигини айтади» ҳамда «Китоб эгаси Юсуф Улуғ Ҳожиб ўзига панд беради» бобларини муноҷотнинг туркий исломий адабиётдаги илк намунаси деб аташ мумкин:

Кўни йўл уза туз тутта бер мени,
Сучулма менингдин бу иман тўни.
Мени тўғри йўл узта тутта бер
Мендан бу иймон тўнини ечиб олма.
Танимдан чиқарда менинг бу жаним,
Шаҳадат била кесгил ахир тиним.
Менинг жоним танимдан чиқишида

³¹ Энциклопедияи адабиёти ва санъати тоҷик - Душанбе. Т. 2. 1989

³² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг – Т.: 1965, Б.58-59

Сўнгги нафасимни шаҳодат билан кесгин.³³

Хоразмий (XIV аср) қаламига мансуб номачилик жанрининг етук намунаси «Муҳаббатнома»да муножот ўн биринчи номадан кейин келтирилади:

Илоҳи, отқу қилғил жонимизни,
Халалдин сақлагил имонимизни.
Тикандин қудратинг пайдо қилур гул,
Хато кўп келди мен қулдин, кечургул.³⁴

«Муҳаббатнома»га жавоб тарзида битилган Саййид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома»(XV аср) асарида муножот боби ҳамд ва наътдан сўнг анъанавий муқаддима қисмида учрайди. Шоир мазкур муножотда ўзининг ижодий тилакларини билдириб, уларга етишида Яратганнинг мададкор бўлишини хоҳлайди:

Худовандо ба ҳаққи оли ёсин,
Иноят қилгилки бу даъво эясин
Ки, туркий бирла назм этсам китобе,
Анинг ҳар ҳарфи бўлса фатҳи бобе..
Манга қилса мадад лутфи илоҳий,
Дуойи шому оҳи субҳигоҳий.
Ва муғ ҳожатларим бўлғай ижобат,
Қилибмен жону дил бирла инобат.³⁵

Қизиғи шундаки, «Мажмаъ ул-ахбор» асарида Саййид Қосимий муножот сўзининг ўрнига «зорий» сўзини, «Илоҳийнома» асарида «илоҳий» сўзини қўллайди:

Ниёзу сидқ била айдим илоҳий
Ки, сенсан бекаселарнинг паноҳи.³⁶

³³ Мазкур китоб, Б.81

³⁴ Хоразмий. Муҳаббатнома. // Муборак мактублар – Т.; 1987, Б.38

³⁵ Саййид Қосимий. Маснавийлар мажмуи - Т.; 1992, Б.130

³⁶ Мазкур китоб, Б. 195

Монийлик оқимидаги қўшиқлар ҳам «Илоҳий»³⁷ деб номланиб, мазмунан илтижо ва зорланиш ғоясига эга эканлигини эътиборга олсак, туркий адабиётда муножотлар турли номлар билан аталганлига гувоҳ бўламиз. «Мажмаъ ул-ахбор»нинг Иброҳим пайғамбар ҳикояти бобида Халил Оллоҳга муножот қилганлигини шундай баён этилади:

Зорий қилиб деди Халил: Эй, Илоҳ,
Мандин агар келди эса бу гуноҳ.
Лутфу карам бирла қилиб даргузор,
Қилма мани эл қошида шармсор.³⁸

Таъкидлаш жоизки, мазкур асарлар таркибидаги муножотлар дастлабки тарихий тажриба намуналаридир. Алишер Навоий муножотларнинг адабиётдаги кўлами ва салмоғини юксалтирди.

Маълумки, адабиётшуносликда жанрлар шакл ва мазмун хусусиятларидан келиб чиқиб таснифланади. Муножотлар эса мазмун хусусиятига кўра таснифланади. Баъзи адабиётшунослар муножотни диний қасида деб ҳисоблашган. «Ўзбек классик шеърияти жанрлари» китобида ҳам муножот қасиданинг бир тури сифатида тасниф этилган: «қасидаи муножот-шоирнинг ўз «гуноҳ»лари учун худодан нажот сўраб ёзган қасидалари».³⁹ Лекин бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки муножот нафақат шеърӣ йўлда, балки насрий йўлда ҳам битилиши мумкин ва у мустақил асар сифатида адабиёт тарихида салмоқли ўрин тутди. Ўз даврининг етук адабиётшуноси Шайх Аҳмад Тарозийнинг XV-асрда мумтоз адабиётда мавжуд бўлган жанрлар таснифи эътиборга лойиқдир: «Билгилким, мажмуи шуаро истилоҳинда шеърнинг ақсоми улким, муътабардур, ўн навъ келибтур: қасида, ғазал, қитъа, рубоӣй, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутааввал, фард. Бу ўн навъ шеърким, зикр қилдуқ, ҳар қойсида агар Тенгри азза ва жаллага ҳамд айтсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо

³⁷ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. – Т.; 2003, Б.42

³⁸ Саййид Косимий. Маснавийлар мажмуи - Т.; 1992, Б.36

³⁹ Носиров О, Жалолов С, Зиёвиддинов М, Ўзбек классик шеърияти жанрлари - Т.; 1979, Б.129

алайҳиссаломни васф қилсалар, наът дерлар. Агар Тенгри хазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар».⁴⁰

Айтиш мумкинки, муножот элементлари исломдан олдинги туркий адабиётда ҳам мавжуд бўлган. Ислом динининг Ўрта Осиёга кириб келиши ва туркий адабиётнинг бу дин мафкурасига таяниши муножотнинг мустақил асар сифатида шаклланишига туртки бўлди. Туркий адабиётда муножот XIII асрда жанр сифатида шакллана бошлади. XV асрга келиб, муножотлар асар муқаддималари таркибига жойлашди. Фикримизни Аҳмад Тарозий фикрлари билан исботлаймиз: «Нусханинг ибтидосин, агар наср бўлсун ё назм, фотиҳа ўқурлар. Ва интиҳосин хотима. Ва аввалиндин оғози дostonғача дебоҳа дерларким, ул тавҳид ва муножот ва наът ва манокиб ва мадҳ ва сабаби таълиф бўлғай».⁴¹

Келтирилган мулоҳазалардан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Муножотнинг мазмун-мундарижасини лирик қаҳрамоннинг Оллоҳга мурожаати, илтижоси, дил рози ташкил этади;
2. Муножот диний дунёқарашнинг инъикоси сифатида тарихан ибодат ва дуодан келиб чиққан;
3. Муножотларда таърифланувчи ва мурожаат этилувчи асосий зот-Худонинг ўзи;
4. Муножотлар монолог тарзида ифодаланади;
5. Муножотлар мазмун жиҳатдан таснифланиб, эркин шаклга эга. Уларнинг муножот-маснавий, муножот - рубоий, муножот - қитъа, муножот - ғазал, муножот-фард каби шакллари мавжуд;
6. Муножотлар дoston муқаддималари таркибида ҳамд ва наът орасида учрайди;
7. Муножотлар мустақил насрий асар сифатида ҳам яратилган.

⁴⁰ Аҳмад ибн Худойдод Тарозий, Фунун ул-балоға – Т.; 1996, Б.11

⁴¹Мазкур асар, Б.12

1.2. Навоийдан кейин яратилган муножотлар

Навоий муножотлари кейинги давр ижодкорлари учун тажриба ва илҳом мактаби бўлиб қолди. Асарларнинг анъанавий мукаддималарида, девонларда муножотларга ўрин берилга бошлади. Муножотлар асосан ижодкор дунёқараши билан боғлиқ бўлгани учун диний-тасаввуфий мавзуда қалам тебратган шоирлар ижодида кўпроқ учрайди. Яна бу мавзуга мурожаат XVII асрдан кучайганини эътироф этиш мумкин. Фикримиз исботи сифатида Машрабнинг шахду ширу шакар йўлида-уч тилда ёзилган муножотини келтирамиз:

- (ф) Бо ҳазрати ту гўям ҳар дам бисад тавалло,
- (а) Инний валамту нафсий фағфир лано хатоё.
- (ф) Гар мў сафед кардим дар роҳи фиску исён,
- (ў) Ўз фазлинг била, ё раб, қилма бу қулни расво.
- (ф) Дар дасти нафси золим дармондаи асирам,
- (а) Кашфут-тарийк илайка, ё муттасиъ атоё.
- (ф) Чун роҳи хавф дар пеш, агар дар камин аст,
- (ў) Бандангни йўлга бошлаб лутф айлагил, Худоё.⁴²

Ўз асарида муножотлардан кенг фойдаланган яна бир шоир Сўфи Оллоёрдир. Унинг бутун ижоди исломий маърифат билан суғорилган. Сўфи Оллоёр шариат аҳкомларини, тасаввуф таълимотини ўзбекона содда сўзларда тасвирлашга жуда моҳир. Шоир ўлимдан кейинги ҳаётга, жаннат ва дўзахнинг муқаррарлигига, қабр азоби борлигига, сирот кўпригидан ўтиш, амалларнинг Ҳақ тарозисида тортилишига ишонади ва бу ҳақда «Сабот ул-ожизин» асарида батафсил тўхталади. «Сабот ул-ожизин»нинг ҳар бир боби шу каби масалаларга бағишланади. Сўфи Оллоёр баъзи боблардан кейин унга боғлиқ ҳолдаги муножот бобини махсус киритган. Масалан, ўлимдан сўнг қабрда икки фариштаннинг «Раббинг ким?» деган сўроғига жавоб беришга бағишланган бобдан кейин муножот бобига ўрин беради:

⁴² Аҳмад Убайдуллоҳ. Исёнкор шоир. «Наманган садоси» газетаси, 1994 йил, 12 май сони.

Илоҳи, бандаман бечорадурман
Ҳавойи нафс ила оворадурман..
Лаҳадга кирса бу ёлғуз ғариб бош
Ўгурса юз ҳама қавму қариндош.
Таҳаййур бўлса жон ғами саришта
Етушса сўрғали икки фаришта.
Сан осон этмасанг андоғ саволи
Нечук кечгай ғариб бандангни ҳоли.
Деса «Ман роббука» ики абдударгоҳ,
Тилимға жори қилғил «Раббим Аллоҳ».⁴³

Ёки «Дар баёни пулсирот» бобида жаҳаннамдаги Сирот кўпригидан ўтиш барча одамизот учун буюрилганлигини, унинг қиличдан ўтқир ва қилдан ингичка эканлигини, пулсирот устида одамлар тол баргидек қўрқувдан титраб туришини таъкидлайди. Бу бобдан кейин келтирилган муножотда ўзига сирот узра соҳиб қадам бўлиш, бу кўприк меҳнатидан саломат этишни сўрайди:

Илоҳи, бандани соҳиб надам қил,
Сироти шаръ узра соҳиб қадам қил.
Ҳидоят пириға топшур қўлумни
Иноят кўйига кенг қил йўлумни..
Илоҳо, бирлигингни ҳурматидин
Саломат қил у кўпрук меҳнатидин.⁴⁴

«Сабот ул-ожизин» асари муножот боби билан якунланади. «Рубоиййоти турки бо тариқи муножот» деб аталган ушбу бобда муножотлар рубоий шаклида бўлиб, унда шоир Оллоҳга «Холиқо» деб мурожаат қилади ва ўзининг ҳисобсиз гуноҳларини тан олиб, яратганнинг раҳматидан умидвор бўлади. Сўфи Оллоёр муножотлари бевосита Қуръон оятлари билан ҳамоҳанг. Уларда шоир умрини сарҳисоб қилаётган муслим сифатида фикр юритади:

⁴³ Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ожизин - Т.; 1991, Б. 27

⁴⁴ Мазкур асар, Б. 31

Холиқо, қойилман ўз нуқсонима

Қўп жафо қилдим ўзимни жонима.

Зоти покингдин иноят бўлмаса

Ҳеч ишончим йўқ амал қилғонима. (Бу мисраларга мос Қуръон ояти: Зумар сураси: 36.Кимни Оллоҳ йўлдан оздирса, бас, унинг учун бирон ҳидоят қилгувчи бўлмас. 37.Кимни Оллоҳ ҳидоят қилса, бас, унинг учун бирон йўлдан оздиргувчи бўлмас.)

Холиқо, ёрлақа халқи омани

Ўртада мендек маосий хомани.

Ҳашрда ҳар кимга келса бир битик

Анда бергил ўнг қўлумға номани.⁴⁵ (Бу мисраларга мос Қуръон ояти: Иншиқоқ сураси: 7.Ана энди кимнинг номаъи аъмоли ўнг томонидан берилса; 8. Бас, у осон ҳисоб билан ҳисоб қилинажак.)

XVIII асрда яшаган мутасаввуф шоир Хўжаназар Ҳувайдо ижодиётида ҳам муножотлар муайян ўрин тутди. Ҳувайдо девонидаги биринчи ғазал муножот-ғазал бўлиб, матлаънинг ўзидаёқ шоир Оллоҳнинг учта сифати мужассамлашган уч исмига мурожаат қилади:

Илоҳо, сен карам бирла кечурғил, эй Худовандо,

Гуноҳи жумла мўъминни, аё маъбуди беҳамто!⁴⁶

Ҳувайдо муножотида ҳам Сўфи Оллоёр муножоти каби, Қуръон оятларига ҳамоҳанглик, ўз ҳаёт йўлини исломий мезонлар асосига қуриш, қиёмат кунидаги ҳадсиз қўрқувлар тасвирланади:

Қўрилса ул «фамай-яъмал»да мезоним сабук қилма,

Савобимни гуноҳимдан, ё саттори маъюбҳо!

Қадам қўйсам йиқитмоғил сиротал мустақим узра.

Гирифтори жаҳийм айлаб қулингни қилмағил расво.

Ҳамма иш бизга мушкулдир, санинг олдингдадир осон,

⁴⁵ Мазкур асар, Б. 121-123

⁴⁶ Хўжаназар Ҳувайдо. Девон, Т.; 2005, Б.16

Сен ўқсан барчани Парвардигори ҳалли мушкилҳо.⁴⁷

Хувайдо девонида ўз гуноҳларига самимий иқрор бўлиш орқали бошқаларнинг қалб кўзини очиш, мудраб ётган дилларни сергаклантириш, ғофилликдан огоҳ этиш, дунё қувончларига алданмаслик, нафси балога асир бўлмасликка чақириш ғояларига эга муножотлар ҳам бор. Бундай муножотларда гуноҳ ва гуноҳкорлик сабаблари ҳақида сўз боради. Лирик қаҳрамон ўз амалларига қараб фақат бошдан-оёқ хато ва гуноҳларни кўради:

Худовандо, санга ёзғон на қилғони хато қулман,
Амалдин зарра йўқ, лекин ҳама кори риё қулман.
Ичиб, еб, кўптуруб қорнин, тонг откунча ётиб ухлаб,
Баҳойимдек емак-ичмакка бўлган мубтало қулман.
Саҳарларда туриб йиғлаб, гуноҳимга надомат йўқ,
Ётиб ғафлатда доим умрини қилган адо қулман.⁴⁸

Хувайдо лирик қаҳрамон ҳолатини очиб беришда эсда қоларли ташбеҳлардан фойдаланади. Қизил гулдек юзининг тамаъдан сарғайганини қаҳрабога ўхшатиб анъанавий ташбеҳга мурожаат қилса, нафси бадга қул бўлиб тинимсиз ҳаракатда эканлигини бир жойда тура олмайдиган симобга менгзаб, бетакрор ташбеҳ яратади:

Баҳосиз умрини беқадр айлаб эл аросида,
Қизил гулдек юзин қилган тамаъдин қаҳрабо қулман.
Мудом жунбушдаман симоб янглиғ кори дунёга,
Тинимсизликка қолган нафси бадга мубтало қулман.⁴⁹

Хонлик даври ўзбек адабиётида ҳам муножот ёзиш анъанаси давом этди.

Увайсий девонидан ўрин олган муножот-ғазал ирфоний-маърифий мавзуда бўлиб, унда тасаввуфий истилоҳлар, рамзлар ишлатиладики, бу шоиранинг дунёни сўфиёна идрок қилганидан далолат беради:

Кўзумга дард арусин мунда зебо айлагил, ё раб,
Қиёмат кунда маҳбубим хувайдо айлагил, ё раб.

⁴⁷ Мазкур асар, Б. 16

⁴⁸ Мазкур асар, Б. 190

⁴⁹ Мазкур асар, Б. 190

Букун мен нўш этай ғам захрини афлок зарфинда
Майи ваҳдатни сен анда мухайё айлагил, ё раб.
Мукарра дунёни лаълу жавохир гавҳари покин
Умидим бу кўзумга сангу хоро айлагил, ё раб.⁵⁰

Нодира девонидаги «бе» гуруҳига киритилган «ё Раб» радифли муножот-ғазалларда шахслар билан боғлиқ илтижолар акс этган. Уларда Нодира ўзи учун эмас, балки ўзига қадрли бўлган шахслар учун муножот қилади:

Келди шахзодаи ҳумоюн фисар,
Қадамини муборак эт, ё раб.
Билдуруб маънийи каломи масжид,
Роздин таборак эт, ё раб.
Майманатлиғ амирзода эрур
Давлатин тож торак эт, ё раб.⁵¹

Нодиранинг яна бир муножот-ғазали 15 байтдан иборат бўлиб, умр йўлдоши Умархон ва ўғилларига бағишлангандир. Муножотда шоира ёридан айрилган, уни яна бир бор кўришга муштоқ бўлган маъшуқа сифатида гавдаланади:

Кўнгулни хоби ғафлатдин даме бедор қил, ё раб,
Оқорғон кўзларимни маҳрами дийдор қил, ё раб..
Азизим субҳ янглиғ покдомон ўтти оламдин,
Шарофат бирла тупроғини файзосор қил, ё раб.⁵²

Муножотнинг сўнгида Нодира ўғлининг умри бардавом бўлишини, унга ёмонлик қилмоқчи бўлганларнинг ҳоли танг бўлиб, ҳасадгўю фитнакашлар хору зор этилишини сўраб Оллоҳга илтижо қилади:

Қаю гумраҳки, гарданкашлик этса Хон жанобидин
Ситам тоши била бошдин аёғ афгор қил, ё раб.
Ўшалким анга бадхоҳу ҳасаду кийнапарвардур,
Ҳумоюн дарғаҳида мустаманду зор қил, ё раб.⁵³

⁵⁰ Увайсий. Девон – Т.; 1959, Б.71

⁵¹ Нодира-Комила. Девон - Т.; 2001, Б. 53

⁵² Мазкур асар, Б. 51

Навоий ижодида шахслар билан боғлиқ муножотлар кўп учрайди. Нодиранинг бу каби муножотлари «гўзал мадҳ» этиш услубининг йўқлиги, дабдабали, баландпарвоз сўзлардан хоилилиги, серхашам истиоралардан йироқлиги ва реал ҳаётга яқинлиги билан Навоий муножотларидан фарқланади.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида туғилган шоир Собир Сайқалий ҳам асарларида муножотлардан кенг фойдаланган. Сайқалийнинг «Равзат уш-шуҳадо» асарида пайғамбарлар қиссаси, хусусан, ҳазрат пайғамбаримиз саллалоҳи айлайҳи ва салламнинг имомлар билан боғлиқ муносабатлари, уларга ғамхўрликлари, Имом Ҳасан ва имом Ҳусайн тақдирларидан башорат берилиши, чорёрлар ҳикоялари, Хадичаи Кубро ва Фотимаи Захро оналаримиз билан боғлиқ воқеалар, Ҳазрат Али ва Муовия ўрталаридаги зиддият, Ҳазрат Алининг шаҳид бўлишлари кабилар қаламга олинади. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисм учун алоҳида анъанавий муқаддима, яъни ҳамд, муножот, наът қисми бор. Сайқалий муножот бобини «Муножот бадаргоҳи Қозиял ҳожот (ҳожатларни чиқарувчи)» деб номлайди ва ҳамд, наът, чаҳорёрлар алқобидан кейинга киритади. Бошқа муножотлар каби ўзининг гуноҳкорлигига иқрор, гуноҳларни санаш ва таъкидлаш бу муножотда ифодаланмайди. Сайқалий ботинининг мусаффо бўлишини, кўнгли ойнасининг мунаввар этилишини, кибру ҳаво, риё ва манманлик каби иллатлардан холи бўлишни сўраб Оллоҳга юзланади:

Илоҳи, қил мусаффо ботинимни,
Таҳайюрхона айла фитратимни.
Кўнгил ойнасин айла мунаввар,
Ки бўлғай шаш жиҳат манзури мазҳар.
Қаро тошға бери бўт, пурбаҳо қил,
Муҳаббат булбулим соҳибнаво қил.
Муталло айла мисни кимёдин,

⁵³ Мазкур асар, Б. 52

Чиқариб ужб ила кибру риёдин.⁵⁴

«Шаҳид уш-шуҳадо»да Сайқалий асар сюжетида қаҳрамонлар тилидан айтиладиган муножотлардан ҳам фойдаланадики, улар шу қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, изтиробларини кўрсатиш билан бирга унинг характерини очиб беришда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Юсуф алайҳиссалом қиссасида Юсуф акалари ўлдирмоқчи бўлганида уларга қарата қуйидаги муножотни айтади:

Дер эди: Оҳ найлай, ё Илоҳим,
Қани атом, мени ул қиблагоҳим?
Бу холи нотавоним кўрса ҳар ким,
Ки шояд бўлғай эрди узрхоҳим.
Буларни мен биродар деб юрурдим,
Дебон ҳар қайсиси пушти паноҳим.
Била олмам сенга ёзганларимни,
Буларға йўқ эди ҳаргиз гуноҳим.
Гумон йўқ ўртанур курси ила Арш,
Агар қўйсам юракдин ўтлуғ оҳим.⁵⁵

Юсуфнинг бу нолишларини эшитган Яҳудонинг раҳми келади ва оғаларини Юсуфни ўлдиришдан қайтармоққа уринади. Оғалар Юсуфни ўлдирмасалар ҳам, уни чоҳга ташлашга қарор қилишади.

XVIII-XIX асрларда яшаган Кулфат девонида Навоийнинг ишқи илоҳийни тараннум этувчи муножот-ғазал⁵⁶ларига ўхшаган муножот учрайди. Бу муножот ошиқ тилидан айтилган бўлиб, унда ёрнинг жамолини кўриш ўзидан бошқага насиб этмаслиги, унинг оти бошқа тилларда жарангламаслигини сўраш устуворлик қилади. Содда ва гўзал тилда битилган бу муножот ошиқнинг орзу-умидларини, руҳиятини ишонарли ифода этади:

Ё раб, ул ой орази ҳеч кўзга манзур ўлмасун,

⁵⁴ Собир Сайқалий Ҳисорий. Равзат уш-шуҳадо – Т.; 2004, Б.22-23

⁵⁵ Мазкур асар, Б. 48

⁵⁶ Бу атамага ойдинлик киритиш учун диссертациянинг 39-бетига қараш керак.

Бут тилимдан ўзга тилга оти мазкур ўлмасун.
Ончаким расволиғим ишқ ичра элга бўлди фош,
Лек анинг исматли ҳусни элга машҳур ўлмасун.
Ўртанур кўнглум фироқ айёми ҳижрон шомидин,
Мен киби ҳеч кимса васли бирла масрур ўлмасун.⁵⁷

XIX асрда яшаган Муҳаййир девонида ҳам ишқий кечинмаларга бағишланган муножот-ғазал учрайди. Бу муножот ишқ ва ошиқлик тўғрисида. Унда шоир хаста жонини ишққа фидо қилишга тайёр турган ошиқ сифатида гадаланади ва бутун жону жаҳонини, бору йўғини ишққа баҳшида этишини таъкидлайди:

Ё раб, ҳамиша айла мени мубталойи ишқ,
Қилғил бу хаста жону дилимни фидойи ишқ.
Ўздин халос айлау бегонадин жудо,
Бергил сафо кўнгулғау қил ошинойи ишқ.
Маҳв эт кўнгулни кўзгусидин ғайр гардини,
Ҳар дам зиёда қил анга нуру сафойи ишқ.⁵⁸

Шеърӣй йўлда муножот ёзиш ҳаттоки XX асрда ҳам мумтоз анъанани ўз ижод усули деб ҳисоблаган фидойи ижодкорлар ижодида давом этди. Тўхтовсиз давом этган тазйиқлар ҳам уларнинг Оллоҳга нисбатан улкан эътиқодларини синдира олмади. 1910-1987 - йилларда яшаб ўтган сўфӣй шоир Мулла Мирзо Умар ижодида ҳам муножотлар муайян ўрин эгаллайди. Асосан, диний-ирфонӣй, фалсафӣй-ахлоқӣй мавзуларда қалам тебратган шоир шеърлар тўпламини «Муножот» деб номлайди ва уни муножот билан бошлайди:

Илоҳо, ушбу ёлғизга раҳм қил,
Азизон соясига сан яқин қил.
Бу ёлғизликда кўнглум қулфин оч,
Ёзай бир-икки нукта, раҳматинг соч.

⁵⁷ Кулфат. Девон - Т.; 1985, Б. 245

⁵⁸ Муҳаййир. Девон - Т.; 2000, Б. 28

Ҳамма яхши-ёмонлик санга маълум,
Менинг номим жаҳонда бўлмасун гум.
Агарчи осийман, сандин умидвор,
Нечун сан ўзинг ҳокими ҳар кор.⁵⁹

Қори Зокир, Қул Муҳаммад, Мавжий, Маҳжурий муножотлари ҳам Навоий муножотлари анъаналарининг давомчиси сифатида эътиборга молик.⁶⁰ Мавжий муножоти:

Дилим зангига ишқинг сайқалидан бер зиё, ё Раб,
Тажаллий партавидин то кўнгил топсин жило, ё Раб.
Гуноҳ чоҳида қолганман, ўзинг лутфу карам бирлан,
Ҳидоят риштаси-ла айла раҳо, ё Раб.
Қиёматда амални йўқидин Мавжий йиқилганда,
Шафиъу мушфиқим қилғил Муҳаммад Мустафо, ё Раб.⁶¹

Муножотларда ижтимоий масалалар кам ёритилган. Лекин XX аср ижодкори Маҳжурий ижодида маълум сабаб, воқеа натижаси сифатида ёзилган муножотларнинг учраши эътиборлидир. Бир йили умуман ёғингарчилик бўлмайди; мамлакатда қаттиқ қурғоқчилик ҳукм суриб, экин-тикин битмайди. Шоир Маҳжурий шу вақтда Оллоҳдан ёмғир сўраб илтижо билан қуйидаги муножот-муҳаммасини яратади:

Адашган қулларингмиз, эй Худо, нури ҳидоят бер,
Қилурмиз илтижо даргоҳингга, лутфу ижобат бер,
Дуомизни қабул айлаб, ўзинг бахту саодат бер,
Юбориб ёмғиринг, биз ташна бўлганларга роҳат бер,
Илоҳим, зоти покинг ҳурмати, борони раҳмат бер.

Боқиб сенга, тилаб ҳожатларин халқи жаҳон муҳтож,
Тутиб кўз, ёлбориб, раҳмат сувига инсу жон муҳтож,

⁵⁹Мулла Мирзо Умар. Муножот – Т.: 2001, Б.5

⁶⁰ Ушбу муножот адабиётшунос С. Рафиддиновнинг шахсий кутубхонасида сақланаётган XX-асрнинг мумтоз адабиёт йўналишида ижод этган истеъдодли шоири Маҳжурий девонидан олинди. Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу девонга тегишли.

⁶¹Мазкур девон.

Гиёҳлар ҳам, экинлар, жонсизу ҳам барча жон муҳтож,
Сени эҳсонингга шоҳу гадою нотавон муҳтож,
Илоҳи, зоти покинг ҳурмати, борони раҳмат бер.⁶²

Маҳжурий муножотларида ижтимоий ҳаёт билан яқинликка гувоҳ бўламиз. Рафикаси касаллиги муносабати билан ёзилган қуйидаги муножот-ғазал ҳаётийлиги, реаллиги, таъсирчанлиги, халқона руҳга эғалиги билан диққатга сазовордир:

Рафикам дардига, зотинг ҳақи, бергил шифо, ё Раб,
Кўнгил ойинаси ғам зангидин топсун жило, ё Раб.

Бу ожиз тортмаган дард қолмади ҳар хил касалликдан,
Бунинг ҳолига раҳмат айлаб, ато қилғил даво, ё Раб.⁶³

Юқоридагилардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1.Навоийдан кейин яратилган муножотларда шоир анъаналари бевосита давом этган. Бу Машраб, Сўфи Оллоёр, Нодира, Увайсий, Ҳувайдо каби шоирлар ижодида кўринади;

2.Муножот ёзиш, асосан, диний-тасаввуфий мавзуда қалам тебратган шоирлар ижодида учрайди, чунки муножотлар шоирнинг дунёқараши билан боғлиқдир;

3.Муножот ёзиш анъанаси XVIII асрдан кучайган;

4. XX аср ижодкорлари муножотларида ижтимоий масалалар ҳам ёритилган. Айниқса, Маҳжурий муножотлари реал ҳаётни тасвирлагани билан диққатга сазовор.

⁶² Мазкур девон.

⁶³ Мазкур девон.

II-боб. Навоий муножотларининг ғоявий-бадий хусусиятлари

2.1. «Хазойин ул-маоний»даги муножотлар

«Хазойин ул-маоний»да муножотлар муножот-ғазал, муножот-рубойи, муножот-қитъа кўринишларида учрайди.

«Навоийнинг бутун ижодий фаолияти жараёнида ғазал бошқа лирик жанрларга нисбатан «хукмрон» мавқеда турган».⁶⁴ Жумладан, муножот-ғазаллар ҳам миқдор жиҳатдан устунлик қилади. Худди шу ўринда муножот-ғазаллар билан боғлиқ турли атама ва қарашларга ҳам тўхталамиз. Зиёда Ғаффорованинг «Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари» китобида муаллиф ҳамд ғазалларни тавҳид ҳамдлар ва муножот ҳамдлар тарзида икки турга бўлади ва ўз фикри исботи сифатида «Фунун ал-балоға» асаридан қуйидаги иқтибосни келтиради: «..агар Тенгри азза ва жаллаға ҳамд этсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад саллолоҳи алайҳи васалламни васф қилсалар наът дерлар. Агар Тенгри ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар».⁶⁵ Аҳмад Тарозийнинг уч хил турдаги таснифини З.Ғаффорова бирлаштириб, ҳамд ва наът ғазаллар сифатида тасниф этади. Ҳамд ва муножот ғазалларни бир-биридан фарқлаш керак. Ҳамд ғазалларда асосий эътибор Оллоҳ сифатлари васфига қаратилади. Тўғри, муножот-ғазалларда ҳам Оллоҳ васфига ўрин берилади. Чунки илтижо қилинаётган зот-Оллоҳ бениҳоя буюк ва қудратли. Унинг сифатларини санамасдан, Уни таъриф ва тавсиф қилмасдан Ундан бирор нарса сўраш эса инсонга хос хусусият эмас. Шу сабабли ҳам муножот-ғазалларда аксарият ҳолларда Оллоҳ васфи, сўнгра лирик қаҳрамоннинг илтижолари акс этади. Барибир муножот-ғазалларда илтижо ва ёлвориш асосий ғоя даражасига кўтарилган. Н.Комилов эса муножотларни ишқи илоҳийни тараннум этувчи ирфоний-маърифий ғазаллар

⁶⁴ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси-Т.: 1983, Б.101

⁶⁵ Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари - Т.: 2001, Б.4

сирасига киритади.⁶⁶ Биз ҳам ушбу фикрларга қисман қўшилган ҳолда, муножот-ғазалларнинг баъзиларида ирфоний-маърифий мазмун етакчилик қилса, баъзиларида ишқий кечинмалар тараннум этилади, деб ҳисоблаймиз. Муножот мавзуси кўламига кўра ғазаллар муножот-ғазаллар ва лирик чекинишли муножотга эга ғазалларга бўлинади. Муножот-ғазаллар ҳар бир девонга қуйидагича тақсимланган: «Ғаройиб ус-сиғар»да 4та, «Наводир уш-шабоб»да 4та, «Бадоеъ ул-васат»да 3та, «Фавойид ул-кибар»да 2та муножот-ғазал мавжуд. Улар мазмун, ғоя ва услубига кўра икки хил йўналишга эга:

1. Фалсафий мазмундаги муножот-ғазаллар.
2. Ишқий кечинмаларни тараннум этувчи муножот-ғазаллар.

Фалсафий мазмундаги муножот-ғазалларни орифона ғазаллар дейиш мумкин. Улар асосан, девонларнинг тўртинчи ёки бешинчи ўрнида келиб, анъана доирасида саналади.⁶⁷

Маълумки, «аксарият шоирлар лирик девон куллийётлари муқаддимасида муножотга ўрин берганлар».⁶⁸ Навоийнинг фалсафий мазмундаги муножот-ғазаллари ҳам ғазалларнинг муқаддимаси таркибига киради ва кўпчилиги «алиф» ҳарфи билан тугайдиган мужаррад қофияларга эгадир. «Бу хил қофиянинг бир тури равий чўзиқ унлидан иборат бўлган қофия бўлиб, унда шу чўзиқ унлидан бошқа бирон ҳарф иштирок этмайди».⁶⁹ Ушбу муножот-ғазалларда мужаррад қофия “о” ҳарфидан иборатдир.

«Ғаройиб ус-сиғар»даги 5-ғазал муножот-ғазал бўлиб, Оллоҳнинг сифатларини далиллаш билан фикрий тадриж ривожлана боради. Эй илоҳ, эй подшоҳ, эй кирдгор(яратувчи), сенга барча ниҳон(яширин) нарсалар ҳам ошкордир:

Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро,

Санга очуғ ниҳону ошкоро. (Ғ.С. Б:28-29)

⁶⁶ Комилов Н. Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била // Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар – Т.; 1991, Б.115

⁶⁷ Қаранг: Носиров О, Жамолов С, Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари.-Т.: 1979 й, 93-бет; Ҳатто шеърини девонларни орифона ғазаллар билан бошлаш одат тусига кирди. Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари - Т.; 2001, Б.3

⁶⁸ Энциклопедияи адабиёти ва санъати тожик – Душанбе.э 1989, Т.2, Б.228

⁶⁹ Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини беласизми? – Т.; 2001, Б.32

Навоий фикрларини исботлаш учун Қуръони каримга мурожаат қилиб, талмехлардан маҳорат билан фойдаланади:

Сабур исми билан қилсанг тажаллий,
Қилиб Намрудға юз минг мудоро. (Ғ.С. Б.28-29)

Намруд-«Қуръон»да номи зикр қилинган шоҳ. У Тангри билан курашмоқчи бўлади ва каргас қушлар ёрдамида осмонга кўтарилади. Сабур-сабрли исми билан жилваланган Оллоҳ лаънатланган Намрудга ҳам илтифот этади ва ғазабдан тийинади.

Қачонким зоҳир этсанг «танзиъ ул-мулк»,
Сикандарнинг бўлуб мағлуби Доро. (Ғ.С. Б.28-29)

Искандар, Доро-тарихий шахслар. Агар Яратувчининг «Танзиъ ул-мулк»⁷⁰ сифати зоҳир бўлса, Дордек шавкатли шоҳ Искандарга мағлуб бўлади.

Навоий нафс зулмотиға қолмиш,
Сен ўлмай Хизри раҳ чиқмоқ не ёро? (Ғ.С. Б.28-29)

Навоий нафс қоронғулигида қолган, агар Сен Хизрга зулматдан чиқишида йўл кўрсатганингдек уни қўлламасанг, у зулматдан қандай чиқади?⁷¹

Навоий мақтаъда қиёматда гуноҳлари афв этилиши учун расули акрамнинг шафоатгир бўлишини Оллоҳдан сўрайди:

Қиёматда гуноҳин авф этарга,
Расулингни шафиъ эт, кирдгоро. (Ғ.С. Б.28-29)

Мақтаъда раддул-қофия (ито)дан фойдаланилади. «Раддул-қофия ёки ито қасида ва ғазал матлаидаги ёхуд бошқа байтлардаги қофиялардан бирини

⁷⁰ Ол-и Имрон: 3:26. Айтинг: «Эй мулку давлат эгаси бўлган Оллоҳим, Сен истаган кишингга мулк ато қилурсан ва истаган кишингдан бу мулкни тортиб олурсан; истаган кишингни азиз қилурсан ва истаган кишингни хор қилурсан. Бор яхшилик ёлғиз Сенинг қўлингдир. Албатта Сен барча нарсага қодирсан»

⁷¹ Нур сураси: 24:40. Ёки (кофирларнинг қилган амаллари) устма-уст тўлқин ва унинг ҳам устида (кора) булут қоплаб олган денгиздаги зулматларга ўхшайди. (Улар) устма-уст зулматлардир. У ўз қўлини чиқариб (қараса) кўришга яқин бўлмас. Кимга Оллоҳ нури (иймон) бермаса, унинг (учун) ҳеч қандай нур бўлмас.

ундан кейинги ёки мақтаъда муайян мақсад билан такрорлашдир».⁷² Албатта, Навоийнинг матлаъ қофияси-кирдгоро сўзини мақтаъда қайтаришдан мақсади бўлган. Шоир матлаъда Оллоҳнинг сифатларини санаб, унинг яратувчилигига урғу беради ва байтма-байт унинг бу сифатини далиллаганига исбот сифатида мақтаъда яна шу сўзни қофияда такрорлайди.

Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар»даги фикрлари «Наводир уш-шабоб»да ривожлантирилади. «Наводир уш-шабоб»да муножот-ғазал 4-ўринда келади. Бу ғазалда ҳам Оллоҳнинг барча яширин сирлардан хабардорлик сифати улуғланиб, шоирнинг ўз аҳволи, гуноҳкорлигига иқрори акс этади:

Зиҳе эл ниҳони санга ошкоро,

Ниҳон дардима ошкор эт мудоро. (Н.Ш. Б.9)

Навоий қайтариш санъати раддул-ҳашв илал ибтидо (биринчи мисра ўртасидаги сўзнинг иккинчи мисра бошида такрорланиши) ва раддул-аруз илал ҳашв (биринчи мисра охириги сўзининг иккинчи мисра ўртасида такрорланиши) воситасида яширин дардига Оллоҳ илтифоти ошкор этилишини илтижо қилади. Лирик қаҳрамоннинг аҳволи танг: у на Оллоҳнинг ишқи дардини кўнглида сақлашда тоқат қилса, на унинг номини оғизга олишга ўзида куч топа олади:

Не дардингни кўнглумда асрарға тоқат,

Не сиррингни оғзимға олмоққа ёро. (Н.Ш. Б.9)

Бундай тангликнинг сабаби кейинги байтда очилади:

Хаёлингда савдо пиширғанда, айлаб

Димоғимни ошуфта ул зулфи соро. (Н.Ш. Б.9)

Оллоҳ хаёли билан банд, шайдо бўлган бир пайтда гўзал зулфли ёр лирик қаҳрамон димоғини паришон қилиб, уни ҳаяжонга солади ва натижада у Оллоҳни ўйлашдан чекинади. Оллоҳдан айрилиқда жон талашаётганда, боши узра ғам тоғидан тошлар ёғилади:

Фироқинг аро жон талашурда ёғиб

Ҳамул ғам тоғидин бошим узра хоро. (Н.Ш. Б.9)

⁷² Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.; 1983, Б.150

Лирик қаҳрамон яна Оллоҳга раҳм қил дея мурожаат этади. Такрор, мурожаат, оҳанг кучаяди:

Тараххум, тараххум, тараххум, тараххум,
Буто, чобуко, маҳвашо, гулӯзоро. (Н.Ш. Б.9)

Лирик қаҳрамон оҳи оламни тундек қоронғу қилади, кечинмалар ривож авж нуқтасига этади, ўз гуноҳига тавба-тазарруъ кескинлашиб, Оллоҳнинг қарамли чехраси қуёш каби оламни ёритиши сўралади. Муболаға, ташбеҳ, тазод санъатлари байтдаги интимни оширади:

Қаранғудур олам оҳим тунидин,
Қуёш янглиғ оч орази оламаро. (Н.Ш. Б.9)

Навоийга жон ошқордир, Оллоҳ эса ниҳон, Оллоҳга эса ўз аҳволини тушунтиришга ҳожат йўқ, чунки У барча ниҳон нарсаларни ҳам билгувчидир:

Навоийға жон ошқору ниҳон сен,
Зиҳе эл ниҳони санга ошқоро. (Н.Ш. Б.9)

Байтда тарду акс(ошқор-ниҳон, ниҳон-ошқор)дан унумли фойдаланган шоир ғазалда эса раддул-матлаъ санъатини қўллайди. Яъни: «Зиҳе эл ниҳони санга ошқоро» мисраси билан ғазал матлаъси бошланиб, яна шу мисра билан мақтаъ якунланади. Албатта, «бу хил қайтариқ асардаги асосий ғояни яна бир бор таъкидлаш мақсадини қўзлайди».⁷³ Ғазалнинг биринчи ва иккинчи байтида ишлатилган раддул-матлаъ тасвир жараёнининг дастлабки босқичига мансуб бўлиб, шеърдаги бош фикрни таъкидлашга эмас, балки тасвир, тавсиф ёки фикр-мушоҳаданинг муайян бир томонини бўрттириб беришга хизмат қилади. «Бу санъатнинг матлаъ ва мақтаъдаги типи эса бошқача характерга эга: унинг вазифаси ғазалдаги етакчи фикрни (тўлиқ ёки унинг бир бўлагини) ёки фикр, тасвир билан алоқадор бўлган асосий объектни алоҳида таъкидлаб, бўрттириб кўрсатишдан иборат».⁷⁴

⁷³ Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Т.; 2001 й, Б.24

⁷⁴ Исҳоқов Ё. Навоий лирикасида композицион-стилистик санъатлар // Навоий ва ижод сабоқлари. -Т.; 1981, Б.55

«Фавойид ул-кибар» девонидаги 4-ўринда келган муножот-ғазал ҳам тадриж ва далиллаш асосига қурилган. Ғазал Оллоҳга мурожаат билан бошланади:

Худоё, залол аҳлига раҳнамоё,

Юзунг жилва айларға ашъё мароё. (Ф.К. Б.9)

Адашганларга йўл кўрсатувчи Оллоҳ ўз нурини кўзгу қилиб жилваланади. Кейинги байтларда Оллоҳнинг хоҳлаганидек ато қилувчи, беназир яратувчилик, тақдир-қазога ҳукм қилувчи, кибриё-улуғлик сифатларига урғу берилади:

Ангаким атоё, тилар сендин эҳсон,

Наво истаганларга сендин атоё.

Фалакда давойирки, расм этти сунъунг,

Жаҳон ганжидек анда юз минг завоё.

Сен этмай қазо, бўлмай ижроси мумкин,

Жаҳон коргоҳида ўтган қазоё.

Сенинг кибриёнг остонида яксон,

Агар худ салотин ва гар худ раоё. (Ф.К. Б.9)

Кейинги уч байтда Навоийнинг илтижолари акс этади:

Навоийни бу журму исёнда билмон

Ки, қўйгунмудур ё чиқаргунгму, оё.

Ўз илгида чун йўқ ихтиёри,

Ўзига ани қўймағайсен, худоё. (Ф.К. Б.9)

Ушбу муножот-ғазалда Оллоҳнинг тақдир эгаси эканлиги қатъий таъкидланади. Лирик қаҳрамон-Навоий гуноҳкорлигини эътироф қилган ҳолда ўзининг кейинги аҳволидан безовта бўлади. У қўлида ихтиёри йўқлигини, барча ҳукмларнинг ягона сабабчиси Оллоҳ эканлигини тан олиб,

ўзига тўғри йўл насиб этишини, гуноҳларини ёпувчи бўлишини Оллоҳдан сўрайди. Шоир ҳам, шубҳасиз, расул шафоатидан умидвор бўлади ва «хайрул-бароё»⁷⁵ лақабини Муҳаммад (с.а.в.)га нисбатан қўллайди:

Гунаҳбахши сен бўлғил журмпўши,
Шафоатгарилик хайрул-бароё. (Ф.К. Б.9)

«Наводир уш-шабоб» девонида яна бир муножот-ғазал бўлиб, 5-ўринда жойлашган. Унда инсон вужуди ва руҳнинг бирлиги ҳамда шу бирликнинг узилганидан кейинги ҳолати ҳақида фикр юритилади:

Ё раб, ул соатки тушқай ҳажр жисму жон аро,
Солғунг ойини фироқ ул ганжи вайрон аро. (Н.Ш. Б. 10)

Жисм билан жон орасига ҳажр тушади, у вайрон хазинага айрилиқ алами тушади. Навоий кейинги байтларда ўлимни совуқ шамол истиораси билан тасвирлаб, ушбу гунбади гардон-осмон орасида бадан тупроғи бўлак-бўлак бўлиб учиб юради, дейди:

Сарсар ойин ҳар қуюн қилғай бадан туфроғининг
Жузв-жузвин бир-бир ушбу гунбади гардон аро (Н.Ш. Б.10)

Навоий инсон жисми тўрт унсур-аносирдан иборатлигини уқтириб, бу унсурлар ҳар томонга тарқалиб кетишини, бир-биридан нишон топа олмаслигини, ҳаттоки ақл уларнинг жам бўлишига ишона олмаслигини таъкидлайди:

Уйла соврулғон аносир ҳар тарафким, топмағай
Бир-бирисидин нишон, бу водийи хирмон аро.
Жисм таркиби паришон бўлғай ул янглиғки, ақл
Сўнгра жамъ ўлмоққа рухсат бермағай имкон аро.(Н.Ш. Б.10)

Гарчи жисм билан жон ўртасига айрилиқ ғавғоси тушган бўлса-да, жон имондан айрилмаса бўлди:

Жисм ила жон ичра гарчи тушгай ошуби фироқ,
Солма фурқат ибтилоси жон била иймон аро. (Н.Ш. Б. 10)

⁷⁵ Одамларнинг энг яхшиси

Гуноҳ тўфони оламга мавжланган бўлса ҳам, Нухдек кема бошқарувчиси бўлган кишининг ғами йўқтур:

Ҳар неча исёним чекар гардунга мавж,

Кимсага Нух ўлса киштийбон не ғам тўфон аро. (Н.Ш. Б.10)

Таносуб, талмеҳ, муболаға санъатлари байт мазмундорлигини оширган. Навоий кейинги байтда яна талмеҳ ишлатади. Нух-кемачи, қутқарувчи. Лекин юз минг Нух ҳам исён денгизи олдида Оллоҳ ҳабиби-Муҳаммад (с.а.в.) шафоатига муҳтож. Демакки, бутун олам расули акрам шафоатидан умидвор:

Ул ҳабибингни шафиъим қилки, бўлғай юз туман

Нух муҳтожи анинг бу баҳри бепоён аро. (Н.Ш. Б. 10)

Лекин расул шафоатига эришган олийшонлар гуруҳидан бўлишнинг ҳам шарти бор: жонни фақр аҳлига туфроқ айламак керак.⁷⁶ Навоий фақр аҳлига маншурлуқ(имтиёзли) бўлмоқчи бўлган киши улар каби жонни тупроқ айлаши лозимлигини таъкидлаш билан ғазални якунлайди:

Эй Навоий, жонни туфроқ айлагил фақр аҳлига,

Истасанг маншурлуқ ул хайли олийшон аро. (Н.Ш. Б.10)

«Бадоеъ ул-васат» девонидаги 5-ғазал ҳам муножот-ғазал бўлиб, «Наводир уш-шабоб»нинг 5-ғазалидаги фикрлар давомидек туюлади. Бу муножот-ғазал ҳам жисм билан жон ўртасидаги жудолик тасвиридан бошланса-да, шоирнинг орзу-умидларини акс эттира олган. Лирик қаҳрамон-Навоийнинг жони вайрон бўлган жисмидан жудо бўлган пайтда унга фақат Оллоҳдан жудо бўлмаслик, Оллоҳ билан бирга бўлишлик керак:

Ё раб, ўлгон чоғда жоним жисми вайрондин жудо,

У бўлуб мундин жудо, сен бўлмағил андин жудо. (Б.В. Б.10)

⁷⁶ Ахмад Яссавийда ўқиймиз: «Фақрлик мартабаси мақоми аъло турур, ҳар кимга муяссар бўлмас.. Хусусан, ҳазрат Расули акрам(с.а.в.)нинг мақоми турур. Яъни «Ал-фақру фаҳри» (Фақирлик фаҳримдир) дедилар». Навоий «Тухфат ул-афкор» қасидасида ўзининг фақирлик орзусига тушганлигини билдиради: «Эй дин ҳомийси-пайғамбар! Дўзах аҳли жаннатни умид қилганидек, хоксорлар жони эшигинг тупроғига етишишни ҳавас қиладилар. Ғунча ичига тушган шабнамдек, бир неча муддатдан бери ғампарвар кўнглимда фақирлик дуррининг орзуси тушган. Тирикликни орзу қилган ўликдан кўра, жонбахш фақр зулматида ўлмоқлик орзуйимдир». Алишер Навоий. МАТ, 20-том, 2003, Б.254-255

Навоий жони чиқаётганда иймон билан омонат-жонни топширишни,
жондан жудо бўлса-да, иймондан жудо бўлмасликни Оллоҳдан сўрайди:

Накди жон чиққанда имон гавҳарин кўнглимга сол,
Айлагил жондин жудо, лек этма имондин жудо. (Б.В. Б.10)

Ҳашр-қиёмат куни гуноҳкорлигимга раҳм қилиб, ўз иноятингни дариф
тутмай мени гуноҳкорлар аҳлидан айиргин, кофир ва мусулмонлар икки
гуруҳга бўлинган маҳал, мени ислом аҳлидан қил, деб ёзади шоир:

Ҳашр ғавғоси аро осийлигимга раҳм қил,
Лутф ила илгим тутуб, қил аҳли исёндин жудо.

Гарчи ўлдум кофири ишқ аҳли ислом ичра қот,
Ул замонким бўлғуси кофир мусулмондин жудо. (Б.В. Б.10)

Муножотлар шоирнинг дунёқараши маҳсули. Ундаги жоннинг-руҳнинг
жасаддан ажралгандан кейинги ҳолати бевосита исломий нуқтаи назар билан
ҳал қилинади. Муқаддас китобдаги оятларга таянган Навоий инсоннинг
қиёматда қайта тирилишига, кофир ва мусулмон аҳли каби икки гуруҳга
ажралишига, жаннат истаб ибодат қилганларга «кавсару тўбию қасру хуру
ризвон» насиб бўлишига ишонади.

Навоий ғазал мақтаъсида раддул-қофия(ито)дан фойдаланган ҳолда
матлаъдаги фикрларини мақтаъда якунлайди:

Барчадин айру Навоийга қилиб васлинг насиб,
Қилмағил, ё Раб, ани мундин, муни андин жудо. (Б.В. Б.10)

Юқорида келтирилган ғазаллар шоирнинг фалсафий мазмундаги орифона
ғазаллари бўлиб, «уларнинг тили анча оғир, образлар системаси мавҳумроқ».⁷⁷
Навоийнинг идея(ғоя)лари унинг бадиий ифодасини ҳам белгилаб берган.
Бундай муножот-ғазалларда Навоий ислом динига таянган ҳолда ўз
мавжудлиги, олам ва яратувчи ҳақида «Қуръон» оятларига суяниб фикр
юритади. Оллоҳнинг сифатларига мос исмлари, пайғамбар шафоати, жаннат

⁷⁷ Носиров О, Жамолов С, Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърояти жанрлари – Т.; 1979, Б.93

ва дўзах, қиёмат каби масалалар «Қуръон» билан далилланади. Шу сабабли уларда шу тушунчаларни англатувчи сўзлар, арабий ва форсий иборалар қўлланилган. Қиёмат-ҳашр, гуноҳ-журм-исён, дўзах-тамуғ, жаннат-ризвон каби турли тилдаги синоним сўзлардан унумли фойдаланилган. Қофияларда чўзиқ «о» унлисининг равий ўрнида келиши ғазалга мусиқийлик бағишласа, раддул-матлаъ ёки раддул-қофия шоир таъкидларини кучайтирган. Ё Раб, илоҳо, подшоҳо, кирдигоро, буто, чобуко, махвашо, гулўзоро, Худоё, раҳнамоё ундалмалари эса муножотлардаги мурожаат, чакириқ, хитобни ошириб, лирик қаҳрамон-шоирнинг асосий фикри ва мурожаатлар объекти-Оллоҳ эканлигига урғу берилган. III шахс буйруқ-истак майлидаги феъллар яратганга ўтинч, илтимос, илтижоларни акс эттирган.

Навоийнинг иккинчи турдаги муножот-ғазаллари ишқий кечинмаларни тараннум этувчи ғазаллардир. Улар микдор жиҳатдан анчагина бўлиб, «Ғаройиб ус-сиғар» девонида 47-, 381-, 477-ўринларга, «Наводир уш-шабоб»нинг 47-, 530-ўринларига, «Бадоеъ ул-васат»нинг 47-, 78-ўринларига, «Фавойид ул-кибар»нинг 47-ўрнига жойлаштирилган. Муножот-ғазалларнинг 47-ўринда келишида шоирнинг муайян мақсади бўлмаган, бунга сабаб сифатида фақат уларнинг «бе» ҳарфи билан туговчи радифларга эга бўлишини, аниқроғи, «ё Раб» ундалмасининг радиф ўрнида келишини кўрсатиш мумкин. Барча муножот-ғазалларда лирик қаҳрамоннинг ҳижрон азобидаги қийноқлари, кечинмалари ҳаяжонли ва таъсирли тилда баён этилади, ёрнинг гўзаллиги, ситамкорлиги қаламга олинади. Уларда куйланган ишқ илоҳга аталган ҳақиқий ишқдир. «Замин ўз ўқи атрофида айланганидек, Алишер Навоий шеърияти ҳам ишқ теграсида ҳаракат қилади».⁷⁸ «Навоий ҳамма мавжудотда буюк, абадий, мутлақ гўзал кучнинг-«Худо»нинг жилвасини кўради. Унинг лирикасида машҳур тасаввуф шеъриятида кўрилганидек, гўзалликка, ҳақиқатга, тангрига бўлган ишқ аллегорик формада тасаввуф поэзиясида қабул этилган, канонлашиб қолган символлар системаси билан ҳам ифодаланади. Бу поэзия аксар тамоман реал ёрга хос ишқий

⁷⁸ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърият - Т.;1991, Б.86

мотивларда куйланади».⁷⁹ Юзаки қаралганда тасвир этилаётган ёр реал ёрга ўхшаса-да, асосий эътибор ҳақиқий Ёр-Оллоҳга қаратилганини сезиш қийин эмас. Ҳар бир муножот-ғазалда ошиқнинг бирор кечинмаси акс этади.

«Ғаройиб ус-сиғар»нинг 47-ғазали ошиқнинг ҳижрон азоблари тасвирига бағишланади. «Ё Раб» ундалмаси радиф ўрнида келиб, ундаш ва мурожаатни кучайтиради.

Неча бўлғай манга ҳажр ичра тазаллум, ё раб,
Айла бу зулм аро ҳолимга тараҳхум, ё раб. (Ғ.С. Б.61)

Қачонгача менга ҳижронда зулмдан шикоят қилиш касб бўлади, эй худо, бу зулм ичидаги ҳолимга ўзинг раҳм қил, дея лирик қаҳрамон ўз аҳволини баён этади. Ҳижроннинг асл маъноси кейинги байтда очилади:

Ваъдаи қатл қилиб ваъдага қилғунча вафо,
Нега мен хастани ўлтурди таваҳхум, ё раб. (Ғ.С. Б.61)

Ёр қатл қилишга ваъда берган эди, у ваъдасини бажаргунча ошиқни шубҳа ва ваҳима ўлдиради. Нима учун ошиқ ўз қатлини интизор бўлиб кутмоқда? «Навоийнинг бундай май ва маҳбуб ҳақидаги ғоят нозик шеърларининг асли мазмунини тушуниш учун аллегорик формани оча билиш, тўғриси, символик пардани кўтара билиш керак. Бундан ташқари, Шарқда, классик адабиётда лирика асосан шартли характерда бўлганини унутиш керак эмас».⁸⁰ «Навоийнинг фикрича, инсон вужуд қафасига тушар экан, у билан яратган ўртасига ҳижрон тушади. Мана шу узоқ давом этган ҳижрон азоби лирик қаҳрамонни ҳажр зулмидан шикоят этишга ундайди. Бунинг сабаби инсоннинг азалда ўз Яратувчиси билан бир бутун бўлганию, туғилиб ундан айри тушгани. Шунинг учун у умр бўйи яна асл манбаига қайтишга-парвардигори билан қўшилишга интилади».⁸¹

Кейинги тасвирлар реал ёр тасвирига монанд:

Лабларининг калимотики, берур жисмга руҳ,
Оби ҳайвон унидир, йўқса такаллум, ё Раб.

⁷⁹ Ойбек. МАТ. 13-том - Т.; 1979, Б.231

⁸⁰ Мазкур асар, Б.230

⁸¹ Очилов Э. Муборак сарчашмалар - Т.; 1997, Б.75

Ваҳки, кўнглумни шикоф этди кулумсуб оғзи.

Гунчаларни нетиб очти бу табассум, ё Раб. (Ғ.С. Б.61)

Кейинги байт ғазалнинг шоҳ байтини ташкил этади:

Умр чун фоний эмиш, гар киши олам шоҳидур,

Чун ўлар, невчун этар мунча тааззум, ё Раб. (Ғ.С. Б.61)

Бу умр ўткинчи, оламга шоҳ бўлган киши ҳам бир кун ўтиб кетади, шундай экан, манманлик, ғурур нимага керак?

Ғазал мактаъси матлаъда қўйилган тугунни ечади: ёр қатл қилиш учун ошиқларини йиққан эмиш, Навоийга биринчи бўлиб жон топшириш насиб бўлса эди:

Ёр қатл эткали ушшоқини йиғдирган эмиш,

Бер бу базм ичра Навоийга тақаддум, ё Раб. (Ғ.С. Б.61)

«Ғаройиб ус-сиғар»даги 381-ғазал ҳам ошиқ ва ёр ҳақида. Ғазал матлаъсидаёқ фикр ҳақиқий ёр-илоҳ тўғрисида эканлиги яққол сезилади:

Ё Раб, ул ой ҳуснин эл фаҳмига номафҳум қил,

Буйла мавжуд этмасанг, аввал мени маъдум қил. (Ғ.С. Б.303)

Ёр-ой истиораси билан ифодаланган. Илоҳ ҳуснини эл фаҳмига тушунарсиз қил, агар бундай қилмасанг, аввал мени йўқ қилгин, дея илтижо қилади лирик қаҳрамон. «Бадоеъ ул-васат» девонидаги 78-ғазалда ҳам шоир шу масалага тўхталади:

Ё Раб, ул ой ҳуснининг идрокин элга мубҳам эт,

Кўз била кўнглумни ул сирри-хафиға маҳрам эт. (Б.В. Б.61)

Яратганнинг ҳуснини идрок қилиб бўлмайди. Унинг ҳуснида Унинг сифатлари яширингандир. Унинг ҳусн мазҳарини фақат хос кишиларгина идрок этиши мумкин. Лирик қаҳрамон ҳам шундай хос одам бўлмоқчи. Ишқий кечинмаларни тараннум этувчи бундай ғазалларни тушуниш учун улардаги образларни тўғри талқин қилиш лозим. Улардаги юз, қад, зулф, лаб каби инсон узвлари бошқача рамзий маънолар касб этади. Шуниси

эътиборлики, бу образлар ҳам ўз маъносида, ҳам тасаввуфий маъно билан параллел қўлланади.

Кўйию қадди лаби ёдин манга қилғил фузун,

Жаннату тўби била кавсар тамонносин кам эт. (Б.В. Б.61)

Шоир ушбу байтда лаффу нашр санъатидан фойдаланган ҳолда бир вақтнинг ўзида тазод-қаршилантеришни ҳам юзага келтирмоқда: Ёрнинг кўйи-остонаси, қадди, лаби ёдини мўл қилиб, жаннат, тўби, кавсар хоҳишини кам қил. «Тасаввуфда қад деб ваҳдат оламига таважжух қилиш учун қойим бўлмоқликни айтадилар».⁸² Демак, ёрнинг кўйию қаддини тилашдан мақсад Оллоҳ ваҳдатига юзланмоқликдир.

Дийда кўрмак истаса анинг юзидин ўзга юз,

Қийрлар бирла бу икки суқба жавфин маҳкам эт. (Б.В. Б.61)

Маълумки, кўздаги кўриш нуқтаси қорачиқдаги икки қоронғи тешиқ, бўшлиқдир. Инсон шу икки нуқта орқали кўра олади. Агар улар ўз вазифасини бажармаса, кўзнинг моҳияти ҳам йўқолади. Агар ёр юзидан бошқа юзни кўришни истаса, ундай кўзнинг қорачиғини мум билан маҳкамлаб ташлаш керак. Лирик қаҳрамонга фақат иймон нури ва ҳақиқий ёр жамолидан бошқа нарса кераксиз.⁸³

Гар кўнгул васлидин ўзга васл сурун истаса,

Қисм анга ҳижрон сияҳ чолида доим мотам эт. (Б.В. Б.61)

Агар ёрнинг васлидан бошқа васлни истаса, унга ҳижрон зиндонида доим азоб чекиш мотами бўлсин.

Хотири савдои ар зулфдин ўзга ҳавас

Қилса, ани зулфдек ошуфтаҳолу дарҳам эт. (Б.В. Б.61)

Агар лирик қаҳрамон бошқа зулфга гирифторликни ҳавас этса, ўзи ҳам зулф қаби паришон ва тартибсиз бўлсин. Тасаввуфда зулфнинг бир қанча

⁸² Бертельс Е.Э. Миръоти ушшоқ // Суфизм и суфийская литература.- М.; 1965, С.142

⁸³ Мазкур асар, Б.202 «Юз деб нур ва суратлар маъноси юзасидан завқ билан охирига етувчи тажаллийни, шунингдек, иймон нурлари ва эшикларининг очилиши ва ҳақиқий жамол пардаларининг кўтарилишини айтадилар».

маънолари бор.⁸⁴ Ҳақиқий ошиқ истаги фақат ваҳдат мартабасига эришмоқ бўлмоғи керак.

Рух ул қад жилвасидин ўзга қилса орзу,

Ҳажр ўти ичра анга дўзах азобин ҳар дам эт. (Б.В. Б.61)

Қад жилвасини орзу қилиш, ундан ўзгани истаганга ҳажр ўтининг дўзах азобидек ҳар доим ҳамроҳ бўлишини ҳис этиш шоирни кўрқувга солади. «Миръот ул-ушшоқ»да ёзилишича, «қомат деб сиғинишга муносибни айтадилар, зеро Худодан бошқа сиғинишга сазовор эмас».⁸⁵ Фақат Оллоҳни иташдан чекиниш эса ҳижрон ўтида ўртанишга мубтало этади.

Кўнглум ўлди ҳажр ўтидин реш, эй соқий, манга

Бодаи кофургун дурдидин олиб марҳам эт. (Б.В. Б.61)

Байтдаги соқийга мурожаат асл мавзудан четланишдек туюлади. Лекин соқий сўзининг тасаввуфий маъносига эътибор берсак, байтлар маъносидаги изчилликни сезамиз. Соқий тасаввуфда маърифат, ҳақиқат бодасини улашувчидир. Соқий барча мавжудотга файз берувчи, сархушлик улашувчи манбадир⁸⁶.

Кейинги мисрада яна мурожаат Оллоҳга қаратилади. Пири ишқ истиораси Оллоҳга нисбатан қўлланилади:

Йўқ чу олам боғида бўйи вафо, эй пири ишқ,

Жилвагоҳ бир жом ила кўнглумга ўзга олам эт. (Б.В. Б.61)

«Миръоти ушшоқ»да ёзилишича, «май-илоҳий тажалли, яъни Ҳақ жамолининг жилваси, жом эса-илоҳий жамол жилва қиладиган жой».⁸⁷

⁸⁴ Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат – Т.; 1995, Б.112 «Зулф-бу ваҳдат мартабаси ва Аллоҳ таолонинг зотидурки, унинг сир-синоатига етмоқ мумкин эмас».

⁸⁵ Мазкур асар, Б.104

⁸⁶ Мазкур асар, Б.119-142: «Соқий Худодирки, ошиқларга ҳақиқат майини ичиради ва уларни маҳву фоний қиладди. Бода эса ҳақиқат маърифати, унга бўлган ишқу муҳаббат ва идрок қилгандаги лаззатни билдиради». Навоий ижодида бода аксар ҳолларда кизил рангга эга бўлади. Бодаи кофургун-оқ май бирор шоирда учрамайди. Балки бу ўринда Навоий бода-илоҳий ишқ тимсоли бўлиб келгани учун уни оқлик, поклик рамзи сифатида бодаи кофургун тарзида қўллагандир. Демакки, ҳижрон ўтидан яра бўлган кўнглига ушбу байтда лирик қаҳрамон Оллоҳдан пок ишқни малҳам этишни сўрамоқда.

⁸⁷ Мазкур асар, Б.142

Навоий бир байтида жом маъносини қуйидагича шарҳлайди:
Истарам кўзгуда кўрсам ёр аксин бир нафас,
Соқие, майким, эрур ишқ аҳлининг кўзгуси жом. (Б.В. Б.61)

Ғазал мақтаъсида шоирнинг фикрлари умумлашади:

Ишқ журмига Навоийни қоварсен, эй парий,
Қовма, жавру зулм қил, девонаву расво ҳам эт. (Б.В. Б.61)

Ғазал мақтаъсида Навоий реал ёрга хос шу сифатлардан унумли фойдаланган ҳолда жабр ва зулм кўпроқ қилинишини, бу ишқ йўлида девона бўлишга тайёр эканини уқтиради. Умуман олганда, ишқий кечинмаларни тараннум этувчи бундай муножот-ғазалларда тимсоллар шартли характерга эга. Реал ёр тасвири, реал ёрга муҳаббат, ҳижрон қийноқлари акс этса-да, ғазаллардаги тасвир объекти Оллоҳ эканлигига ишора қилади. Масалан, «Наводир уш-шабоб» девонидаги 47-ғазал матлаъси реал ёрга аталгандек туюлади:

Ул ойнинг гулшани ҳуснин хазондин асрағил, ё Раб,
Гулу шамшодин осеби замондин асрағил, ё Раб. (Н.Ш. Б.39)

Кейинги байтдан тимсоллар ойдинлашади:

Балойи ишқ ногаҳ учрар, ушбу телбадин ўзга
Улусни бу балойи ногаҳондин асрағил, ё Раб. (Н.Ш. Б.39)

Адабиётда ногаҳон учровчи балои ишқ фақат ҳақиқий ёр-Оллоҳ ишқи саналади. У шундай кучли бўладики, натижада шоир бундай ишқ балосидан элни асра, дея Оллоҳга илтижо этади.

Ул ойки ҳар ён айлар майл, ишқ аҳли ҳужум айлар,
Манга сўз буки: ани барча ёндин асрағил, ё Раб. (Н.Ш. Б.39)

Оллоҳ қаерда зухур қилса, ўша ерда барча унга мубтало бўлади. Шу сабабли уни барча ёндин асрағил, дейди шоир. Оллоҳ ишқига асирлик жуда мушкул ва ҳалокатлидир. Навоий уни заҳри ниҳон-пинҳоний заҳар деб атайди:

Ниҳоний дарди анинг муҳлик эрмиш заҳри қотилдек,
Жаҳон аҳлини ул заҳри ниҳондин асрағил, ё Раб. (Н.Ш. Б.39)

Демак, жом-ишқ аҳли учун ёр акси кўринадиган, ёр жамоли жилва қиладиган кўзгу. Оламда вафо расми йўқ экан, шоир кўнглини бу бевафо дунёдан бошқача, яъни Ҳақ сифатлари тажаллиси жилвагоҳ бўлишини истайди.

Бундай муножот-ғазалларда лирик қаҳрамон фақат ёрнинг юзини томоша қилишдан чарчамасликни, унинг ёдисиз бир дам ҳам мавжуд бўлмасликни таъкидлайди:

То кўзум қутлуғ юзидин ўзга сори тушмасун,
Ҳар не кўз кўргай менинг бахтимга ани шум қил.(Ғ.С. Б.303)

Ёки: Ё Раб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама,
Ё кўзумни андин ўзга юзга ҳайрон айлама. (Н.Ш. Б.386)

Ёки: Демонки, лутфини, жаврини доғи мендин ўгун,
Биров хаёлига ўткарма, ногаҳон, ё Раб. (Б.В. Б.39)

Бундай муножот-ғазалларда ҳақиқий ёр «ой» истиораси билан ифодаланади:

Ё Раб, ул ой хуснининг идрокин элга мубҳам эт.(Б.В. Б.61)

Ёмон аҳволима кўз солмади ул ой яхши..(Ф.К. Б.39)

Ё Раб, ул ой хуснин эл фаҳмига номафҳум қил.(Ғ.С. Б.303)

Ул ойнинг гулшани хуснин хазондин асрағил, ё Раб.(Н.Ш. Б.39)

Таъкидлаш жоизки, бунда ҳам, албатта, тасвирланаётган тимсол учун танланган истиора-ой анъанавий тимсол, лекин унинг мазмун кўлами кенгайган ҳолда ифода этилмоқда. Ишқий кечинмаларни тараннум этувчи муножот-ғазалларда ҳам лирик қаҳрамон-ошиқнинг ҳижрондаги ички кечинмалари мажозий ишқ кечинмаларига ҳамоҳанг, ҳақиқий ёр тасвири гарчанд канонлашиб қолган рамзлар, истилоҳлар қобигига ўралган бўлса-да, реал ёр тасвиридан фарқ қилмайди. Бунинг сабаби эса ҳақиқий ишқнинг қандайдир мавҳум, тушунарсиз бўлмай, балки мажозий ишқдан ўсиб чиққанлиги, мажозий ишқнинг давоми, олий босқичи бўлганлигидадир.

Таъкидланганидек, ғазалларда муножот мавзуси икки хил тарзда учрайди: муножот-ғазаллар ва муножотли лирик чекинишга эга ғазаллар. Муножотли лирик чекинишга эга ғазалларда муножот-ёлвориш услуби етакчилик қилмайди. Таъкидлаш жоизки, бундай ғазаллар аксарият орифона

ғазаллардир. Бундай чекинишлар ғазал ғояси билан җамоҳанг, уларни бир-биридан ажратиш асар мазмунига путур етказади.

«Фавойид ул-кибар» девонидаги 280-ғазал нафс ва рух ўртасидаги фарқли томонлар ҳақида фикр юритади:

Гар фано расмин қилмоқ тилар эсанг мазбут,

Нафс ила руҳни зинҳорки қилма махлут. (Ф.К. Б.195)

Яъни: Агар фано мақомида қатъий туришни хоҳласанг, нафс билан руҳни зинҳор аралаштирма.

Рух ул нурдирким, ҳақ анга бермиш авж,

Нафс зулматқа қолиб, қилмиш анга поя ҳубут. (Ф.К. Б.195)

Яъни: Рух шундай нурки, Ҳақ унга юксалишни берган, нафс эса зулматда қолган, унинг мартабаси паст.

Рух раҳмони эрур, нафс эрур шайтоний,

Иккисин бир-бирига қўшмоқ эмастур маршрут.

Рухға даъаб Ҳабибулло иши ойини,

Нафс Бужаҳллик асбобини айлаб масбут. (Ф.К. Б.195)

Яъни: Рухға ҳабибулло-расули акрам ишини қилиш одат, нафс эса кофир Абу Жаҳлнинг ишини қилади.

Шу ергача Навоий рух ва нафсга хос одат ва амалларни санайди. Кейинги байтларда эса Оллоҳга бизни рух одатини қилишга мойил қил, нафс тариқини биздан йўқот, дея илтижо қилади:

Ё Раб, эт бизни ҳабибинг сифатиға росих,

Айла Бужаҳл тариқин ичимиздан масқут.

Қил Навоийни ҳамул хат била, ё Раб, озим

Ким, бирор ёнидин айрилди ўтуз олти хутут. (Ф.К. Б.195)

Муножотли лирик чекиниш яна шоирнинг автобиографик характердаги ҳасбу ҳол ғазалларида учрайди:

Неттим эллик йилда жуз исёнки, эмди неткамен,
Яна эллик йилғача туттумки, бўлса муҳлатим.

Лутф этиб, ё рабки, имон бойлиғи қилғил насиб

Ким, ҳалок этмиш амал муфлислиғидин хижлатим. (Ф.К. Б.268)

Яъни: Эллик йилда исён(гуноҳ)дан бошқа нарса қилмадим, яна эллик йил муҳлат берилса ҳам гуноҳ қиламан. Эй худо, лутф қилиб, менга имон бойлигини насиб қил, акс ҳолда мени яхши амал муфлислиғи (камбағаллиғи) ҳалок этади.

Муножотли лирик чекинишларни шоир дунёкараши ва эътиқодининг инъикоси сифатида баҳолаш мумкин. Навоий ўз ижоди сабабчиси деб Оллоҳни билади, унинг кўз ўнгида, дилида, тилида-Оллоҳ, фикрлари, тафаккури шу манбадан илҳом олади, беихтиёр Унга мурожаат этиб юзланади.

«Хазойин ул-маоний»да муножот-ғазаллар билан бир қаторда муножот-рубойи ва муножот-қитъалар мавжуд. «Ғаройиб ус-сиғар» девонига 5 та муножот-рубойи киритилган. Уларда шоирнинг эътиқоди, орзу-умидлари ҳаяжонли, содда ва равон тилда баён этилган. Девондаги барча муножот-рубойилар таронаи рубойи тарзида қофияланган бўлиб, барчаси радиф ва радиф вазифасида келувчи ундалмаларга эга.⁸⁸ Навоий девонларида ҳар бир жанр ичида ҳам анъанавийликни сақлаб қолишга интилади. Юқорида ғазалларнинг ҳамд, муножот ва наът ғазаллар билан бошлангани таъкидланган эди. Рубойилар ҳам ғазаллар каби мазмундаги анъанавий изчилликни давом эттирган. 1-2-рубойилар ҳамд ўрнида келса, девондаги 3-рубойи муножот мавзусига эга:

Ё Рабки, иноятингни ёр айла манга,

Йўқлукқа ҳидоятингни бор айла манга,

⁸⁸ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси – Т.; 1983, Б.81. «Рубойиларда радифнинг ишлатилиши маълум даражада рубойи замирида ётган асосий фикрга урғу беришга, уни бўрттириб кўрсатишга имкон беради».

Ҳам қаҳфи кифоятингни дор айла манга,

Ҳам дурри иноятингни нисор айла манга. (Ғ.С. Б. 563)

Лирик қаҳрамоннинг ўз Раббидан иноят ва ҳидоят сўраши, ўз кифоятига олишни илтижо қилиш ушбу муножот-рубойининг ғоясини ташкил этади. Муножот-рубойи учун танланган радифлар илтижолар ўзи учун эканлигини таъкидлашга хизмат қилган. Зулқофиятайн тарзидаги қофиялар: иноятингни-ҳидоятингни-кифоятингни-иноятингни; ёр-бор-дор-нисор лирик қаҳрамон мақсади-яратгандан сўралаётган нарсаларни ҳам англатади. Рубойида шоир раддул қофия-итодан ҳам ўринли фойдаланган. Биринчи мисрада Оллоҳнинг инояти ўзига ёр-ҳамроҳ бўлиши сўралган бўлса, тўртинчи мисрада иноят дурларини менга соч, дейиш билан Навоий гўзал бадиий манзарани истиора орқали ярата олган. Қолган муножот-рубойларда эса шоирнинг орзу-умидлари акс этади.

121-рубойи Навоийнинг шахсига хос тамойилларни кўрсата олиши билан аҳамиятли:

Ҳар зулф ҳамиға қилма вобаста мени,

Ҳар кўз ҳавасидин этмагил хаста мени,

Ҳар қош тамаиға солма пайваста мени,

Ё Раб, борисидин айла вораста мени. (Ғ.С. Б. 587)

Навоийнинг шахсий ҳаётидан хабардор китобхон шоирнинг мажозий гўзалларга боғланмай, фақат Оллоҳ ишқи билан банд ҳолда умр кечирганини билади. Рубойидан чиқадиган хулоса битта: бу дунёнинг ёлғончи ҳою ҳавасларига берилмаслик, фақат Оллоҳ ишқи билан, Унга таслим бўлган ҳолда яшаш. Навоий мана шу биргина хулосани бериш учун ўқувчи кўз ўнгига эсда қоларли ташбеҳлар яратади.⁸⁹ Рубойи сўнггида лирик қаҳрамон буларнинг барчасидан мени озод қил, дея нола қилади. Навоий маъшуканинг фитнакорлигини унинг узвлари асосида исботлаб беради.

⁸⁹ Маъшуканинг ошиқларни ҳалок қилишда қўллайдиган аъзолари найранглари фош этилади: зулфнинг эгрилиги ошиқни ўзига боғлаб олади; кўз ўз мафтункорлиги ва қотиллиги билан ҳаммани хаста этади; пайваста қош ўз асирларини ўзига туташтиради.

«Ғаройиб ус-сиғар»даги 128-рубойи ҳам муножот-рубойи бўлиб, Навоийнинг орзу-умидларини янада ёрқинроқ акс эттиради:

Ё Рабки, фано базмида хос айла мени,
Фақр элига соҳиб ихтисос айла мени,
Ё доҳили зумрайи хавос айла мени,
Ё ранжи авомдин халос айла мени. (Ғ.С. Б.588)

Навоий асарларида фано тушунчаси жуда кўп учрайди, унинг бу масалада ўзига хос фикрлари мавжуд. Шоир фано ҳақида ёзар экан, ўзи ҳам унга эришишни орзу қилганлиги асарларида акс этади. Муножот-рубойининг биринчи мисрасида лирик қаҳрамон ўзига фано базмида хослар гуруҳидан бўлиш насиб бўлишини сўрамоқда.

Иккинчи мисрада шоир ўзининг фақр аҳлига соҳиб ихтисос, яъни фақрлар тоифасидан бўлишини Оллоҳдан сўрайди. Навоий асарларида жуда кўп ўринда фақр тушунчаси фано тушунчаси билан ёнма-ён ишлатилади, яъни фақру фано тарзида. Шоир фикрича, фақр мартабасига эришган кишигина фано ҳолини мушоҳада эта олади⁹⁰. Демакки, фақрлик шундай мартаба эканки, унга эришган одам абадий саодатга эга бўлади. Навоий учинчи мисрада ўзининг ҳам хослар тоифасига кирувчилардан бўлишини Оллоҳдан илтижо қилади. Тўртинчи мисрада эса авом-омилар ранжидан, улар билан маслакдош бўлишдан сақлашни сўраб яратганга ёлворади. Ушбу муножот-рубойи Навоийнинг қалбига фақр орзуси тушганлиги, хослар тоифасидан бўлиш умидида ёнаётганидан далолат беради.⁹¹

⁹⁰ Комилов Н. Фақр нури порлаган қалб-Т, 2001, Б:36 «Ҳақ сари олиб борадиган йўллар кўп, дейди Навоий, аммо энг яқин йўл-бу фақр йўлидир, чунки бу Пайғамбаримиз (с.а.в.) йўллари». Зеро, пайғамбаримиз меърож кечаси кўкка кўтарилганларида арши аълода фақрлик суратини кўрадилар ва ишқ шаробидан бир журъа нўш қиладилар. Фақр ким деган саволга ҳар ким ҳар хил жавоб беради. Шайх Сирри Сақотий (р.а.) айтдиларки: «Фақр бир тоғ эрур, барча конларнинг макони турур». Шайхул-машойих (Аҳмад Яссавий) қуддсуллоҳу таъоло арвоҳаҳум айтдилар: «Фақр бир дарё турур, ул дарёнинг поёни йўқ. Анинг поёнини киши кўргани йўқ, бажуз Муҳаммад Мустафо(с.а.в.)» (Аҳмад Яссавий. Фақрномағ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд.-Т.: 2003, Б.178-179);

⁹¹ И.Ҳаққулов фикрича: «Навоий шеърятидан фано ҳақиқатлари четга сурилса, наинки ахлоқий, маънавий, фалсафий, балки ишқий, илоҳий тушунчалар ҳам ҳаракатлантирувчи бир қувватдан жудо бўлади. Зеро, Навоий дунёқарашида комилликни қафолатловчи ҳол-фано ҳоли, дилни яйратувчи, толиқишлар, ториқишлар, жабр-жафолардан халос этгувчи маскан-фано

«Ғаройиб ус-сиғар» девонининг 50-қитъаси муножот-қитъа ҳисобланади. Муножот-қитъа икки байтдан иборат бўлиб, унга қитъа мазмунидан дарак берувчи қисқа ва содда сарлавҳа қўйилган. Албатта, қитъа сарлавҳаси ўша давр адабиётидаги мавжуд анъанага садоқатни билдирса-да,⁹² қитъанинг мазмунини ихчам шаклда юксак бадиий маҳорат билан акс эттиради:

Қаламнинг сияҳкорлиғининг бироҳлиғи ва ўзининг
сияҳрўлиғининг узрхоҳлиғи.

Илоҳий, ул рақамеким, чекибдурур қаламим,

Мин-аш - шарорати ав ғайриҳо фарарту ладаик.

Агар худ ўлса малиҳ ажри раҳматингдур анинг,

Ва лав якуну қабихан, фа-минҳу, тубту илайк. (Ғ.С. Б. 559)

Сарлавҳанинг ўзидаёқ қитъада қалам ва шоир ҳақида гап бораётганлиги англашилади. Қалам истиораси шоирнинг ижодини билдиради. Аслида шоирнинг ижодий қобилияти бир томон, шахси иккинчи томон бўлиб, шоир наздида ҳар икки томон ҳам гуноҳкор. Навоий Оллоҳга агар қаламим ярамас бўлиб чиқса, уни ташлаб ўзингга бораман, яъни тавба қиламан, дейди. Шоир қитъада муламмаъ санъатидан унумли фойдаланган. Лирик қаҳрамоннинг ўз ижодидан безовталиги, унинг самарасини сўраш, гуноҳларига тавба муножот-қитъанинг ғоясини ташкил этади. Уни Навоийнинг ўзи билмаган ҳолда Ҳақ назарида ёмон бўлган нарсаларни ёзиб қўйишдан сақланишга қаратилган илтижоси деб тушуниш мумкин. Бу эса шоирнинг ўзига хос ижод қилиш этикаси ҳисобланади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. «Хазойин ул-маоний»да муножотлар муножот-ғазал, муножот-рубой, муножот-қитъа шаклларида ҳамда ғазал, рубой, қитъа, мухаммас, мусаддас, соқийномалар таркибида лирик чекиниш тарзида ҳам учрайди;

майхонаси, Ҳақ висолига етказувчи йўл-фано йўли» (Иброҳим Ҳаққул. Навоийни англаш машаққати. // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2005, 1-сон, Б.12).

⁹²Қаранг: Носиров О, Жамолов С, Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари – Т.; 1979, Б.154, Ганиева С. Алишер Навоий ижодиёти ва наср проблемалари. // Ўзбек насри тарихидан.-Т.; 1982, Б.58-59

2. Мавзу жиҳатидан фалсафий мазмундаги орифона муножот-ғазаллар ҳамда ишқий кечинмаларни тараннум этувчи муножот-ғазаллар характерлидир. Фалсафий мазмундаги орифона муножот-ғазаллар девонлар таркибида қатъий қоидаларга амал қилган ҳолда келади. Улар девонларнинг муқаддималарида бўлиб, шоирнинг инсон, борлиқ, жон ва руҳ ҳақидаги фалсафий дунёқарабини акс эттиради. Ишқий кечинмаларни тараннум этувчи муножот-ғазаллар девонда қатъий композицияга бўйсунмаган ҳолатда турли харф гуруҳларида учрайди. Улар ҳақиқий ёр муҳаббатига асир бўлган ошиқнинг ҳижрондаги ички кечинмаларини тасвир этади;

3. Навоий муножотларда ғояга мос образлар, бадий воситаларни муносиб танлаб, маъно, туйғу ва тасвир уйғунлигига эриша олган. Раддул-матлаъ, раддул-қофия, талмех, «Қуръон»дан иқтибослар, тадриж, ташбеҳ, муболага санъатлари асосида теран фалсафий мушоҳада юрита олган;

4. Муножот-ғазаллар учун танланган тил ва услуб уларнинг мазмунидан келиб чиқиб танланган. Фалсафий мазмундаги орифона муножот-ғазалларнинг тили анча мураккаб, образлар тизими мавҳумроқ бўлиб, уларда жаннат, дўзах, руҳ, жон, бадан, савоб, гуноҳ каби масалалар ислом дини нуқтаи назарига мос ҳал қилинади. Бундай муножотларда арабий ва форсий сўз ҳамда иборалар кўп қўлланилган. Ишқий кечинмаларни тараннум этувчи муножот-ғазалларнинг тили анча содда. Лекин улар зоҳирий ва ботиний маъноларни ўзида мужассамлаштирган. Бундай муножотларда тасаввуф фалсафасида қанонлашиб қолган образлар учрайди. Шу маънода улар ҳам мажозий, ҳам ҳақиқий ишқ тасвирига бағишланган. Муножотлар зимнида ётган маъноларни очиш ўқувчининг тафаккур салоҳиятига боғлиқ;

5. Девонларни ҳамд, муножот, наът ғазаллар билан бошлаган Навоий туркий адабиётдаги девон тузиш анъанасини юксак босқичга кўтарди. Навоий анъанавий муножотларда нафақат ўз гуноҳқорлигига иқро, Расулуллоҳ (с.а.в.) шафоати, тавба-тазарруъ, балки инсон, унинг жамиятдаги ўрни, яшашдан мақсади каби муаммоларни кўтариб чиқдики, натижада муножотларнинг мавзу доираси кенгайди;

6. Девон муқаддималаридаги муножот-ғазаллар бир-бирининг мазмун жиҳатдан мантиқий давоми ҳисобланади. Улардаги илтижолар Оллоҳнинг сифатларини далиллаш орқали амалга оширилади. Ғазалда Оллоҳнинг бирор сифати улуғланади ва лирик қаҳрамоннинг илтижолари ҳам шу сифатга боғлиқ бўлади. Ғазалдан ғазалга ўтган сари Оллоҳнинг васфи ва унга боғлиқ тарзда илтижолар кўлами кенгайиб боради.

2.2. «Хамса» дostonлари таркибидаги муножотлар

«Хамса» асари беш дostonдан иборат бўлиб, ҳар бир дoston анъанавий муқаддима: «...тавҳид (ҳамд) ва муножот ва наът ва маноқиб ва мадҳ ва сабаби таълиф (китоб яратилиш сабаби)»⁹³ дан тузилган. Ўз вақтида «Хамса» муқаддималаридаги муножотлар ҳақида мақолалар ва тадқиқотлар эълон қилинган ҳамда уларда кўплаб қимматли мулоҳазалар ўртага ташланган.⁹⁴

Ҳар бир дostonдаги муножотлар бир-биридан мазмун ва ғоя жиҳатидан фарқ қилади. Муножотларда кўтарилган муаммолар бевосита уларнинг қайси дoston таркибига кирганлиги билан ҳам белгиланади. Шу сабабли дostonлар учун дастур вазифасини ўтовчи «Ҳайрат ул-аброр»да тўртта, қолган дostonларда биттадан боб махсус муножотларга ажратилган.

«Хамса»нинг биринчи дostonи «Ҳайрат ул-аброр»нинг муқаддима қисми анъанага кўра диний-тасаввуфий масалаларга бағишланади. «Навоий ўз «Хамса»сини, яъни унинг биринчи дostonи «Ҳайрат ул-аброр»ни ёзишга киришар экан, аввало, илоҳиёт масалаларига муносабатини баён этади».⁹⁵ «Дoston Фотиҳа сураси-«Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм»нинг бадиий талқини билан бошланади.* Учинчи бобдан муножотлар бошланади. Ушбу муножотлар «Навоийнинг дунёқарашини, фикриётини англашда бой ва гўзал бир манбадир».⁹⁶ Тўрт муаммо ва тўрт ғояга эга, алоҳида боблардан иборат тўрт муножотни «муайян ғоявий ният, аниқ мақсадларга йўналтирилган

⁹³ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул- балоға - Т.; 1996, Б.12

⁹⁴ Қаранг:Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати – Т.; 1979, Б.7-20, Ойбек, Мукаммал асарлар тўплами, 13-том, - Т.; 1979, Б.198-257, Ҳайитметов А. «Хамса»да ислом нури» // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1996, 26 апрель сони, Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт - Бухоро, 1994, Б.44-65

⁹⁵ Ҳайитметов А. «Хамса»да ислом нури» // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1996, 26 апрель сони.

*Фикримизча, бу билан Навоий ўзидан олдин «Хамса» яратган ва хамсачиликка асос солган Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий анъаналарига тўла садоқат кўрсатди. Чунки Навоийдан олдин яратилган «Хамса»лар ҳам Ислом руҳида ёзилган, Исломий эътиқод, унинг қонун-қоидалари, қарашлари ва кўрсатмаларини сўзсиз тан олиш билан бир қаторда табиат ва жамият, фан ва маданият муаммоларини шу руҳда бадиий юксак тарзда талқин этишга бағишланган эди.

⁹⁶ Ойбек, Мукаммал асарлар тўплами, 13-том –Т.: 1979, Б.159-160

мантиқ риштаси бирлаштириб туради. Шу маънода мазкур бобларнинг бириккинчисини тақозо этади, бир-бирини тўлдиради, такомиллаштиради, бойитиб келади».⁹⁷ Шу нуқтаи назар бўйича уларни яхлит таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир. «Навоий бу муножотларда Оллоҳга мурожаат қилиб, дунёнинг, ҳаётнинг яратилиши билан боғлиқ ўз фикрларини янада чуқурлаштиради ва аниқлаштиради».⁹⁸ Навоийнинг мушоҳадалари, дунёқараши давр, жамият ва шу жамиятдаги мафкура билан ҳамда энг муҳими, шоирнинг индивидуал муносабати, шахсий тажриба ва истеъдоди билан белгиланади.

Навоий дунёқараши учун энг биринчи манба-Қуръон ва ҳадислардир. «Буюк шоир Исломга ўз даврининг бирдан-бир ягона ва одамларга ҳақ йўл кўрсатувчи, халқларга тинчлик, омонлик, хавфсизлик бағишловчи, бахт келтирувчи, гўзаллик ва муҳаббатга чорловчи мафкура сифатида қаради, тушунди, изоҳлади ва унга амал қилди».⁹⁹ «Ҳайрат ул-аброр»нинг аввалги муножоти шундай бошланади:

Эй санга мабдаъда абаддек азал,
Зоти қадиминг абадий ламъязал.

Не бўлуб аввалда бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.

Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчага холик, бориға айн ўзунг. (Ҳ.А. Б. 18)¹⁰⁰

Навоий учинчи муножотда бевосита Оллоҳнинг қаҳҳорлиги ҳақида фикр юритиб, қиёмат кунини тасвирлайди ва Қуръондан иқтибослар келтиради:

⁹⁷ Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт - Бухоро, 1994, Б.52

⁹⁸ Ҳайитметов А. Ҳамса» да ислом нури / «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1996, 26 апрель сони.

⁹⁹ Мазкур мақола.

¹⁰⁰ Ушбу мисраларга мос келувчи оятларни «Қуръон»дан ўқиймиз: «Ол-и Имрон сураси. 3:2 Оллоҳ (ягона) - ҳеч бир тангри йўқ, фақат унинг Ўзи бор. У тирик ва абадий тургувчидир. Ҳадид сураси. 57:3.Аввал ҳам, охир ҳам, зоҳир ҳам, ботин ҳам Унинг Ўзидир. У барча нарсани билгувчидир».

Зоҳир ўлур «буъсира мо фил кубур»

Жилва килур «хуссила мо Фис- судур»

«Явмаизин мохалоқаллоҳу фих»,

«Явма яфиррул- маръ мин ахиҳ». (Ҳ.А. Б. 27)¹⁰¹

Бу каби Қуръон оятларига мос келувчи мисраларни барча муножотларда учратиш мумкин. «Хамса» муножотларининг диний манбалари ҳақида матбуотда жуда кўп гапирилгани боис биз фикримизни юқоридаги икки мисол билан тамомладик.

Навоий дунёқараши учун асос бўлган яна бир манба-тасаввуф фалсафасидир. Тасаввуф фалсафаси ўрта асрларда Шарқ маданиятига жуда катта таъсир ўтказган, жумладан, Шарқ адабиёти шу буюк таълимотга хизмат қилган, бу таълимот ғояларини қуйлаган. Тасаввуфдаги энг аҳамият бериладиган масала тавҳид ва инсони комилдир. Тавҳид, қисқача айтганда, «Аллоҳнинг ягоналигини тасдиқлаш»дир¹⁰². Навоий ҳам аввалги муножот бобида Оллоҳнинг ҳаракатсиз ҳолатда бўлганини шундай тасвирлайди:

Кўргузуб ороми сукун баҳри зот,

Мавж аён айламайин мумкинот. (Ҳ.А. Б.18)

Байт мазмунини очишда сўзларнинг тасаввуфий маъноларига эътиборни қаратамиз: ором-ҳаракатсизлик, бунинг маънодоши тарзида «сукун» сўзи ҳам

¹⁰¹ Яъни: Вал-одиёт сураси. 100:9-10-11. У КУНда «қабрларнинг ичидаги нарсалар (жасадларга қайта жон ато этилиб, ташқарига) чиқарилганида». «Ва диллардаги сирлар ошкор қилинганида». «Ана ўша КУНда, шак-шубҳасиз, Парвардигорлари улардан (яъни барча ҳалойиқнинг ҳаёти-дунёда қилиб ўтган ишларидан) огоҳ-хабардор-ку!»

¹⁰² Усмон Турар. Тасаввуф тарихи –Т.: 1999, Б.146 Тавҳид бошқача ном билан «вахдати вужуд» деб ҳам номланган. Вахдати вужуд фалсафасини яхши англаш учун сўфийларнинг Аллоҳ ҳақидаги қарашларини яхши билиш керак. Уларнинг фикрича, «Аллоҳнинг зот ўлароқ субъектив бир борлиғи борки, бу жиҳатдан У зоти билан қоимдир, бирдир, вожибдир, қадимдир, азалийдир; кўпайиш, бўлиниш ва ўзгариш қабул этмайди, шаклий сурати йўқ. Сўфийлар шу жиҳатдан Унга Мутлақ вужуд, Зоти ҳувият, Мутлақ Амо сингари исмлар қўйганки, ягона ва холис борлиқ демакдир. Аллоҳ бу жиҳати билан ҳар қандай таъриф ва изохдан покдир». «Аллоҳнинг объектив ва борлиқлар олами (мукавванот) билан муносабатли жиҳати ҳам бор. Аллоҳнинг исм ва сифотлари шу жиҳатга боғлиқ бўлиб, борлиқ оламида тажалли этмоқда. Коинотдаги ҳар қандай воқелик Аллоҳнинг маълум бир жиҳатига алоқадордир. «У зот ҳар куни иш-амалдадир» ояти бунга ишорадир. Аллоҳ зоти жиҳатидан борлиқлар оламига нисбатан бир ойна кабидир. Ҳар нарса унда кўринади; исм, феъл ва сифатлари жиҳатидан ҳам борлиқлар олами У кўринган ойна мақомидадир. Борлиқлар олами У билан қоимдир. Демак, Аллоҳ зоти жиҳатидан ягона борлиқдир ва бутун мавжудотнинг ўзагини ташкил этади. Оламда ҳамма нарса Унинг зоти билан қоимдир. Ундан ташқаридаги борлиқлар, Унинг исми, феъл ва сифатларининг тажаллиларида иборат бўлиб, аслий қоим борлиқлари йўқ. Ҳақиқий вужуд Аллоҳга оиддир».

кўлланади; зот-борлиқнинг ички ўзгармас томони, моҳият; мавж-ҳаракатга келиш; мумкинот-мавжуднинг пайдо бўлишдан олдинги имкониятдан иборат ҳолати.¹⁰³ Демак, Оллоҳ ўз моҳиятини ҳали очмаган эди, пайдо бўладиган нарсаларни ҳаракатга келтирмаган эди. Тасаввуф фалсафасига кўра, «Аллоҳ мутлақ Зот эътибори ила Ҳақ; муайян бўлиши жиҳатидан оламдир. Шундай экан, Ҳақ оламнинг ботини ва асоси, олам эса Ҳақнинг кўринишидир.»¹⁰⁴

Кейинги байтларда Навоий оламнинг яратилиш сабабларига тўхталиб, яна тасаввуф фалсафасига мурожаат этади. «Оламнинг яратилиши» ҳақидаги тушунча тасаввуф арбоблари орасида ҳадиси кудсий дея қабул этилган куйидаги машҳур ҳадисга асосланади: «Мен яширин Хазина эдим, Ўзимни танитмоқ учун маҳлуқотни яратдим». Навоий ҳам ёзади:

Сен эдингу бас яна мавжуд йўқ,
Жилва қилиб ўзунгга ўз ҳуснунг-ўқ.
Мазҳар ўлуб ҳуснунгга миръоти ғайб,
Жилва қилиб анда хаёлоти ғайб.
Бирлик эдию адади йўқ эди,
Бирдин ўзга аҳаде йўқ эди.
Йўқ эди илмингга ижмоли зот,
Монии тафсили шуюну сифот.
Лек ўшул чехрайи ушшоқ сўз.
Ким анга ҳар ламъадур офоқ сўз.
Қилди мазохирда хаёли зухур,
Топқали ул ҳусн камоли зухур.
Жилваи ҳуснунгга чу йўқ эрди ҳад,
Кўзгу керак бўлди анга беадад.
Очти бу гулшанники рангин эрур,
Ҳар гул анга ойинаи чин эрур.
Жилваи ҳусн ўлғали зоҳир анга,

¹⁰³ Рустамов.А. Навоийнинг бадий маҳорати –Т.: 1979, Б. 8

¹⁰⁴ Эртуғрул И. Ф. Ваҳдати вужуд ва Ибн Арабий-Истанбул, 1928, Б.5

Бўлди бу миръот мазохир анга. (Ҳ.А. Б.19)

Навоий дунёқарашининг манбаларидан яна бири ислом фалсафасидир.

Ислом фалсафасида дин ва фалсафа ўртасида зиддият йўқ, зеро, фалсафа-борлиқнинг ҳақиқий моҳияти ифодачиси бўлса, дин олам моҳияти ва инсоннинг дунёдаги вазифалари ифодачисидир. Шу тариқа, ҳақ дин билан ҳақиқий фалсафа бирдир. Фақат фалсафа-хосларга тегишли, диннинг тили эса хосларга ҳам, авомга ҳам тушунарлидир. Навоий яшаган Шарқ Уйғониши даврида ҳам фалсафа шариат ва тасаввуфчалик оммалашмаган, фақат хос кишилар шуғулланадиган соҳа бўлган. Академик В.Абдуллаев Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ҳақида фикр юритиб, унинг ўз даврининг етук олими Абуллайсийдан Форобий ва Ибн Синолар фалсафасидан ҳам сабоқ олганини таъкидлайди.¹⁰⁵ Биз ҳам Навоий кўп фанлар қатори ислом фалсафаси билан қизиққан ва уни жиддий ўрганган, деб ҳисоблаймиз. Навоий оламнинг яратилишида барча нарсаларга ақл хослигини таъкидлайди:

Йўқ эдилар ҳар неки- бор айладинг,
Фаҳму хирад (ақл) бориға ёр айладинг.
Ҳам тўқуз афлокни чектинг рафиъ,
Ҳам кураи хокни ёйдинг васиъ. (Ҳ.А. Б.25)

«Ой курраси остида моддий жисмлар туради. Форобий уларни бир неча категорияларга ажратади¹⁰⁶.

Навоий моддий жисмларни санар экан, Форобий таснифларини такрорлайди:

Гар фалакиёту аносир(унсурлар) дурур,
Борча самин қадр жавохир дурур.
Конию ҳайвони, агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари олийсифот.

¹⁰⁵ Абдуллаев. В. Сайланма –Т.: 1982, Б.42

¹⁰⁶ Мазкур асар, Б.105 :1.«...тўрт унсур, яъни олов, ҳаво, сув ва ер ».

2.Конлар(жумодот).

3.Ўсимликлар олами(наботот).

4.Ҳайвонлар(гапирмайдиган жонзотлар).

5.Ақлли(гапирувчи) жонзот. Яъни инсонлар».

Борчасини гарчи латиф айладинг,

Борчадин инсонни шариф айладинг. (Ҳ.А. Б.25)

Навоий «Фарҳод ва Ширин» достони муқаддимасидаги муноҷотда инсоннинг моддий унсурлари ҳақида қуйидагича баҳс юритади:

Илоҳий, андаки йўқ эди будум,

Адам уйқусида эрди вужудум.

Не руҳум гулшанидин дард пайдо,

Не жисмим туфроғидин гард пайдо.

Вужудумда аносир банд топмай,

Таним ичра сўнғак пайванд топмай.

Ўтумда йўқ тириклик меҳри тоби,

Суюм йўқлуг биёбони сароби.

Бўлунмай туфроғим гарди фанодин,

Насиме йўқ вужудинда ҳаводин. (Ф. Ш. Б.13)

Ушбудан чиқадиган хулоса шуки, Навоий дунёқарашида Қуръони карим, ҳадислар, тасаввуф таълимоти ва ислом фалсафаси асосий манба бўлган. Муноҷотларда Навоий уларни умумлашган ҳолда ўзига хос тарзда уйғунлаштира олган.

Муноҷот боблари дostonларнинг анъанавий таркибий қисмлари саналса-да, улар дostonлар сюжетиға маълум даражада алоқадордир. «Ҳайрат ул-аброр» дostonи фалсафий-дидактик характерға эға бўлғани учун ундаги тўрт муноҷотнинг мазмуни шоирнинг олам, одам, Яратувчи ҳақидаги тафаккурини акс эттиради. Қолган тўрт дostonдаги тўрт муноҷот эса бевосита Навоийнинг қазою қадарға муносабатини акс эттиради.

«Алишер Навоий фақат буюк сўз санъаткори эмас, балки ўрта асрлардаги фалсафий, ижтимоий оқимлар жараёниға фаол муносабатда бўлган даҳо мутафаккир ҳамдир».¹⁰⁷ Навоий дунёқарашида муҳим ўрин тутган мавзулардан бири-тақдир муаммоси бўлиб, бу муаммо, одатда, шоирнинг муноҷотларида тез-тез учрайди.

¹⁰⁷ Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти – Т.: 2002, Б.47

Қадар (тақдир) муаммоси ислом-динидаги долзарб муаммолардан бири бўлиб келган.¹⁰⁸

Навоий муножотларида қадар муаммоси шоир дунёқарашига мос ҳолда ҳал қилинади. Уларда ҳамма нарса тақдирдандир, тақдирда ёзилганини қилмайман дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқлиги қайта- қайта уқтирилади:

“Илоҳи, чун ҳар не қилилур санга тақдирдур, қилгучиға қилмоқта не тадбирдур. Илоҳи, тақдир қилганингни қилурға не ихтиёр, қилмасмен демакка кимнинг ҳадди бор” (Муножот Б.25).

Ёки: Мени гар ожиз этти феъли табаҳ,
Хостинг бу эди манга не гунаҳ.
Нафси аммораға гар ўлдум асир,
Мен нетай гар будур санга **тақдир**.
Менинг эгрилигим эса сенга хост,
Мен не янглиғ ўзумни айлай рост.
Не гузар яхшилиққа бор манга,
Не ёмонликда ихтиёр манга.
Сен ёмон айласанг мени не ҳад,
Айламак сендин ўлғон амрни рад (С. С. Б.15).

Ёки: Бу маразлар ичраким ўтти сўзум,
Ўз иложимни қила олмон ўзум.
Бермадим мунча балиятқа ризо,
Найлагаймен сендин ўлғонға **қазо** (Л. Т. Б.13).

Навоий “Хамса” дostonлари муқаддимасидаги муножотларда тақдир муаммосига алоҳида тўхталади. Айниқса, “Фарҳод ва Ширин”даги муножот

¹⁰⁸ А.Зоҳидий, Абу Саъид ибн Механий билан мунозара, Соғлом авлод учун журнали, 1996, 5-6-сон, Б.50-51 Расули Акрам: “Қадар Оллоҳнинг сиридир!”, деганлар. Бошқа ривоятда айтилишича, бир киши амир ал-мўминин Али ибн Абу Толибдан ҳам- унга саловат ва саломлар бўлсин!-қадар ҳақида сўраганида, у шундай деган: “Бу (яъни қадар) тубсиз денгиздирки, унга тушиб бўлмайди”, кейин яна бошқалар сўраганида: “Бу жуда оғир йўлдирки, ундан юриб бўлмайди”, кейин яна сўраганларида зукколик билан: “Бу тик қоядирки, унда ушлайдиган ҳеч нарса йўқ”, деб жавоб берган.

«Калом (VII-X асрларда вужудга келган Ислom динининг илоҳиёт фалсафаси) илмига кўра, Оллоҳ Таолонинг яратувчилиги, нозирлиги, донолиги, иродаси ва иноятлари умумий тартибда-Қазода ҳамда Қазонинг бир бўлаги ҳисобланган, унинг вақт, замонда намоён бўлиш шакли деб қараладиган-Қадарда амалга ошади».

шоирнинг қазою қадарга муносабатини анча ойдинлаштиради¹⁰⁹. Навоий инсон тақдири қаламда ёзилади, азал котиби-Оллоҳ эса қаламнинг нималар ёзишини аввалдан белгилаб қўяди, қаламнинг нома ёзишда ҳеч ихтиёри йўқ, тақдир қалами тўғри ёки ғалатми- бу котибнинг хоҳишидир, деган фикрни илгари суради:

Ки, гар эгрию гар рост килки **тақдир**,
Азалда айламиш олиға таҳрир.
Санга ул котиб илгида қаламдек,
Қалам нўғи аро балким рақамдек.
Рақам чекмакка котиб йўнса хома,
Ўшул дамким қилур таҳрир нома.
Шуури борму илгида қаламнинг,
Ваё ул хома нўғида рақамнинг.
Гар ул таҳрир хатдур, гар нуқатдур,
Билур котибки туздур, ё ғалатдур.
Шуури йўқлиги басдур гувоҳи
Ки, бу ишда қаламнинг йўқ гуноҳи. (Ф. Ш. Б.16)

Навоий “Фарҳод ва Ширин” даги муножотда далилларни бирма-бир санашда давом этади: инсоннинг ҳар бир қилганига ҳужжат тутарсан (яъни инсоннинг барча қилмишини икки елкасидаги икки фаришта ёзиб боради), унга дўзахдан қўрқишни буюриб, жисмини ўтга таслим қиларсан, ваҳоланки унинг тақдирини лавҳу маҳфузга ёзиб қўйгансан ва у лавҳни ўзинг таҳрир қилгансан:

Ки, ҳар қилғонга ҳужжат ҳам тутарсен,
Бу ҳужжат ичра диққат ҳам тутарсен.
Берурсен гоҳ анга дўзах била бийм,

¹⁰⁹ Жалолиддин Румий, Ичиндаги ичиндадур – Т.; 2001, Б.135-151 Бу ўринда Навоий фикрлари Жалолиддин Румий фикрларига ҳамоҳанг янграйди. Румий ёзади: “Кўринадики, инсон Оллоҳнинг қудрат қабзаси қўлида бир ёй кабидир. Оллоҳ уни истаган ишида қўллайди. Шунга кўра, ишларнинг муаллифи ёй эмас, балки Ҳақдир. Ёй эса бор-йўғи олатдир, воситадир». Сабаблар Оллоҳ қўлида бир қаламдир, қаламни ҳаракатга келтириб ёзган Оллоҳдир. У истамагунча, қалам қимирламас”.

Қилурсен гоҳ жисмин ўтқа таслим.
Бу сўзни тутмасанг, ё раб, мусаллам,
Яна бор турфароқ мундин сўзум ҳам.
Азал субҳида малҳузунгни келтур!
Ароға лавҳи маҳфузунгни келтур!
Не дерсан бас бу жамъи бенавоға!
Гуноҳе билмайин қолғон балоға! (Ф.Ш. Б.16)

Навоийнинг ушбу муножотига турли муносабатлар билдирилган. «Баъзи тадқиқотларда бу муножотнинг туб моҳияти мутлако нотўғри-“инсон манфаатларини ҳимоя қилиб, Худо билан мунозара қилиш” тарзида талқин қилинган».¹¹⁰ Лекин дostonлардаги муножотларда тақдир муаммоси қўйилишига эътиборни қаратсак, “Ҳайрат ул-аброр”даги тўрт муножотда бу ҳақда фикр билдирилмайди. Қолган тўрт дoston: “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъайи сайёр” ва “Садди Искандарий”да шоир тақдир муаммосини кўтариб чиқади ва айнан “Фарҳод ва Ширин”да бу муаммога кенг тўхталади¹¹¹.

¹¹⁰ Исҳоқов Ё, Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти –Т.; 2002, Б.47

¹¹¹ Шу ўринда академик Ойбекнинг фикрларига эътибор берайлик: “Фарҳод ҳам, Мажнун ҳам буюк қисматнинг болалари. Улар қазо олами чизган йўлларга киришлари керак. Бу йўлда уларнинг табиатида кўмилган уруғ инкишоф эшитилиши, гуллаши лозим”. Ойбек, Мукамал асарлар тўплами, 13-том, - Т.; 1979, Б.173 Фикримизча, Ойбек бу борада ҳақ. Навоий Фарҳоднинг ҳам, Мажнуннинг ҳам, Баҳрому Искандарларнинг тақдирида ҳам Оллоҳнинг яратувчилиқ қўли борлигини таъкидлаш учун дoston муқаддималаридаги муножотларда тақдир муаммосига урғу берган. Шу сабабли “Фарҳод ва Ширин” да “Исмлар осмондан тушади” дея фироқ, рашк, ҳижрон, оҳ, дардлардан иборат исм Фарҳоднинг тақдири эканлигини таъкидласа, “Садди Искандарий”да ҳар қандай қарамли шоҳ қарами сеникидир, сен унга бермагунингча у бир дирам ҳам сочмайди, деб ёзади. Қаҳрамонларни яратишда мантиқ кучига таянган Навоий қаҳрамонлари охир-оқибат “қисматнинг болалари” бўлиб чиқади.

Ибни Аббос қилган воқия ривоятда, Расуллулоҳ (с.а.в.) нинг Аллоҳдан ривоят этишларича, (ҳадиси қудсийда) Аллоҳ таоло бундай деб марҳамат этади: “Мен хайрни ва шаррни (яхшилиқни ва ёмонлиқни) яратдим. Хушхабарлар бўлсин ул кишигаким, хайрларни унинг қўлида яратгандурмен. Ёзиқлар бўлсин (вой бўлсин) ул кишигаким, шаррни унинг қўлида яратгандурмен”. Чунончи, банда ибодатлар ва яхшилиқлар қилган пайтида, бунинг Аллоҳнинг тақдири билан бўлаётганини билиб, шукр этса, Аллоҳнинг неъматларига ортиғи билан ноил бўлади. Айб, қабоҳат ва гуноҳ ишлар қилиб қўйган вақтида, буни ҳам Аллоҳ рози бўлмаган бир қадар (тақдир), деб ишониб, дарҳол тавба қилмоғи лозим». Муҳаммад Зоҳид ибн Иброҳим ал-Бурсавий, Аҳли суннат ақоиди // Тазкират ул-авлиё, - Т.; 1997, Б.169

Навоий муножотларида ҳам Оллоҳ карамидан¹¹² умидворлик, гуноҳларга истиғфор айтиш уфуриб туради:

Жунундин сўзга бир дам бўлмай огоҳ,
Гар ортуқ сўз дедим: астағфуруллоҳ.
Илоҳий, боқмағил мажнунлуғумга,
Карамдин чора қил маҳзунлуғумга. (Ф. Ш. Б.17)

Навоийнинг қазою қадар ҳақидаги муносабати унинг форс тилида яратган фалсафий қасидаларида ҳам акс этган¹¹³.

Навоий муножотларида гуноҳларни англаш ва унга тавба қилиб Оллоҳга илтижо қилиш устунлик қилади. Шунини унутмаслик лозимки, шоир муножотлари умумга қаратилган, гуноҳкор “мен” фақат шоиргина эмас, типиклаштирилган “мен”дир. Рухсат берилганлар-амрларни тўлагигича бажара олмаган, таъқиқлар-гуноҳларга берилганликни вақтида англаган “мен”нинг илтижолари умидворлик билан тўлгандир.

Хулоса қилганда, «Хамса» дostonларидаги муножотларда илгари сурилган тақдир муаммоси дoston қаҳрамонларининг ҳаракат йўналишини тушунишдаги дебочалардир. Шу сабабли ҳам Навоий қаҳрамонларининг ҳаёти ўта зиддиятли, баъзан турли қутбли. Ҳамма яхшиликлар, амаллар Оллоҳдан, ёмонликлар эса инсоннинг ўзидандир, деган Навоий тақдирнинг ҳақлигини эътироф этади.

Навоий муножотлари фалсафий мушоҳадаларга бой бўлса-да, улар, энг аввало, бадий асардир. Шу сабабли муножотлар моҳир сўз санъаткори томонидан яратилган бадиият намунаси сифатида қимматлидир. Муножотлар учун дoston йўли ҳисобланувчи маснавий шакли танланган. «Ҳайрат ул-

¹¹² Жалолиддин Румий эса бу ҳақда шундай дейди: “Ундан (Оллоҳдан) умидингни узма, Оллоҳ сени ундай бир тоатдан бундай бир исёнга тушириб қўйибди. Сен эса бу тоатни “ўзимдан” деб ўйладинг ва шунинг учун ҳам гуноҳкор бўлдинг. Энди бу гуноҳкорлигинг билан ҳам умидингни узма, ёлбор. У сенинг тоатингдан исён яратгани каби исёнингдан ҳам тоат яратмоққа қодир. Умидингни узма, чунки кофир бўлганлардан бошқа ҳеч ким Оллоҳ раҳматидан умид узмайди”. Жалолиддин Румий, Ичиндаги ичиндадур, - Т.; 2001, Б.2

¹¹³ Шоир “Кут ул-кулуб” (Калблар озукаси) қасидасида ёзади: Азалдан то абад яратилган ҳар бир нарсанинг ожизлиги яратувчининг борлигига гувоҳдир.

Маҳлуқотни яратувчининг иши шундай экан, у истаганидан ташқари ҳеч нарса бўлмайди.

Бас, Ҳақ сенга амр қилган ва таъқиқлаганларига имкон даражасида амал қилиб, яшамок пайдан бўлиш лозим. Алишер Навоий, МАТ, Т.: - 2001. Б.2

аброр»даги муножотлар сариғи мусаддаси матвийи мавқуф ва макшуф вазнида; «Фарҳод ва Ширин» ва «Лайли ва Мажнун» достонидаги муножотлар ҳазажи мусаддаси маҳзуф ва мақсур; ҳазажи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф ва мақсур вазнларида; «Сабъайи сайёр»даги муножот хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф ва мақсур вазнида; «Садди Искандарий» достони муножоти мутақориби мусаммани маҳзуф ва мақсур вазнида битилган. Барча муножотлар дoston боблари каби икки қисмдан: бобнинг қисқача мазмунини англатувчи сарлавҳа ва маснавийдан иборат. Сарлавҳалар сажъда ёзилган. «Дабдабали, баландпарвоз, жимжимадор сарлавҳаларнинг услуби ва тилини Навоийнинг ўша даврда мавжуд бўлган анъанага садоқати сифатида баҳолаш мумкин».¹¹⁴ Уларнинг «Хамса» бадииятида тутган ўрни бекиёс. «Ҳар бир сарлавҳа шу бобнинг ўзига хос насрий дебочасидир. Чунки насрий сарлавҳаларда бобдаги воқеалар мазмуни ихчам ифодаланган бўлиб, улар бобнинг, баъзан эса ҳатто дostonнинг ғоявий ва бадиий оламини тушуниш учун ўзига хос бир калит. Шу билан бирга, улар Навоий қаламининг сеҳри ва қудрати билан сўз санъатининг бетакрор намуналарига айланган».¹¹⁵ Масалан, 3-боб аввалги муножот деб номланади:

«Ҳақнинг аввалиятидаким, хирад анга соний билмас, балки аввал ва охир эли сано десалар анга лойиқи соний топилмас ва мумкинот гулшанидаги гулларнинг адам шабистонидин вужуд гулистонига келмагининг сифати ва коинот бозоридаги дурларнинг хафо саҳобидин зуҳур дарёсига тушганининг маърифати», Яъни Ҳақ Таолонинг аввалияти-бирламчилик, аввалийлиги¹¹⁶ ҳақидаки, ақл унга соний-иккиламчи бўлмас ва аввал (замон нуқтаи назаридан бор бўлишининг боши) ва охир (замон нуқтаи назаридан бор бўлишининг охири, яъни йўқ бўлиш пайти) эли Унга сано-мақтов айтсалар, бу мақтовга лойиқ бошқа зот топилмайди; мумкинот (мавжуд-борлиқнинг пайдо бўлишдан олдинги имкониятдан иборат ҳолати) гулшанидаги

¹¹⁴ Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари – Т.: 1993, Б.200

¹¹⁵ Курбонов А. «Хамса»даги насрий сарлавҳалар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 1-сон, Б.31

¹¹⁶ Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати – Т.: 1979, Б.8 А.Рустамовнинг мазкур китобидаги қисқача изоҳли луғатдан фойдаландик.

гулларнинг адам (йўқлик) қоронғулигидан вужуд (борлиқ) гулистонига келмагининг сифати ва коинот бозоридаги дурларнинг хафо (яширинлик, кўринишга эга бўлмаслик) булутидан зухур(ошкор бўлиш, кўринишга эга бўлиш, жилваланиш) дарёсига тушганининг маърифати. Аслида қисқа туюлувчи ушбу сарлавҳанинг ўзидаёқ Навоийнинг моҳир сўз санъаткори эканлиги ва дунёкараши намоён бўлади. «Навоий дostonларидаги ҳар бир бобнинг сарлавҳаси ҳам шу боб мундарижаси билан фақат мазмунан эмас, шаклан ҳам уйғунлашган».¹¹⁷ Сарлавҳада шоир тазод-қаршилантириш ва истиора санъатлари орқали салмоқли фикр юрита олган. Навоий фикрига кўра, мутлақ борлиқ-Оллоҳ-Унинг аввали йўқ, яъни ҳар доим мавжуд бўлган. Унга оламда яратилган барча нарса мақтов айтишдан чарчамайди, Ундан бошқа мақтовга сазовор зот йўқдир. Мумкинот-Оллоҳнинг яратишни назарда тутган ашёларини Навоий гулшандаги гуллар истиораси билан атайди. Бу гуллар йўқлик қоронғулигидан борлиқ гулистонига қандай келганлигини шоир тасаввуф фалсафаси билан тушунтиради: яширин эди, ошкор бўлди-жилваланди. Буни англаш эса маърифатдир.

Фикрнинг гўзал ва таъсирли чиқишида шоирнинг сўз қўллаши ва шеърий санъатлардан ўз ўрнида фойдалана олиш ҳам аҳамиятлидир.

«Хамса»да чуқур тафаккур билан гўзал бадиият уйғунлашган. Шу жумладан, муножотлар ҳам бетакрор бадиият тимсолидир. Уларда шеърий санъатларнинг кўплаб турларидан маҳорат билан фойдаланилган. «Хамса» муножотларида қўлланилган санъатларнинг бевосита асар мазмуни ва ғоясига таъсир этадиганларига тўхталиб ўтиш лозим. Чунки ҳақиқий сўз устаси бадиий санъатлардан атайин эмас, балки фикрни ўқувчи онгига чуқурроқ етказиш мақсадида фойдаланади. Муножотларда шоирнинг фалсафий мушоҳадалари билан шеърий санъатларда муштараклик сезилади.

Муножотларда энг кўп учрайдиган санъат **ружуъ**дир. «Ружуъ-арабча «қайтиш» маъносини билдириб, шеъриятда шоирнинг олдинги мисра ёки байтда ифодалаган фикри, қўлланган бадиий тасвирий воситасидан

¹¹⁷ Мазкур асар, Б.153

кайтгандек бўлиб, кейинги мисра ёки байтда унга қараганда кучлироқ ифода, шеърӣ санъатни келтириш ёки олдинги фикрни аниқлаштириш, тўлдириш усулидир».¹¹⁸ Ружуъ усули айниқса ташбеҳ қўлланган мисраларда кўпроқ учрайди. Навоӣ муножотларда ўз гуноҳкорлиги сабабларини санаб, ўз ҳолатини ташбеҳ асосида баён этади ва кейинги мисрада ружуъ ёрдамида ҳолати сабабини ойдинлаштиради:

Тутошиб вужудимга ҳирмон ўти,

Не ҳирмон ўти, балки исён ўти.

Бу исён ўти ичра куймак аро, (С.И Б.16)

Бўлуб дудидин рўзгорим қаро.

Не исён ўти, балки оташкада,

Анга хема бу жисми меҳнатзада.

Не оташкадаким томуғдин нишон,

Забоналари кўкка оташфишон.(С.И. Б.16-17)

«Садди Искандарӣ»даги муножотда Навоӣ ўз ҳолати ташбеҳларини бирин-кетин фикридан қайтиш орқали кучайтириб боради. Лирик қаҳрамон вужудига ҳирмон ўти туташганлигини айтади, кейинги мисрада эса ҳирмон ўти эмас исён ўти оловида эканлигини уқтиради. Кейинги байтда эса исён ўтида куйганлиги сабабли унинг тутунидан рўзгори қора бўлганлигини муболаға ёрдамида таъкидлайди. Шундан сўнг шоир учинчи бор фикридан қайтади: вужудидаги исён ўти эмас, балки оловга сиғинувчиларнинг ибодатхонаси-оташкададир. Агар вужуд оташкада бўлмаса, унда шунчалик кўп исён ўти бўлармиди ва бу ўт тинимсиз унда мавжуд бўлармиди. Навоӣ исёнга ғарқ бўлган вужуди ҳақида сўзлар экан, уни оташкадага менгзашдан ҳам қаноатланмайди, яна ружуъ усулини қўллайди: вужуд оташкада эмас, дўзахдир, унинг алангалари кўкка ўт сочмоқда. Навоӣ бирданига шу муболағали ташбеҳни қўллаши мумкин эди, лекин ташбеҳларнинг даражама-даража юксалиб, кенгайиб бориши ўқувчи тасаввурини чуқурлаштиради.

¹¹⁸ Ҳоҷиаҳмедов А, Мумтоз бадиият малоҳати - Т.; 1999, Б.47

Ружуъ санъатига хос яна бир хусусиятлардан бири шоирнинг бирор нарсани қайтиш орқали маъноси ундан кенгроқ бўлган бошқа ном билан аташидир. Бундай ҳолларда иккинчи ном биринчи номдан кўра кучлироқ ва аниқроқ бўлиши лозим:

Не кун ўшал оҳу надомат куни,

Оҳу надомат не, қиёмат куни. (Ҳ.А. Б.27)

Ёки: Ким бу сифат анжумани ғам аро,

Ғам демайин, мажмаи мотам аро, (Ҳ.А. Б.29)

Навоий ружуъ усулидан яна нарса ва ҳодисаларнинг сифатлашларини тасвирлашда ҳам фойдаланади. Албатта, бунда ҳам иккинчи сифатлаш биринчисидан кўра ёрқинроқ.

Андаки бор эди ниҳон бу жаҳон,

Балки ниҳон доғи жаҳондек ниҳон. (Ҳ.А. Б.18)

Бу жаҳон у пайтда ниҳон-яширин эди, яширинлиги жаҳондек эди. Анча мураккаб бўлган ружуъ усули асосан лиро-эпик асарларда маҳоратли ижодкорлар томонидан қўлланилган. Бу каби қайтариқлар эса бир нарса ва ҳодисани бир вақтнинг ўзида бир неча нарсага босқичма-босқич ўхшатиш имконини берган.

Муножотларда кўп учрайдиган санъатлардан яна бири **ташхис**-жонлантиришдир. Ташхис жонсиз нарсаларга, қушларга ва ҳайвонларга инсонга хос бўлган хусусиятларни кўчиришдир. Ташхис санъати сўз санъаткори тасаввур доирасининг қанчалик кенг ва бой эканлигидан далолат беради. Чунки жонсиз нарсаларни шахс каби идрок этиш ижодкорнинг фикрлаш ва тасаввур кўламига боғлиқдир. Навоий «Сабъаи сайёр» достонидаги муножотда Оллоҳнинг яратилган барча нарсада тажалли этиши ва барча нарсада Унинг қудратли қўли мавжудлиги ҳақида фикр юритиб, мумтоз адабиётда мавжуд анъанавий тимсолларни жонлантиради:

Мазҳари ҳусн чу қилиб гулни,

Ўртаған шуъласига булбулни.

Шамъ ўтиға куярда парвона,

Ҳам сенинг ишқинг ичра девона. (С.С. Б14)

Навоийнинг бу ўринда анъанавий тимсоллар¹¹⁹дан фойдаланиш сабаби шундаки, у гулда зухур этган, шамда жилваланган Оллоҳга барча яратилганларнинг ошиқлигини гул-булбул ва шам-парвона жуфтлиги билан тушунтира олган. Шунга ўхшаш анъанавий ташхисни «Ҳайрат ул-аброр» достонининг биринчи муножотида учратамиз. Унда Навоий оламнинг яратилмасдан олдинги ҳолатини шундай тасвирлайди:

Не сочибон кун юзи барги суман,
Не кечанинг турраси мушки Хутан.
Не очибон кўкда шафақ лолалар,
Не ёғиб анжумдин анга жолалар.
Ёрумайин шамъ ила кошонаи,
Куймай анинг ишқида парвонаи.
Жилваи ноз айламайин гул ҳануз,
Замзама чекмай анга булбул ҳануз. (Ҳ.А. Б.18)

Ҳали оламда офтоб юзи суман баргидек сочилмасдан, кечанинг қора дурраси Хутан мушкидек тарқалмасдан, кўкда лола янглиғ шафақлар пайдо бўлмасдан, шабнам каби юлдузлар ёйилмасдан, гул ноз жилвасини намоён қилмасдан, булбул унга оҳиста ишқ кўшиғини куйламасдан, наргис кўзи масту хоб бўлиб сузилмасдан олдин У мавжуд эди. Навоий анъанавий тимсолларни танлашда адашмаган. Уларнинг жонлантирилиши инсонни оламнинг яратилиши ва мавжудлиги ҳақида мулоҳаза юритишга мажбур этади. Бунда ҳам, албатта, тасвирланаётган мавзу, илгари сурилаётган ғоя-кўп ҳолда традицион характерга эга. Лекин бу мавзу ва ғояни тасвирлаш учун топилган бадийий восита, баъзан традицион характерга эга бўлса-да, ёки традицион образлар билан боғланган бўлса ҳам, мазкур мавзу ва ғояни янгидан очади. Навоий ташхислари ҳам бора-бора оригиналлашади. Ташхис фалсафий мушоҳада шаклига айланади. «Таъкидлаш жоизки, талантли

¹¹⁹ Мумтоз шеърятда булбул гулга, парвона эса шамга ошиқ. Булбул ва парвонанинг ошиқлиги анъанавий ташхислардан саналади.

иждокор учун бу усул ғоявий-бадий кашфиёт яроғи. У шу воситада табиатдаги шаклсиз нарсаларни ҳаё ва тасаввур кучи билан шаклга солади. Реал бўлмаган кучларни реаллаштириб, инсон ва улар ўртасидаги боғланишларни тиклайди».¹²⁰ Бу борада Навоийнинг юлдузларни жонлантириш орқали яратган тасвирлари ҳайратланарлидир. Мумтоз фалакиёт илмига оид фарозлар Навоийнинг ҳаёлини ҳам банд этган ва шу сабабли шоир бетакрор манзаралар яратган:

Майл адам даштига айлаб Зухал,
Пар тутуб эғнида нечукким жуал.
Қатъ ҳаётин кўрубон Муштарий,
Тахтаву тобути бўлуб минбари.
Тез этибон қатлига Баҳром тиг,
Тортибон ўз ҳолига ҳар дам дариг.
Зухра ушотиб даф ила чангини,
Навҳа кўкида тузуб оҳангини.
Тийр илгида не қалам, не рақам,
Балки рақам ояти «жафғал- қалам». (Ҳ.А. Б.24)

«Ҳайрат ул-аброр»нинг иккинчи муножотидан олинган ушбу парчада Навоий Оллоҳнинг қаҳҳорлик сифати намоён бўлганда чиройли ва чакноқ бўлган Зухал гўнг қўнғизидек хиралашиб, йўқлик даштига равона бўлади; Муштарий минбаридан ўзига тахтаву тобут ясайди; жангу жадал тимсоли Баҳром ўз қатлига тиг тортади; оламни ёритувчи қуёш эса қора мой каби қора тусга киради; Зухра чанг ва чилдирмасини чалиб кўкда йиғи оҳангини тузади; Тийр-Аторуд кўлидаги қалам «жафғал қалам бимо ҳува қойин-тақдирда ёзилганича бўлади» оятини ёзади, дея тасвирлайди.

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг иккинчи муножотида қиёмат кунини тасвирлар экан, оламдаги тўс-тўполонларни ташхис ёрдамида ифода этади.

¹²⁰ Ҳаққулов И. «Ҳамса» бадииятига доир // Тадқиқотлар – Т.; 1986, Б.122

Шоир тасаввуридаги манзара «Қуръон» оятларидаги манзараларга мос келади¹²¹.

Ер тутубон авжи фалак таҳ тушуб,
Гаҳ бу чиқиб юқори, ул гаҳ тушуб.
Ўт қилибон баҳрда ғаввослиқ,
Тоғ этибон чарх уза раққослиқ.
Чарх мисосида булутдек ғирев,
Девзада ўйлаки кўргандай дев. (Ҳ .А. Б.24)

Проф. А.Ҳайитметов эса ушбу муножот тасвирини Навоий Низомийнинг «Иқболнома» муқаддимасидаги Ганжа зилзиласи тасвиридан илҳомланиб яратганини таъкидлайди¹²². Фикримизча, Низомий ҳам, Навоий ҳам гарчи турли хил воқеаларни тасвирлаган бўлсалар-да, «Қуръон» оятларидан илҳомланганлар.

«Хамса» муножотларидаги санъатлардан яна бири **тазод**-қаршилантиришдир. Шеърда қарама-қарши тушунчаларни ёнма-ён келтириб уларни муқояса қилиш, солиштириш улардан келиб чиқадиган хулосаларнинг ишончлилигини таъминлайди. Оламдаги барча нарсалар қарама-қаршиликлардан тузилгандир. Яхшилик бор учун ёмонлик нелигини биламиз, кун кетидан унинг зиди-тун келади ва ҳ.к. Навоий муножотларда ўзининг олам ҳақидаги концепциясини берар экан, оламни ҳаракатга келтирувчи куч-қарама-қаршиликлар эканлигини яхши билган ва шу сабабли тазод санъатидан унумли фойдаланган. Масалан, дўзах билан жаннат, кўнгил билан нафс, исён билан тоат каби зид маъноли сўзларни ўз ўрнида ишлатиб, салмоқли фалсафий хулоса бера олган:

¹²¹ «Ал-қориа сураси. 5. Тоғлар эса титилган жун каби (осмонда учиб юрадиган) бўлиб қолур. Таквир сураси. 1.Куёш ўралиб (нурсизланиб) қолганида; 3.Тоғлар ҳам (ўз жойларидан) жилдирилганида; 6.Денгизлар (тандир каби) қизитилганида (ва сув ўрнига олов билан тўлганида); 11.Осмон (Ернинг устидан) сидириб олинганида; 14.(Ана ўша КУНда ҳар бир) жон ўзи (мана шу КУН учун) ҳозирлаб келган нарсани (яъни барча яхши-ёмон амалларини) билур! Ал-хаакка сураси. 14.Ва Еру тоғлар (ўз жойларидан) кўтарилиб, (бир-бирларига) бир бор урилиб (чил-парчин бўлганида); 15.Ана ўша КУНда воқеа воқе бўлур (яъни қиёмат қойим бўлур!)»

¹²² Ҳайитметов А, Алишер Навоий ижодининг манбалари ҳақида // Алишер Навоийнинг адабий маҳорати –Т.; 1993, Б.6

Тоат айларда мўри хаста барин,
Лек исён маҳалли шерри арин.
Нимжон пашша айла кўнглум гумон,
Зўри нафсим нечукки пили дамон. (С.С. Б.15)
Ҳам гули фирдавс бўлуб жилвагар,
Ҳасрати дўзах ўтидин ҳам батар. (Ҳ.А Б.27)

Навоий Оллоҳнинг лутфу инояти ҳақида сўзлаб, инсонларнинг бу дунёда қилаётган барча амаллари, тоатлари у дунёда жаннатни истагани учунлигини қуйидаги қаршилантериш орқали тасвирлайди:

Мунда жамил айламаган ҳеч кас,
Анда қилур хур жамолин ҳавас.
Гўшаи вайронани қилган паноҳ,
Қасри мурассаъ тилар оромгоҳ. (Ҳ.А. Б.31)

Юқоридагилардан шундай хулосаларга келиш мумкин:

1. «Хамса» дostonларидаги муножотлар Навоийнинг дунёқарашини белгилашда энг муҳим ва бирламчи манбадир. Уларда ўз замонасининг буюк шоири ва файласуфи бўлган Навоийнинг олам, одам ва яратувчи ҳақидаги фалсафий мушоҳадалари теран акс этган;

2. Навоий дунёқараши, энг аввало, инсоният ва жамият ҳаётида ўта муҳим роль ўйновчи ислом дини ва муқаддас китоб «Қуръони карим» ҳамда пайғамбаримиз ҳадислари билан боғлиқдир. Мутафаккир шоир барча масалаларда уларга суянган ва бу муборак сарчашмалардан илҳомланган;

3. Навоий дунёқараши яна ўрта асрларда адабиёт ва санъат тараққиётига салмоқли ҳамда сезиларли таъсир ўтказган тасаввуф таълимотидан озик олган. Бу таълимот инсон ва Оллоҳни бир бутунликда тасаввур қилиш, инсонни илоҳийлаштириш, уни коинот сарвари сифатида талқин қилиш имкониятини беради;

5. «Хамса» муножотлари дostonлар муқаддималаридаги фақатгина анъанавий қисмларгина эмас, балки дostonларнинг ихчам ва лўнда тезисларидир. Улар мазмунан ҳар бир дoston билан мантиқий боғланишга эга.

«Ҳайрат ул-аброр» муножотлари инсон ва коинот, инсоннинг ундаги ўрни ҳақида фикр юритса, қолган дostonлардаги муножотлар ҳам дostonлар сюжети билан маълум маънода алоқадор. «Хамса» дostonлари қаҳрамонлари турли характер, турли тақдирларга, орзу-умидларга эга бўлсалар-да, буюк яратувчининг қудрат қабзасида бир ёй кабидир. Шу сабабли Навоий муножотларда қазою қадар муаммосини кўтариб чиқади ва бу муаммога кенг тўхталади;

6. Муножотлар, энг аввало, бадий асардир. Уларда Навоийнинг улкан сўз санъаткори эканлиги намоён бўлади. «Хамса» муножотларида гўзал фикр гўзал шаклда айтилган. Уларда «фалсафа билан поэзия органик равишда бирлашади, ягона бир тилга эга бўлади». Навоий муножотларда шу қадар гўзал сўз дурларини терадики, натижада на шаклга, на мазмунга бирор нуқсон етмасдан, сўзлар теран фикр қуймаларига айлана олган.

2.3. «Лисон ут-тайр» достонидаги муножотлар

«Лисон ут-тайр» Алишер Навоийнинг фалсафий-дидактик характердаги асарларидандир. У Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» достонига татаббуъ бўлиб, Навоий шундай асар ёзишни бутун умри давомида орзу қилганини ва умр гулшанининг шабистонида уни ёзишга киришганини таъкидлайди.¹²³ Шубҳасиз, болалик йилларидан хаёлини банд этган асарга жавоб ёзишга Навоий бутун маҳоратини, қалб кўрини бағишлаган. Атторга эргашган Навоий ўз достонида «Мантиқ ут-тайр» мазмунини сақлаган ҳолда ўз салоҳияти, истеъдоди, дунёқарашидан келиб чиқиб қатор ўзгаришлар ясади. Бундай ўзига хослик дoston бобларининг миқдори, улардаги ҳикоятлар мазмунидан иборат бўлмай, дostonга Навоий томонидан махсус киритилган муножотларда ҳам кўринади. «Лисон ут-тайр» достонида муножотга бағишланган боблар тўққизта бўлиб, «Мантиқ ут-тайр»да эса муножотлар сони битта. «Лисон ут-тайр» достонидаги муножотларни жойлашиш ўрнига кўра учга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Муқаддима қисмидаги муножот;
2. Хотима қисмида тариқатнинг етти босқичига бағишланган муножотлар;
3. Дoston сўнггида лирик қаҳрамоннинг истифори тарзидаги муножот.

«Дostonнинг иккинчи боби «Муножот бадаргоҳи қозиюл-ҳожот ҳазратинда..» деб номланиб, анъанавий характерга эга бўлса-да, унда шоирнинг шахсий ҳаётига оид қимматли материаллар ҳам мавжуд».¹²⁴ «Аттор ўзининг мавжудлигини умумий фактлар асосида тушунтирса, Навоий ўз гуноҳларини бирма-бир санайди, илтимосномаларини айтади ва хатоларига

¹²³ Бу ҳақда Ҳ. Кудратуллаев: «Албатта, салафларга татаббуъ қилиш анча машаққатли иш бўлиб, бу йўлни танлаган шоир татаббуъ қилган муаллифнинг услуби, мавзуи, дунёқараши, шеър вазни, радифи, асар композицияси ва сюжетини чуқур билиши билан бирга ўзининг мустақил йўналиши, тозабаёнлик, бадий маҳоратга эга бўлиши ҳам керак бўлган» (Навоийнинг адабий-эстетик олами – Т.; 1991, Б.69).

¹²⁴ Шарипов Ш. Алишер Навоий. «Лисон ут-тайр» достонининг генези ва ғоявий-бадий хусусиятлари - Т.; 1982, Б.34

икрор бўлади».¹²⁵ Лирик қаҳрамон ўз ҳолига ҳайрон эканлиги, ўта гуноҳкор ва масту паришон эканлигини айтиш билан муножотни бошлайди:

Ё, Раб, ўз ҳолимга ҳайронман басе,
Осию масту паришонман басе. (Б.11.)

Достон муқаддималари муножотлари учун муножотни бундай бошлаш ноанъанавий ҳолдир. Чунки, одатда, муножотлар Оллоҳнинг сифатларини санаб, улуғлаб, Яратганга мурожаат этиш билан бошланади.

Навоий паришонлик ва осийлик сабабларини кейинги мисраларда изоҳлайди: нафси шумга мағлуб бўлишлик, зулфу холи қаро ёрга асирлик, таъма билан ибодат қилишлик, риё билан саховат қилишлик. Шоир бир зулфу холи қаро ёрга ошиқ бўлиб, яшашдан, тирикликдан мақсад у деб, унинг васли умидидагина Оллоҳга ибодат қилганидан афсусланади:

Оллоҳ, Оллоҳ, ўлтурур шармандалиқ,
Ёдима келса бу янглиғ бандалиқ.

«Лисон ут-тайр» соф тасаввуфий достон. «Унда Навоий ўзининг тасаввуфга бўлган муносабатини аниқлаштиради, илғор ғояларни ваҳдат шаклида илгари суради, дунёдаги барча нарсаларга илоҳийлик бериш билан инсонни ҳам илоҳийлаштиради».¹²⁶ Лекин «Лисон ут-тайр»нинг анъанавий муқаддимасида «Хамса» достонлари муқаддималари таркибига кирувчи муножотларда куйланган ғоя- олам ва одам, яратувчи ҳақидаги фалсафий мушоҳада акс этмайди¹²⁷. Шунинг қатъий таъкидлаш керакки, муножотларда тасвирланган ўта гуноҳкор лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи эмас. Бу ерда Навоий фикрлари умумга қаратилган, шоир бу гуноҳларни санаш орқали ўқувчиларни мазкур гуноҳлардан тийилишга, сақланишга чақирган.

¹²⁵ Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература - Москва, 1969, Ст.389.

¹²⁶ Хайитметов А, Навоийхонлик суҳбатлари - Т.; 1993, Б.123

¹²⁷ Буни шарқшунос олим Е.Э.Бертельс қуйидагича изоҳлайди: «Навоийнинг сўзлари самимий ва илиқ янграйди, аммо бу ерда масштаб Атторманига нисбатан тамоман бошқача. Бу энди тасаввуф эмас, коинотнинг бепоён бўшлиғида парвоз қилиш эмас, балки исломнинг қайта идрок эттирувчи эътиқоди, ҳис-туйғуларидир». Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1969, Ст.389

Навоий бу исён денгизига ғарқ бўлишлик дардидан факат Оллоҳнинг ўзигина кутқара олишини таъкидлаш билан дардига дармон, тавбаи комил насиб бўлишини сўрайди, нафси золимдан халос этишни илтижо қилади:

Дардима дармон иноят айлагил,
Тавбаи комил ҳидоят айлагил.
Адлу эҳсонингга хос этгил мени,
Нафси золимдин халос этгил мени.
Жонда шавқинг шуъласин мавжуд қил,
Ҳар не ғайринг кўнглума мардуд қил. (14-бет)

Кейинги байтлар Навоийга хос услубдан дарак беради: танланган бадиий воситалар ҳам, сўзлар ҳам мисраларнинг «Лисон ут-тайр»дан эканлигига ишорадир:

Ончаким бўлғай бадан қайдида рух,
Қил анга рўзи шухудингдин футух.
Чун бу кушқа рихлат оғоз ўлғуси,
Гулшани аслиға парвоз ўлғуси.
Куш таважжуҳ айласа учмоқ сари,
Туфроқ этса майл ҳам туфроқ сари. (Б.14)

«Лисон ут-тайр»да Навоий тасаввуф босқичларини кушлар орқали тасвирлайди. Юқоридаги мисраларда шоир куш тимсолидан ўринли фойдаланган. Рух бадан қафасида асирдир, унга рўзи шухуд-гувоҳлик бериладиган кун, яъни қиёмат куни ғолиб бўлишни насиб қил. Бу куш (рух) кўчиш пайти келганда асл гулшанига(боқий дунёга) учиб кетади. Куш, гулшани асл истиоралари ҳам фикрнинг таъсирчанлигини оширган, ҳам асарнинг кушлар ҳақидаги рамзий асар эканлигига ишора қилган, ҳам кейинги мисрадаги яна бир истиорага замин ҳозирлаган. Кейинги байтда эса куш учмоқ сари юзланса, туфроқ-бадан туфроқ сари майл қилса, сен унга мададкор бўл, дея истиора, ийҳом, тажнис санъатларидан маҳорат билан фойдаланиб маънони кучайтиришга эришган. Байтдаги «учмоқ» сўзини шоир учмоқ феъли ва жаннат маъносида қўллаб, ийҳом санъатини вужудга келтирган.

Туфроқнинг туфроқ сари майл қилишини тушунтиришда одамнинг яратилиши билан боғлиқ диний тушунчаларга суянган. Одам жисми тупроқдан яралган деган қарашларга таяниб, бадан сўзи ўрнига туфроқ истиорасини ишлатган. Туфроқдан яралиб, яна туфроққа-қабрга қайтишни назарда тутган ҳолда тажнис санъатидан унумли фойдаланган. Ушбу муножот ҳам «Хамса» муқаддималаридаги муножотлар каби Расул шафоатидан умидворлик билан яқунланади. Албатта, бу муножотда ҳазрати расулуллоҳнинг бошқа бир сифати-шафиъул-музаннибин-гуноҳкорларнинг ҳимоячиси сифатига урғу берилади. Бу эса ўз гуноҳкорлигига иқрор бўлиб, улардан тавба қилган лирик қаҳрамоннинг ҳолатига жуда мос келади:

Чун ҳар иш бобида қилғунгдур хитоб,
Топмағай чоғда саволингга жавоб.
Бошима еткур мени қўймай ҳазин,
Ониким деб сен шафиъул-музаннибин. (14-бет)

Навоий Аттордан фарқли ўлароқ дoston хотимасида етти водийга мос етти муножотни киритади. «Шоир қушларнинг водийларни учиб ўтиши орқали солиқ қалби-руҳининг Оллоҳга етиш борасидаги даражаларини кўрсатиб берган».¹²⁸ Ҳар бир муножотнинг мазмуни маълум бир водий билан боғлиқдир. Муножотлар икки қисмдан тузилган: муножот ва унинг мазмунига мос ҳикоят(тамсил). Ш.Шарипов етти водийга бағишланган муножотларни ўзига хос фалсафий чекинишлар тарзида баҳолайди.¹²⁹ Шубҳасиз, муножотлардаги илтижо ва ёлворишнинг кучлилиги, уларнинг шоир орзу-умидлари билан боғлиқлиги шундай хулосага олиб келади. Бироқ, муножотлардан кейин келувчи тамсиллар гўёки муножотларнинг давомидек таассурот қолдиради ва баъзан бундай тамсиллар таркибида муножот унсurlари ҳам учрайди. Албатта, бу муножотларни киритишдан Навоийнинг ғоявий мақсади бўлган. Муножотларнинг ўзига мос тамсиллар билан бирга келиши эса асар композициясидаги бир хилликни таъминлаган.

¹²⁸ Султонмурод Олим, Нақшбанд ва Навоий - Т.; 1996, Б.138

¹²⁹ Шарипов Ш, «Лисон ут-тайр» ҳақиқати - Т.; 1998, Б:64

Муножотларда қўлланилган тасаввуфий истилоҳлар Навоийнинг бу соҳада етук билимдон эканлигидан далолат беради.

Талаб тариқи адосидаги муножотда Навоий Оллоҳга яқинлашмоқ ва унинг ризолигига эришмоқ мақсадида турган солиқ киёфасида акс этади. Муножот муножот битиш анъанасига риоя қилинган ҳолда Оллоҳга унинг сифатларини айтиб, уни улуғлаб, мурожаат қилиш билан бошланади. Албатта, бу муножот талаб водийсига бағишланганлиги учун ҳам Оллоҳнинг матлублик сифатига урғу берилади: халойиқ, яъни барча яралганлар сенга толибдир, барча нарсалар учун ўзинг матлубсан:

Эй, халойиқ толибу матлуб-сен,

Ҳам муҳаббат аҳлига маҳбуб-сен. (Б.282)

Ҳар бир водий адосидаги муножотда Оллоҳнинг шу водий билан боғлиқ сифати улуғланади¹³⁰.

Ишқ водийсида ҳам бу водийга қадам қўйган солиқ аҳволи-ҳоли очиб берилади: солиқнинг кўнгли Оллоҳ ишқидан равшан бўлади, бу гўёки тиканнинг гулшанга айланишига ўхшайди, ишқ чақмоғидан жонига ўт тушади, бу ўтнинг шуъласидан вайрону обод бирдай оловда куяди, Оллоҳ ишқи бир порлоқ юлдуздир, солиқ ишқининг сири пок бир гавҳардир:

Эй, кўнгулни ишқидин равшан қилиб,

Ҳажр хористонини гулшан қилиб.

¹³⁰ Талаб водийсида матлублик сифати, Ишқ водийсида барчага ишқ майини улашувчилик сифати, Маърифат водийсида инсоннинг кўнглига ўз маърифатини тилсим этганлик сифати, Истиғно водийсида Оллоҳнинг барча ҳожатларни чиқарувчи ва ўзи ҳеч нарсага ҳожатманд эмаслик сифати, Ҳайрат водийсида маҳлуқотлар ақлига ҳайрат риштасини боғлаганлик сифати, Тавҳид водийсида кимни тавҳид мақомига кўтарган бўлса, унга тафриду тажрид инъом этувчилик сифати, Фано водийсида ўзлигин фано этганларга бако тотини берувчилик сифати васф этилади. Навоий бундай васфларда солиқнинг шу водийдаги ҳоли-даражасига ҳам ихчам таъриф берадики, бу таърифлар бевосита нақшбандия тариқатидаги солиқнинг руҳий-маънавий аҳволини маълум даражада акс эттиради. Талаб водийсида Оллоҳни талаб этиш, Уни истовчи толиблар икки дунёда ҳам Оллоҳдан ўзга барча нарсалардан чекинишлари, Ундан бошқа бирор нарсани исташ, ҳатто жаннату кавсару ҳурни Усиз исташ қусур эканлиги таъкидланадики, бу эса талаб мақомига кўтарилган солиқ учун бажарилиши керак бўлган асосий шартлардандир:

Икки дунёдин бари толибларинг,

Ғайр сендин мужтаниб роғибларинг.

Сендин ойру гар малакдур, гар пари,

Толиб ўлмоққа гар қилмас, гари.

Жаннату кавсару гар тўбию ҳур,

Истамак сенсиз талабдиндур қусур. (Б.282)

Барқи ишқинг солибон жонларға ўрт,
Шуъласи ободу вайронларға ўрт.
Ахтаредур ишқинг асру тобнок,
Гавҳаредур сирри ишқинг асру пок. (Б. 284)

Маърифат водийсида шу водийдаги соликка хос бўлган хусусиятлар саналади: маърифат кимга насиб бўлса, унинг номи ориф деб аталади; кимни маърифат билан улуғласа, унда турли ҳоллар кашф бўлади; солик кучи етганича Оллоҳга яқинлик камолотида сайр қилади; бу биёбон йўли шундай бепоёнки, йўловчи унинг қаерда тугашини билмайди:

Маърифат ҳар кимгаким қисм айлабон,
Даҳр аро ориф анга исм айлабон.
Кимни айлаб маърифатқа муттасиф,
Айлабон ул хайл ҳолин мухталиф,
Ҳар киши сайрин камолига қилиб,
Қурбин онинг ҳасбу ҳолига қилиб.
Бу биёбон йўлин айлаб беадад,
Ўйлаким йўқ раҳревиға ҳадду ад. (285-бет)

Навоийнинг фикрича, маърифатга эга бўлган кишигина ориф¹³¹ деб аталади, маърифат мақомидаги солик Оллоҳга яқинлаша бошлайди.

Истиғно водийсида солик учун оламнинг бор-йўқлиги, инкору исботнинг аҳамиятсиз эканлиги, фақатгина Оллоҳнинг энг буюк зотлигини тан олиши, оқсоқ чумолию ҳайбатли шер унинг учун бирдайлиги тасвирланади:

Чарху анжумға қошингда не вужуд,

¹³¹ Турк олими Сулаймон Улутоғ «Тасаввуф сўзлари луғати»да шундай ёзади: «Ориф- билгувчи, воқиф, ошно, танигувчи, англайдиган, тушунчалари мукаммал ирфон соҳиби демак. Оллоҳ таоло ўзининг зотини, сифотларини, исмларини мушоҳада эттирган киши орифдир. Кашф ва мушоҳада йўли билан, яъни маънавий-руҳий таҷрибалар ила Оллоҳ тўғрисидаги завқий ва ваздий илмларга соҳиб бўлганларга орифи биллоҳ ёки ориф дейилади». Uludaq Suleyman. Tasavvuf terimleri sozlugu. Istanbul. 1995. 52-53-betlar. Бошқа бир луғатда эса ориф шундай таърифланади: «Ориф-арабча сўз бўлиб, ирфон соҳиби демак. Ориф Оллоҳни ҳақиқий маънода билгувчи киши. Олимга ўхшаб билгувчи маънода келса-да, ориф олимдан фарқ қилади. Олим илмий бир таҳсил ва интилиш билан мақсадга етса, ориф маърифатни илҳом ва ҳол орқали қўлга киритади. оллоҳни кашф ва мушоҳада йўли билан билиш орифнинг хос хусусиятидир. Орифлар учун аҳли дин, аҳли яқин, вали, кутб, Айникса, орифи биллоҳ таъбирлари қўлланилган». ¹³¹ Cebecioglu Ethem. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sozlugu. Ankara. 1997. 117-bet.

Гар олар буди тамом ўлса набуд.
Олам ўлса нафйи ё исботингга,
Бир сари мў йўқ тафовут зотингга.
Бу не янглиғ ҳазрати воло бўлур,
Оллоҳ-оллоҳ, бу не истиғно бўлур.
Ҳазратингда мўри лангу шари ғоб,
Бўлса ёхуд бўлмаса-бирдур ҳисоб. (Б.287)

Ҳайрат водийсида эса солиқ ақлидаги ҳисобсиз ҳайрат Оллоҳнинг зоти ва сифатини тафаккур этганида туғилиши уқтирилади. Оллоҳ яратган барча нарсаларни кўриб Унинг яратувчилигига ҳайрати ошади ва ақлининг бўйнига ҳайрат арқони боғланади:

Эй жанобингда хирад ҳайрон бўлуб,
Водийи ҳайратда саргардон бўлуб.
Ҳар не сендин ўзгадур ҳайрон санга,
Ҳайратобод ичра саргардон санга.
Ақли кулл ҳайратда зотинг бобида,
Зот йўқ ҳар бир сифотинг бобида.
Коргоҳинг ичра ҳар бир ришта тоб.
Ақлнинг бўйнига ҳайратдин таноб.
Ақли илму ақл сунъунгда забун,
Ҳар бирининг ҳайрати ҳар дам фузун. (Б. 288)

Тавҳид водийсида Навоий шу водийга қадам қўйган солиқнинг руҳияти даражаларига тўхталади. Тавҳид мақомига эришган киши тажрид ва тафрид бўлмоғи лозим. «Тажрид-айириш, ёлғизлаш; тафрид-ёлғизланиш, четлашиш деган маънони билдиради».¹³²

Ҳар кишиким қисми тавҳид айладинг,
Боиси тажриду тафрид айладинг.
Кимки ўзлукдин чиқординг они чуст,
Айладинг оллингда тавҳиддин дуруст.

¹³² Навоий асарлари учун қисқача луғат – Т.; Б.92

Кимгаким тавҳиддин бердинг кушод,
Мидҳатида куфр қилдинг иттиҳод. (Б. 290)

Фано водийсида Навоий фано мақомининг моҳиятини ихчам тарзда очиб беради. Шоир ижодида фано тушунчасининг етакчи мавқе эгаллагани юқоридаги бобларда таъкидланган эди. Фано-нақшбандия тариқатидаги энг сўнгги босқич, мақом. Мана шу мақомга кўтарилган солиқ боқийлик мартабасига кўтарилади. Тасаввуф истилоҳида «фано бўлиш» Оллоҳнинг зоти ва сифатини билиш ва унинг ризолигини топиш йўлида ўз «мен»идан кечишдир.¹³³ Навоийнинг фикрича, фанонинг фанолигини билиш учун солиқ ўзлугидан кечмоғи лозим:

Ўзлугин ҳар кимки фано қилмайин,
Ул фанонинг ҳам фаносин билмайин. (Б.293)

Навоий фанога эришган киши бақо анжомини топишини ва шундан кейингина Оллоҳ висолига етишмоқ имконига эга бўлишини уқтиради:

Топмоқ имкон йўқ висолинг комини,
Ул фанолардин бақо анжомини. (Б.293)

Кейинги мисраларда шоир Оллоҳ васлига етишмоқ учун солиқ аввал ўз борлигини йўқ қилиши, сўнггра шу йўқлик ичра бир вужуд пайдо бўлиши лозим, деган фикрни илгари суради. Унинг бу фикрлари тасаввуфдаги «Фано-бу солиқнинг ўз сифатларида ўлиб, Оллоҳнинг сифатларида тирилиши» ғояларига ҳамоҳангдир:

Қил ўзунгда будини аввал набуд,
Ул набуди ичра бергил бир вужуд.
Ким анга иш ул вужуд ичра тамом,
Бўлғаю топқай висолинг вассалом. (Б.293)

¹³³ Имомназаров М, Останоқулов И. Фано мақоми // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2005, 1-сон, Б.64

Солик ҳоли тавсифидан кейинги байтлар лирик қаҳрамоннинг Оллоҳга самимий илтижосини ифодалайди. Бу илтижолар, шубҳасиз, ўзлари киритилган водийлар билан боғлиқдир¹³⁴.

172-бобни Навоий «Ўз тақсирлариға афв истидъоси ва журмлариға ғуфрон илтимоси» деб атайди. Бу боб ҳам муножот бўлиб, уни Навоийнинг хотима ёзишдаги анъанавий ўзига хослиги сифатида баҳолаш мумкин. Уни шоир муножот битиш анъанасига мувофиқ Оллоҳга Унинг сифатларини таърифлаб мурожаат этиш билан бошлайди:

Эй адамдин барчаға халлоқи жуд,
Бори жуд аҳлиға файёзи вужуд.
Лутфу эҳсонингга йўқ поёну ҳад,
Бахшишу эҳсонингга сони адад. (Б. 274)

Навоий Оллоҳни барчага саховатли яратувчи, ҳамма сахийлар учун тўқис тириклик эканлигини, Унинг лутфу эҳсонига ҳадду чегара йўқлигини таъкидлайди. Бундай тавсифларга муносиб зотнинг васфини айтишга барча қатори ўзининг ҳам тили ожизлигини айтади. Ёзганларининг барчаси Оллоҳ асрорини билишга интилиш эканлигини, бу йўлда Унинг ўзи мададкор бўлганини ва нима деган бўлса, бари Яратувчининг тақдири эканлигини, буларни қушлар тили билан баён этишга киришганини билдиради:

Манга бу баским неким сурдум қалам,
Сендин эттим, йўқки ғайрингдин рақам.
Ортуқ ар ўксук дедим сендин дедим,
Чин агар ўтрук дедим сендин дедим. (Б. 274)
Улча асроринг манга эрди аён,

¹³⁴Масалан, Талаб водийсида Навоий ўзига ҳам талаб завқи восил бўлишини, Оллоҳ ишқи шавқига мағлубликни, Оллоҳдан бошқа барча нарсаларни хотиридан йўқолишини сўраб Яратганга илтижо этади:

Жону кўнглумни ўзунгга толиб эт,
Дард ила ишқингга шавқум ғолиб эт.
Ҳам талаб завқини восил қил манга,
Ҳам тилаб топмоқни ҳосил қил манга.
Мосиваллоҳ хотиримдин салб қил,
Онда зикрингни ҳузури қалб қил. (Б.282)

Айладим кушлар тили бирла баён.
Куш тили бирла бу дам ёлбормоғим,
Ним бисмил кушдек ўздин бормоғим. (Б.275)

Навоий кушларнинг тури кўп бўлгани каби уларнинг нутқида ҳам турличалик мавжудлигини айтиш билан Оллоҳ асрорини шарҳлашга киришган шоирларнинг дунёқараши ва сўзлаш услубида турли-туманлик бўлиши мумкинлигига ишора қилади:

Бас бори кушнинг навоси хуш эмас,
Барча тойир нағмаси дилкаш эмас.
Чун алар илҳонидин сурдум калом,
Барчанинг лаҳнига бўлмас бир мақом. (Б. 175)

Навоий муножот сўнгида баъзи одамлар бутга сиғинса, баъзилари ягона Оллоҳга сиғинишини: бири диндор, бири кофир эканлигини, ўзининг эса куфр билан ҳам, дин билан ҳам иши йўқлигини, унга фано жомидан бир журъа май насиб этишини, Оллоҳ висолига етишиш умидидалигини ёзади:

Куфру дин ила чу йўқ Фонийға иш,
Чунки у ҳар не демиш сендин демиш.
Сен онинг саҳвиға бўлғил парда пўш,
То фано базмида бўлғай журъа нўш.
Чун насибе айладинг жоми фано,
Бермак иқбол бақосин бил яно. (Б. 175)

Юқоридагилардан шундай хулосаларга келиш мумкин:

1. Достондаги муножотларнинг мавзу жиҳатдан ранг-баранглиги шоир ижодида муножотлар мавзу доирасининг кенгайганидан дарак беради;
2. Достоннинг анъанавий муқаддимасидаги муножотда Навоийнинг илтижолари, тавба-тазарруъси, орзу-умидлари акс этади. Унда шоир инсон ҳаётидаги чигалликларни атрофлича таҳлил этади, гуноҳ ва гуноҳкорликнинг асл сабабларини очиб беради;
3. Навоий етти водий адосида шу водийлар билан боғлиқ етти муножотга ўрин ажратади. Бу муножотлар шоирнинг тариқат мақомлари ҳақидаги орзу-

умидларини акс эттириши билан бирга, шу мақомга қадам қўйган солиқ руҳиятидаги ўзига хосликларни ҳам тасвирлайди, ҳар бир босқичдаги солиқ ҳолига лўнда тавсиф беради;

4. «Лисон ут-тайр» муножотларининг услуби ва тили унинг тасаввуф таълимотига бағишланган асар эканлигидан дарак беради. Уларда ишлатилган фано, маърифат, ишқ, истиғно, талаб, хайрат каби сўзлар етарлича мавзу доирасига тортилган ҳолда қўлланилган.

2.4. Навоий асарларининг дебеча ва хотима қисмларида учровчи муножотлар

Шарқ мумтоз адабиётида анъаналар етакчилик қилади. «Нусханинг ибтидосин, агар наср бўлсун ё назм, фотиҳа ўқурлар. Ва интиҳосин хотима. Ва аввалиндин оғози дostonғача дебеча дерларким, ул тавҳид ва муножот ва наът ва маноқиб ва мадҳ ва сабаби таълиф бўлғай».¹³⁵

Алишер Навоий ҳам ушбу анъанага қатъий риоя қилган ва шу сабабли асарларининг дебеча (муқаддима), хотима қисмларида муножотларга кенг ўрин берган. Дебеча (муқаддима) ва хотима қисмидаги муножотлар муножот-рубойи, муножот-маснавий ва насрий шаклларда яратилган. Бундай муножотларда мазмунан уч хил йўналиш кўзга ташланади:

1. Навоийнинг ҳаётий тамойиллари билан боғлиқ муножотлар;
2. Навоийнинг ижодий тилаклари билан боғлиқ муножотлар;
3. Навоийнинг шахслар билан боғлиқ муножотлари.

Навоийнинг шахсий тамойиллари билан боғлиқ муножотлар сон жиҳатдан оз эса-да, шоирнинг шахсий ҳаётини акс эттиргани билан аҳамиятлидир. «Вақфия» асари муқаддимаси ва хотимаси, «Маҳбуб ул-қулуб» хотимасидаги муножотлар Навоий шахсини тушунишда ёрдам беради.

«Вақфия» асарини Навоийнинг умри давомида ниёз тариқасида қурдирган иншоотлари ва хайрли ишларининг ҳисоботи, дейиш мумкин. Унинг муқаддимасидаги муножот-маснавийда шоир ёзади:

Ё Раб, ул ҳодийи субул ҳаққи,
Ё Раб, ул хотаи расул ҳаққи,
Ким сени зору бебизоатни,
Ўртаған журм ўтиға тоатни.
Этма маҳрум анинг итоатидин,
Қилма навмед анинг шафоатидин. (Вақфия. Б.236)

¹³⁵ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий, Фунун ул-балоға – Т.; 1996, Б.12. Бу Шарқда «одоби тасниф» қойдаси саналади.

Ҳодийи субул-тўғри йўлларга бошловчи ва хотами расул-пайғамбарларнинг сўнггиси истиоралари Муҳаммад(с.а.в.)га ишора қилади. Пайғамбаримиз Муҳаммад(с.а.в.) воситасида Оллоҳнинг ҳақ китоби «Қуръон» бани башарга етказилди, ислом дини аҳкомлари тушунтирилди. Навоий эса зору камбағал, тоатни гуноҳ билан аралаштирган банда. Ана шу ҳақ йўлга бошловчи расул ҳаққи, унинг динига итоат қилишдан ва шу пайғамбарга берилган шафоат(ҳимоя қилиш)дан Навоий ҳам умидвор. Худди шу ўринда «шафоат» сўзининг муножотларда кўп учрашини таъкидлаш жоиз. Асосан, муножот-маснавий ва муножот-ғазалларда бу атамага дуч келамиз. «Шафоат» сўзига Навоий асарлари луғатида «ўртада туриб восита бўлиш» ва «ҳимоя қилиш» деб изоҳ берилган¹³⁶.

«Вақфия» хотимасида эса Навоий фикрларига якун ясайди, ўз орзу-умидларини изҳор қилади:

Олам ишидин мени маълул эт, ё Раб,
Фақр эмгаги тортарға ҳамул эт, ё Раб,
Бу ишки, сенинг ризонг учун қилмишмен,
Ҳам айни ризо била қабул эт, ё Раб. (Вақфия. Б.270)

Дарҳақиқат, дунё ишларидан йироқ бўлиш, дунёга меҳр қўймаслик, фақр қийинчилигини сабр билан тортиш Навоийнинг ҳаёт кечириш тамойиллари эди. Ушбу муножот-рубойий шоир сўзи ва амалининг бирлиги сифатида янграйди.

¹³⁶ «Қисаси Рабғузӣй»да ҳикоя қилинишича, меърож кечасида Оллоҳ билан пайғамбаримиз ўртасида хос суҳбат бўлиб ўтади. Шунда Тангри Муҳаммадга: «Сен манинг буюрган амрларимни битургил, ман ҳам санинг тилагингни берайин. Сен дуо қилгил, ман бағишлайин. Мен ижобат қилайин. Сен қўлгил, ман ҳам берайин. Сен шафоат қилгил, ман бағишлайин. Буқун ман сендин хушнудман. Ёрун ёзуқларингни сенинг шафоатинг бирла бағишлайин, сен ҳам умматдин хушнуд бўлгил», - деди. Шундан кейин Оллоҳ пайғамбарга уч бор: «Тила тилагингни!» - дейди. Уч марта ҳам Муҳаммад (с.а.в.) умматлари гуноҳларидан ўтишни сўрайдилар. Биринчи сўровда Оллоҳ етмиш минг гуноҳқорнинг гуноҳидан ўтганини айтади. Иккинчи тилакда учдан икки қисм мусулмоннинг гуноҳидан ўтилади. Учинчи тилакда эса олтидан беш қисм умматнинг гуноҳи кечирилади. Оллоҳ нега олтидан бир улуш мўминнинг гуноҳидан ўтмади, деган саволга «Қисаси Рабғузӣй» дан шундай жавоб ўқиймиз: «Агар бир улушни бағишласам,-дейди Худо пайғамбарига,- тонгла маҳшар кунида ҳалойиқ йиғилмишда сенинг шафоатинг, манинг раҳматим қайда билгургай. Бир улуш турсин. Тонгла сен тилагил, мен берайин. Дуо қилгил, ман ижобат қилайин. Шафоат қилгил, ман бағишлайин. Қамуғ оламлиғлар сенинг шафоатингни, манинг раҳматимни мушоҳада қилсунлар.» Носириддин Бурҳониддин Рабғузӣй, Қисаси Рабғузӣй, 2-китоб, 1991, Б.151-152

«Маҳбуб ул-кулуб» асарининг 127-танбеҳида Навоийнинг насрий йўлдаги муножоти учрайди. Ундаги фикр кетма-кетлиги шоир ҳаётини таъминларига мос:

1. *«Илоҳи, бу ажзодим, яхши-ёмон сифати андин мазкурдур, мақбулу мардуд ҳолати мастур, битгувчиси агар ёмонлардандур ва яхшилардин эмас, аммо сендин яхшилик тамаъига ўзин ёмонлардин демас».*

Яъни яхши-ёмон сифатларга эга бўлган бу дафтар-асар битувчиси яхшилардин эмас, лекин Оллоҳдан яхшилик тамаси учун ўзини ёмонлардан ҳисобламайди.

Мана шу ўринда Навоий насри учун хос бир хусусиятни эслатиб ўтмоқчимиз. Навоий ўзи ҳақида гапирганда кўп ҳолларда III шахсда гапиради ва ўзини ўта гуноҳкор кўрсатади. Шарқ адиблари услубида анъана, этикет билан тақозо этилган камтаринлик, ҳоксорлик шу даражага етганки, улар менинг ғазалим, менинг девоним, менинг шеърим каби ибораларни кўп ишлатишдан ҳам ибто қилганлар, ўзлари ҳақида ҳам учинчи шахсда ёзганлар. Бу «одоби тасниф» қоидаларидан биридир.¹³⁷ Бирон-бир ишга жазм қилганда ёки жазм қила олмаган ҳолларда ҳам муаллиф бу ишнинг мушкуллиги, оғирлиги, ўзининг эса ожизлиги, ақл ёки фаҳмининг қосирлиги билан изоҳлайди. Бу «изҳори ажз» одобидир. Демак, муножотларда учрайдиган муаллифнинг ўзини ўта гуноҳкор, ёмон, нафсга қул бўлган банд деб тасвирлашини «изҳори ажз» одоби деб тушуниш керак.

2. *«Илоҳи, ани яхшилар орасидан ҳавр этма ва ёмонлар хайлига қотма».*

Яъни уни яхшилар орасидан узоқлаштира, ёмонлар гуруҳига қўшма.

3. *«Тилига келган била кўнглин содиқ тут ва қаламига ёзилгон била замирини мувофиқ тут».*

Демак, Навоий тили билан дили бир бўлишига доим интилан, ёзганлари билан(қаҳрамонлари билан) ўз шахси ўртасида умумийлик мавжудлигига ишора қилган.

¹³⁷ Эргашев К, Услубнинг шаклланишида давр билан боғлиқ омиллар // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2005, 1-сон, Б:18

4. *«Ўзингдин ўзга сўзин кўнглидин чиқар».*

Дарҳақиқат, Навоий асарларининг барчасида Оллоҳга мақтов, Унинг ризосига интилиш сезилиб туради.

5. *«Ул ён тутким, санга етишай ва ул йўлга юритким, санга қоришай»*

Яъни сенга етадиган йўлга юргиз.

6. *«Тилига ўзингдан ўзгани ёвутма ва кўнглини ўзунгдан ўзгага овутма».*

Бу ерда Навоий зикр ҳақида фикр юритмоқда. Маълумки, зикр кўплаб ояту ҳадислар орқали мусулмонларга буюрилган ва тавсия қилинган¹³⁸. Сўфийлар зикрни икки турга бўлганлар: тил зикри ва қалб зикри. Соликнинг зикрда охирги нуқтасига етиши бу-тили билан бирга етти аъзосининг, ҳатто туклари ва тирноқларининг ҳам зикрда иштирок этишидир. Қалб аъзоларнинг зикрини эшитади ва кўради, ҳароратга келади, натижада қувват топиб, у ҳам зикрга кўшилади. Қалб ҳарорат билан зикр қилган вақт мобайнида тил шодмон бўлиб, интизорлик билан кутиб туради. Қалб зикри тўхтагач, тилга навбат келади ва у зикрга киришади.¹³⁹

7. *«Кўнглини тасаллийи висолинг била овут ва кўзини тажаллийи жамолинг била ёрут».* Бу ерда Навоий Оллоҳнинг инсонларга берган ваъдасига ишора қилмоқда.

8. *«Бу замири фарзандин кўзларга маҳбуб эт ва бу бағри пайвандин кўнгулларга марғуб эт».* (Маҳбуб ул-қулуб. Б: 130) Демак, «Маҳбуб ул-қулуб» Навоий замирининг фарзанди, яъни шоир шахсияти маҳсули ва бағир пайванди, яъни шоир кўнгли билан уйғун, ҳамоҳанг асардир.

Навоийнинг ижодий тилаклари билан боғлиқ муножотлар миқдор жиҳатдан салмоқли, бадий жиҳатдан гўзал ва бетакрордир. Навоий барча асарларида: ўрни билан гоҳ дебоча (муқаддима), гоҳ хотима қисмларида ижодий тилаклар билан боғлиқ муножотларга ўрин беради. Албатта,

¹³⁸ Музаммил сураси. 73:8 Парвардигорингизнинг номини(мудом) ёд этинг ва Унга бутунлай берилиб, (чин ихлос билан бандалиқ қилинг!) Аҳзоб сураси. 33:41 Эй мўъминлар, Аллоҳни кўп зикр қилинглари! Бақара сураси. 2:252 Бас, Мени эсласангиз, Мен ҳам сизларни эслайман ва Менга шукр қилингиз ва Мени инкор қилмангиз! «Парвардигорини зикр қилмаган тирик билан ўлик орасидадир». (Ҳадис)

¹³⁹ Хожа Юсуф Ҳамадоний, Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт) – Т.; 2003, Б.29

Навоийдан олдин ҳам, кейин ҳам шоирлар ижодида бундай муножотлар кўп учрайди. Лекин ҳеч ким уларни Навоийчалик кўп ва бетакрор тарзда айта олмаган. Бу эса шоирнинг ўз ижодига ўта масъулият билан ёндашишидан ташқари унинг ҳар бир ишда, жумладан, ижодий жараёнда ҳам Яратгандан мадад истагани, фақат Унга таваккул қилганидан далолат беради. Ижодий тилаклар билан боғлиқ муножотлар қайси асарга киритилган бўлса, ўша асар руҳини ва ғоявий йўналишини акс эттириши билан характерланади. Навоий лирик девонларининг дебочалари таркибидаги муножотлар муножот-рубойи шаклига эга бўлиб, шоирнинг ғоявий-эстетик қарашларини ихчам тарзда ифода этади:

Ё Раб, бу хазойинки, мен эттим маъмур

Ким, хозини жаннат анга хуштур ганжур,

Чун келди футурлуқ кўнгулларга сурур,

Берма андин кўнгул сурурига футур. (Хазойин ул-маоний. Б.18)

«Хазойин ул-маоний» дебочасидаги ушбу муножот-рубойида шоир куллийтни хазина деб атаб, уни жаннат хазиначиси каби ёқимли эканлиги, тушкун кўнгулларга шодлик бахш этишини таъкидлаб, Оллоҳдан бу йўлда ўзига мадад тилайди. Иштиқоқ (хазойин, хозин), тарду акс (футур-сурур, сурур-футур), истиора (хазойин-куллийт), тазод (футур(тушкунлик)-сурур (шодлик)) санъатларидан биргина рубойида моҳирона фойдаланган Навоий куллийти ранг-баранг жанрлардан тузилган, ўқувчига маънавий ва эстетик завқ бера оладиган туркий тилдаги илк девон эди десак, янглишмаймиз.

«Назм ул-жавоҳир»да эса Навоий асарини жавоҳирлар деб атайди. Шеърӣй йўлда битган жавоҳирларнинг ҳар бир нуктаси(сўзи) бир таронани эслатишини, унинг заминига кўп гавҳарлар яширганини таъкидлайди. Бу муножот ҳам муножот-рубойи шаклида бўлиб, таронайи рубойи тарзида қофияланган. Таъкидлаш жоизки, туркий тилда рубойи ёзиш Навоийдан бошланган бўлса-да,¹⁴⁰ уни ҳам мазмун, ҳам бадиий жиҳатдан юксалтириш ҳам айнан Навоий зиммасига тушди. Рубойи жанрига хос тўрт мисрадан

¹⁴⁰ Хондамир, Макорим ул-ахлоқ – Т.; 1967, Б.50

иборотлик ва ана шу тўрт мисрада фикрий тугаллик мавжуд бўлишини адабиётшуносларимиз таъкидлайди.¹⁴¹ Лекин Навоийнинг муножот-рубойларида кўп ҳолларда юқоридаги композицион бутунлик навоиёна бир тарзда ўзгача намоён бўлади: Навоий икки хил вазнга эга икки рубойга ягона ғоя юклайди ва иккинчи рубой биринчи рубойнинг давомидек бўлиб қолади:

Ё Раб, ул жавоҳирларники, манзум эттим,
Чекканим анга ҳар нуктаки, маълум эттим,
Ҳар нуктага бир тарона марқум эттим,
Кўп гавҳар анинг зимнида мактум эттим.

Сен доғи улус кўнглига марғуб эт ани,
Ошиқвашлар қошида маҳбуб эт ани,
Толиб қилибон халқни матлуб эт ани,
Мазмуни киби боштин-оёқ хуб эт ани. (Назм.жавоҳир. Б.136)

Биринчи рубойдаги «ё Раб» ундалмаси асосан иккинчи рубойга тегишли бўлиб, биринчи рубойда шоирнинг ўз асарига баҳоси акс этса, иккинчи рубой Оллоҳга илтижо ғоясига эгадир.

Навоийнинг лиро-эпик асарлари-достонларида ҳам ижодий тилаклар билан боғлиқ муножотлар учрайди. «Фарҳод ва Ширин» достонининг биринчи боби шу мазмундаги муножотларнинг энг мукаммалидир. Навоий маънолар эшиги қаршисида турганини ва уни фатҳ этиш насиб бўлишини сўраш билан муножотни бошлайди:

Бихамдика фатҳу абвобил-маоний,
Насиб эт кўнглума фатҳ ўлмоғ они.(Ф. Ш. Б.149)

¹⁴¹Носиров О, Жалолов С, Зиёвиддинов М, Ўзбек классик шеърятининг жанрлари – Т.: 1979, Б.565

Шоир маънолар эшигининг қулфи кўзига кўрсатилишини, уни фатҳ этишда қалами калит бўлишини тилар экан, истиора санъатидан фойдаланишни бошлайди:

Кўзумга ул эшик қуфлин падида эт,
Анинг фатҳига килкимни калида эт.
Очиб ул ганж қуфлин бу калидим,
Насибим айла неки бор умидим. (Ф. Ш. Б. 149)

Бу ганждаги жавоҳирлар ўзига аён бўлишини истаган шоир сўзларини жавоҳир, асарини ганж истиоралари орқали ифода этади ва янада кўпроқ жавоҳирлар-сўзлар уммонида сузишига моний(тўсқин) бўлмасликка, яна ва яна кўпроқ гавҳар-маъно олишни Оллоҳдан илтижо қилади:

Нечаким истасам нақду жавоҳир,
Қаён боқсам кўзумга айла зоҳир.
Нима кўп олмоғимга моний этма,
Неча кўп олғонимга қоний этма.
Бу маҳзан бирла кўнглумга ғино сол,
Нечаким сочсам илгимга яно сол. (Ф.Ш. Б. 149)

Навоий «Фарҳод ва Ширин»нинг ёзиш режаси билан банд бўлар экан, бу асар шу мавзудаги дурдона асар бўлишини ҳис қилган. Маъноларга бой достони билан шоҳу гадо кўнглига бирдай йўл топа олишига ишонган:

Гадоларга доғи андин ато бер,
Ганиларга доғи они туто бер.
Шаҳ олса доғи қилсун тожи торак,
Қул олса ҳам анга бўлсун муборак. (Ф.Ш. Б.150)

Албатта, бундай ишонч ҳамма шоирда ҳам учрамайди. Ижоди билан аллақачон халқ қалбига кириб борган Навоийда ҳам безовталиқ пайдо бўлади: сочилган дурлар тупроқ ичра қолмасмикан?

Бу дурларким, кўзумни андин очтинг,
Менинг илгим била оламга сочтинг,
Таманносин ҳазин кўнглумдин олма,

Сочилғон бирла туфроқ ичра солма. (Ф. Ш. Б.150)

Навоий муножот-маснавий сўнгида бу асарини синдирмоқчи бўлганларнинг ўзини шикаста қилишни, табаррук этганларни эса муборак қилишни Оллоҳдан сўрайди:

Ани синдурғон элни қил шикаста,

Хужаста кўрган элга тут хужаста. (Ф.Ш. Б.150)

Навоийнинг кўпгина муножотларида асарларининг элнинг айб ахтаришидан, нуқсон топишидан холи бўлишини ишташ сезилиб туради:

Бу номаки, хомасига қилдинг мактуб,

Қил аҳли қулуб олида «махбуби қулуб».

Эл айб топардин қилма маъюб,

Ҳар ким ўқиса насиба этгил матлуб. (М.Қ. Б.130)

Ёки: Ё Раб, бу рақамки бўлди маркум,

Ҳар ким ўкумоқдин этса маълум.

Айб истамак ўлмаса муроди,

Бер борча ҳунар сори кушоди. (Л.М. Б.252)

Ёки: Илоҳи, замиримга худпасандлиғни ёвутма ва хотиримни эл нафъи айбжўлиғига тутма. (Муножот. Б.10)

Навоийнинг ижодий тилаклари билан боғлиқ муножотлари, асосан, хотима қисмларида учрайди. Улар ҳар бир асар таркибида кичик насрий парчадан тортиб, рубоий, маснавий кўринишларида бўлиши мумкин. Бу эса шоир асарларида Навоийга хос анъана даражасига кўтарилган композицион қурилишдан дарак беради.

Биринчидан, ҳар бир ижодий тилаклар билан боғлиқ муножотларга хос умумий хусусият шоир асарининг халқ кўнглига йўл топишига умид билан қилинган илтижоларнинг мавжудлигидир. Уларда ишлатилган сўзлар ҳам ўхшаш ёки бир хил:

Деганимни улусқа марғуб эт!

Ёзғонимни кўнгулга махбуб эт! (С.С. Б.411)

Эл кўзига доғи махбуб айлагил,

Барча хотирларга марғуб айлагил. (Л.Т. Б.302)

Сен доғи улус кўнглига марғуб эт ани

Ошиқвашлар қошида махбуб эт ани. (Н. Ж. Б.136)

Бу замири фарзандин кўзларга махбуб эт ва бу бағри
пайвандин кўнгулларга марғуб эт. (М.Қ. Б.130)

Буни Навоийнинг хотима ёзишдаги ўзига хос услуби ва анъанаси сифатида баҳолаш мумкин.

Иккинчидан, ижодий тилаклар билан боғлиқ муножотларда шоирнинг асарни ёзишдан мақсади ҳам баён этилади. Масалан, «Лайли ва Мажнун» достонининг 38-бобини Навоий «..сахву хато арқомига эътироф варзиш этиб ҳақдин ул бобда талаби омурзиш қилмоқ(гуноҳдан кечиш талабини қилмоқ)» деб номлайди ва ёзади:

Мен хастаки бу рақамни чектим,

Таҳрири учун қаламни чектим.

Ёзмоқта бу ишқи жовидона,

Мақсудим эмас эди фасона.

Мазмунига бўлди руҳ майли,

Афсона эди анинг туфайли. (Л. М. Б.250)

Яъни «Лайли ва Мажнун» афсонасини ёзишдан мақсади афсона сўзлаш эмас эди, афсона мазмуни шоир руҳига мос эди.

Учинчидан, ижодий тилаклар билан боғлиқ муножотларда Навоий ҳамма нарсга Оллоҳ маҳсули, жумладан, унинг ижоди ҳам Яратган ихтиёри эканлигини уқдиради:

Манга бу баским неким сурдим қалам,

Сендин эттим, йўқки ғайрингдин рақам.

Ортук ар ўксук дедим сендин дедим,

Чин агар ўтрук дедим сендин дедим. (Л.Т. Б.274)

Ёки: Сўзни гар туз дедим ва гар оздим,

Неки тақдир айладинг ёздим.

Килк ўлурда варақ нигор манга,

Қайда эрди ихтиёр манга?
Хар не килким вараққа ёзди букун,
Килки тақдир ёзмиш эрди бурун. (С.С. Б.411)

Тўртинчидан, Навоий ижодий тилаклар билан боғлиқ муножотларда ўз ижоди орқали одамларни яхши амаллар қилишга ундаганини таъкидлаб, асарлари гуноҳларига каффорат бўлишига умид қилади:

Ё Раб, бу рақамки бўлди марқум,
Хар ким ўкумокдин этса маълум.
Боғла оёғига ишқ домин,
Қуй бўғзига дарду шавқ жомин.
Қилсанг ғами ишқ ила ани шод,
Бергил мени доғи кўнглига ёд.
Шояд бу маҳал бир оҳ ургай,
Ким гарди жаройимим учургай.
Исёнима афв бўлғай омин,
Ё Рабки, бу навъ бўлғай омин. (Л.М. Б.252)¹⁴²

Дарҳақиқат, инсон Навоий ижодида энг марказий ўрин эгаллайди. У ўзининг асосий кучини, маҳоратини ҳам шу инсон тасвирига бағишлаган.¹⁴³ Аксар ҳолларда шоир маҳорати инсонни тарбиялашга қаратилган. Навоийнинг форс тилида ёзган «Минҳож ун-нажот» қасидасидаги ушбу фикрни унинг барча асарлари ғоясига ҳамоҳанг деб ҳисоблаш мумкин:

Чунон бедор кардам оламо аз ин гулбонг,
Ки н-ояд хобашон то ҳашр аз андуҳу пазмонӣ.

Яъни: бор овозим билан дунё одамларини (ғафлат уйқусидан) шундай уйғотдимки, уларнинг қиёмат кунига пушаймонликдан уйқулари келмасин. (М. Н. Б. 298)

¹⁴² Ёки: Кимга ондин ҳосил ўлса муддао,
Лутф этиб Фонийни ҳам қилса дуо.
Айла онинг дуосин ҳам мустажоб,
Иккимизни оллидин олғил ҳижоб.
Лутф ила, ё рабки, борин афв қил,
Номаи аъмодин ҳам маҳв қил. (Л.Т. Б.303)

¹⁴³ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари – Т.; 1963, Б.91

Навоий асарларининг дебоча (мукаддима) ва хотима қисмларида шахслар билан боғлиқ муножотлар ҳам учрайди. Бундай муножотлар, асосан, Ҳусайн Бойқаро ва қисман Жомий билан боғлиқдир. Шуниси эътиборлики, шахслар билан боғлиқ муножотларда шоир ўзи учун эмас, балки ўзгалар учун Оллоҳга илтижо этади. Ҳусайн Бойқаро билан боғлиқ муножотлар дебоча(мукаддима) ва хотима қисмларида учраб анъана доирасида саналади ва улар муножот-рубой шаклларида эгадир.

Маълумки, Навоий билан Султон Ҳусайн Бойқаро ўртасида улкан меҳр-муҳаббат, самимий дўстлик мавжуд бўлган. Алишер Навоийнинг бутун умри Темурийлар салтанатида «Вақфия» асарида ёзганидек, йигитлик гулшанининг баҳори Ҳусайн Бойқаро хизматида ўтди.¹⁴⁴ «Вақфия»да ўқиймиз: «..менинг бу ҳаётим гулбунининг гуллари ул ҳазрат(Ҳусайн Бойқаро) нинг хизмати баҳорида очилди ва йигитлигим ашжорининг шукуфа (дарахтининг гул) лари дағи ул ҳазрат мулозамати ҳавосида сочилди ва ул гуллардин кўп мақсудлар навбоваси (меваси) ҳаётим комин баҳраманд этти».^{145*}

Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро номини барча асарларида чуқур ҳурмат билан тилга олган ва унинг ҳақиқа дуо қилиб, муножотлар битган. Худди шу ўринда Навоий асарларида дуо(арабча тилак) тушунчаси муножот тушунчаси билан бир қаторда қўлланганини таъкидлаш жоиз. Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида пайғамбарлар тарихи ҳақида ҳикоя қилиб, муножот билан бирга дуо сўзини қўллайди: «Юсуф а.с. .. Ҳақ таолодин муножотда обоу ажодди суҳбатин тилади. Ва ул дуо мустажоб бўлди».¹⁴⁶ Ёки «Илёс а.с.: Ва илоҳ, сиз иймон келтиринг, мен тангри таолога муножот қилай, то ёғин ёғсун.

¹⁴⁴ Гаффоров Н. Алишер Навоий «Хамса» сида сўфийлар тимсоли, Н.Д.-Т.; 1999, Б.110

¹⁴⁵ Алишер Навоий, МАТ, 14-том –Т.; 1998, Б:269

*«Макорим ул-ахлоқ»да келтирилишича, Навоий умрининг сўнгги нафасини ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро билан ўтказган: «шу пайтда аёло ҳазратнинг қўлини ўпишга етишмоқ учун (Навоий) отдан тушди. Тўсатдан ёпишган касалликнинг оғирлиги охириг нуктага бориб қолгани ва юришга мадор қолмаганидан, мазкур амир ва Мавлоно Жамолиддин Қосим қўлтиқларига кириб, шу йўсинда илгари юриб, бошини баланд даражали подшоҳ кучоғига қўя олди. У буюклик ва дабдаба доирасининг маркази(Навоий) аҳволида ўзгариш кўриб, аёло ҳазрат ғоятда қайғули ва ғамгин бўлди. Бу ер тўхташ ўрни бўлмаганидан, аҳвол сўраш ва илтифот маросимларидан кейин ўтиб кетди. Шу онда бу касал сакта(ҳис ва ҳаракатнинг тўхтаб қолиши)га айланиб, олий насабли Амирда қайтиб ҳаракат қилиш ва сўзлашга мажол қолмади». Хондамир, Макорим ул-ахлоқ - Т.; 1967, Б.96

¹⁴⁶ Алишер Навоий, МАТ, 20-томлик, 14 -том, 1998, Б.128

Қабул қилдилар. Илёс а.с. дуосидин ёгин ёғиб, хубубот кўкарди».¹⁴⁷ Албатта, дуода ҳам, муножотда ҳам Оллоҳдан сўраш мавжуд, лекин дуоларда сўровчи ўзи учун эмас, ўзгалар учун илтижо қилади. Шу жиҳатдан шахслар билан боғлиқ муножотлар дуога яқин туради.

«Сабъайи сайёр» достонининг 23-бобида Навоий қаҳрамони Масъуд тилидан ўз эътиқодига мос бўлган икки жиҳатни таъкидлайди:

Буки элдин манга зиёд ўлмиш,
Манга бу навъ эътиқод ўлмиш
Ки, бўлурға бу навъ иш ҳодис,
Гўйиё икки ишдур боис:
Бири-ҳақ шукрини адо қилмоқ,
Яна-шоҳ жониға дуо қилмоқ.
Қолди бу икки ишдин эл ғофил
Ки, алардин не ком эрур ҳосил? (С.С. Б.249-250)

Ҳақ таолога шукр қилиш, шоҳ жонига дуо қилиш-Навоийнинг барча асарларида сезилиб туради ва бу ғоя навоийёна анъана даражасига кўтарилган.

Навоийнинг фикрича, Оллоҳ бутун оламлар, барча яратилганларнинг шоҳи бўлса, подшоҳлар Оллоҳнинг ердаги сояси-зиллуллаҳдир:

Ё Рабки, чу шахни айладинг арш жаноб,
Зиллуллаҳ анинг отиға ёзилди хитоб,
Ўтган қуллар ёзуғини қилма ҳисоб,
Қолғонларин эт базмида иқбол маоб.(Маж. Наф. Б.158)

Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро билан боғлиқ муножотларида Навоийга хос назокатли мадҳ билан бирга Султон Ҳусайн шахсига хос сифат ва хислатлар ҳам акс этгандир. Султон Ҳусайн мамлакат шоҳи, тожу тахт соҳиби. Унинг давлатига давлат, ишларида зафар тилаш бу хилдаги муножотларнинг ғоясини ташкил қилади:

Ё Раб, бўлсун гарди раҳинг зевари Рум,
Зотингға насиб тахт ила афсари Рум,

¹⁴⁷ Мазкур асар, Б.153

Доҳили мулкунг ичинда юз кишвари Рум,

Тобеъ сипаҳинг хайлида юз қайсари Рум. (Муншаот. Б.)

Ушбу муножот-рубойида Навоий адабиётда мавжуд анъанавий тимсолетти иқлим шоҳи Искандар Зулқарнайнга талмеҳ қилиш асосида Ҳусайн Бойқарога ҳам шундай мартаба-йўли туфроғи Рум зийнати, ўзига Рум тахту тожи насиб бўлишини, мулку мамлакати Рум давлатидек бепоён, сипоҳи юз Рум лашкаридан кўп бўлиши сўралмоқда. Ҳусайн Бойқарога чуқур ҳурмат билан қараган Навоий муножотларида унинг кўп йил жаҳонда яшаб, ҳар хил офатлардан омон қолиб, чексиз ҳурмат қозониши, абадий давлатга эга бўлишини сўраш устуворлик қилади. Бундай муножотларда гўзал муболаға ва ташбеҳлар учрайди:

Кўп йил ани Ҳақ жаҳонда тутсун, ё Раб,

Ва ҳар офатдин омонда тутсун, ё Раб,

Ҳам ҳашмати бегарона тутсун, ё Раб,

Ҳам давлати жовидона тутсун, ё Раб.

Офоқ мулуки хоки роҳ ўлсун анга,

Кўк маснади тахти иззу жоҳ ўлсун анга,

Анжум адади хайлу сипоҳ ўлсун анга,

Ул элга яна тенгри паноҳ ўлсун анга (Назм.жавоҳир. Б.131)

Бу муножот-рубойида ҳам юқорида таъкидланган ҳолат-икки рубойининг ягона ғоя ва бири иккинчисининг давоми сифатида яхлит композицияга эга бўлиши хосдир. Бундай муножотларга дабдабали иборалар, баландпарвоз сўзлар, муболағали ташбеҳлар характерлидир. Бунинг сабаби ўша даврга хос одоби тасниф билан изоҳланади.

Навоий Ҳусайн Бойқарони адолатли шоҳ сифатида жуда кўп асарларида тилга олгани, ҳатто унинг одиллиги ҳақида «Ҳайрат ул-аброр»да бир мақолот келтирганини биламиз. Навоий Султон Ҳусайн шахсига тўхталар экан, унинг Оллоҳ маърифатидан хабардорлигига ҳам эътиборни қаратади. «Насим ул-хулд» қасидасида бу ҳақда шундай ёзган:

Билгинки, комил дарвешларнинг тутган йўли доимо шундайдир. Агар замона шоҳлари ҳам бу йўриқни тутсалар зийнат устига зийнат шу эди.

Замона шоҳларидан дарвешликни шоҳликдан юқори қўйган бир киши(яъни, Султон Ҳусайн Бойқаро)гина бу мартабага лойиқдир. Орифлигига кўра дарвешлиги шоҳлигидан устундир.

Султон Ҳусайн Бойқаро дарвешваши шоҳ, фақрликни одатга айлантирган султондир. Шоҳлик тахтининг юксаклиги, дарвешлигу фақрлик Ҳақ таоло томонидан унинг шаънига лойиқ кўрилгандир.¹⁴⁸

Навоий Султон Ҳусайн билан боғлиқ муножот-рубойларида ҳам шоҳнинг шу сифатига-кўнглининг Ҳақ сирри нихонидан огоҳ эканлигига урғу беради:

Ё Раб, бу замона шоҳларининг шоҳи
Ким, кўнгли эрур сирри нихон огоҳи,
Бергил анга авжи моҳдин то моҳи,
Балким неки бор эса анинг дилхоҳи. (Мажолис.нафоис. Б.210)

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шахслар билан боғлиқ муножотлар шунчаки бир Оллоҳга илтижо эмас, балки ўша шахснинг ўзигагина хос бўлган сифатлари оинаси ҳамдир. Шу сабабли уларда конкрет тарихий шахс шахсиятининг қайсидир бир жиҳати жуда муболағали бўлса-да, ўз аксини топади. Аксар муножот-рубойларда Навоий Ҳусайн Бойқаронинг таъби назми ҳам борлиги, маърифатпарварлиги ҳақида фикр юритади:

Ё Рабки, бу шоҳки улус хонидур,
Табъ аҳлию зеҳн хайли султонидур,
Не хону не султонки, жаҳон жонидур,
Бер умр ила давлат, улча имконидур. (Маж.нафоис. Б.29)

Дарҳақиқат, Ҳусайн Бойқаро табъ аҳли(шоирлар)-дидли кишилар ва зеҳн хайли(олимлар)га ҳомийлик қилган маърифатпарвар шоҳ эди. Ҳаттоки, темурийлар салтанатини кун-фаякун қилган Шайбонийхон унга «пайғамбар вақтидан бери ҳали ер юзи Ҳусайнчалик ақлли, маърифатли подшоҳни кўрган

¹⁴⁸ Мазкур асар, Б.319

эмас» деб юксак баҳо берган эди.¹⁴⁹ Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида Хусайн Бойқаронинг истеъдодли шоирлигини таъкидлаб, унинг нутқи билан жонбахш каломлар кўпайишини, назмий камоли давомли бўлишини сўровчи муножот-рубойига ўрин беради:

Ким то фалак офоқ узра давр қилур,
Анжум гули ҳар тун бу чамандин очилур,
Не шоҳ анинг зоти каби ёд билур,
Не табъ анинг табъидек истаб топилур.

Токим фалак эврулур, давом ўлсун анга,
Иқбол бисотида мақом ўлсун анга,
Ҳам нутқ била жонбахш калом ўлсун анга,
Ҳам назм каломи мустадом ўлсун анга. (Муҳ.луғатайн. Б.37)

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг хотима қисмида ва «Мажолис ун-нафоис»нинг учинчи мажлиси хотимасида Жомий билан боғлиқ муножот-рубойи учрайди. Навоий ва Жомий ўртасидаги улкан дўстлик ва пиру муршидлик муносабати бугунги кунда адабиётшуносларимиз томонидан ўрганилмоқда.¹⁵⁰ Абдурахмон Жомий Навоий учун тариқатда-пир, адабиётда-устоз, ҳаётда-дўст мақомидаги улуг инсон эди.¹⁵¹ «Хамса»нинг барча дostonларида у ўз устозига махсус боб бағишлайди. «Насойим ул-муҳаббат» ва «Мажолис ун-нафоис» асарларида алоҳида ўрин ажратади. «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарини эса бевосита Абдурахмон Жомийнинг баркамол Инсон, буюк Ижодкор, чин Дўст ва меҳрибон Устоз сифатидаги хислат-фазилатлари тасвирига бағишлаган.¹⁵² Шу сабабли гарчи анъана сифатида баҳоланувчи «Хамсат ул-мутаҳаййирин» хотимасидаги муножот-рубойида Жомийга нисбатан Навоий маоний дуррининг уммони, донишу фазл

¹⁴⁹ Бертельс Э.Е, Навои, Москва, 1948, Ст.75.

¹⁵⁰ Қаранг: «Жомий ва ўзбек адабиёти», тўплам, Т, 2005й.

2004 йил сентябрь ойида ўтказилган Самарқанд халқаро анжумани ҳам шу мавзуда: «Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий-азалий ва абадий ҳамкорлигимиз ибрати»

¹⁵¹Очилов Э. Жомий - Навоий идеалидаги комил инсон // Жомий ва ўзбек адабиёти, Т.; 2005, Б.99

¹⁵² Мазкур асар, Б.99-100

гавҳарининг кони истиораларини қўллайди ва Жомийнинг буюк истеъдод соҳибчилигига урғу беради:

Ё Раб, бу маоний дуррининг уммони,
Бу донишу фазл гавҳарининг кони
Ким, айладинг они олам аҳли жони,
Олам элига бу жонни тут арзоний. (Хамсат.мут. Б.71)

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин:

1. Навоийнинг дебоча(муқаддима)ва хотима қисмларидаги муножотлар шоирнинг ҳаёт кечириш тамойилларини, шоир ҳаётига хос айрим қирраларни акс эттиради.

2. Бу хилдаги муножотларнинг кўпчилигини шоирнинг ижодий тилаклари билан боғлиқ муножотлар ташкил этади. Уларда Навоийнинг ижодий ниятлари, ижод этиш эстетикаси, асарининг халқ кўнглидан жой топишига умид-ишончи, асарни самарали яқунлагани учун яратганга шукроналик қаламга олинади. Бундай муножотлар шоирнинг деярли барча асарларида учрайди. Насрий асарларда насрий парча ёки рубоий ёки маснавий шаклларида бўлса, дostonларда улар боб ичида шу бобга қўшиб юборилган. Уларни лирик чекиниш сифатида эмас, Навоийнинг хотима битишдаги ўзига хос анъанаси сифатида баҳолаш ўринли.

3. Дебоча ва хотима қисмларида яна шоирнинг шахслар билан боғлиқ муножотлари учрайди. Асосан, анъанага садоқат ва «одоби тасниф» тарзида битилган бундай муножотларда Навоийнинг яқин дўстлари, маслакдошларига меҳр-муҳаббати акс этади. Улар ўта дабдабали услубда, муболағаларга бой бўлса-да, ўша шахс шахсиятига доир бирор муҳим хислат ёки хусусиятни кўрсата олган.

4. Дебоча (муқаддима) ва хотима қисмларида учровчи муножотлар насрий муножот, муножот-маснавий ва муножот-рубоий шаклларига эга. Айниқса, муножот-рубоий шакли кўп учрайди. Навоий муножот-рубоийларга ундан олдин ҳам, кейин ҳам учрамайдиган композицион ўзига хослик киритди: турли вазнлардаги икки рубоийга ягона ғоя юклади, натижада улар

яхлит асарга айланиб, бирини иккинчисисиз ўқиш мазмунга путур етказди. Навоийнинг лиро-эпик ва эпик асарларида лирик чекиниш сифатида киритилган муножотлар ҳам учрайди. Навоий асарларидаги лирик чекиниш тарзидаги муножотлар ҳам, албатта, муайян ғоявий-бадий функция бажаради. Лирик чекиниш-муаллиф нуткининг бир тури бўлиб, воқеалар давомида келадиган лирик парча. Муаллифнинг тили ёки нутқи баъзан асарда каламга олинган воқеа баёни ва кишилар характери тасвирлашдан чекиниб, ўзида туғилган фикр, ҳис ва ҳаяжонни ифодалашга берилади. Шу ўринлар лирик чекиниш дейилади. Муножотли лирик чекинишлар, одатда ўша воқеага боғлиқ тарздаги муаллиф илтижосини акс эттиради. Улар дostonларнинг боблари таркибида, насрий асарларнинг ичида келиб, шоирнинг шу воқеага муносабати, ундан чиқарган хулосаси, баъзан шу воқеа таъсирида қалбида пайдо бўлган ҳис-туйғуларини ифодалайди. Шубҳасиз, бундай чекинишларнинг бадий асардаги вазифаси энг аввало, асар сюжети билан боғлиқдир. Шу сабабдан муножотли лирик чекинишларни ғоявий-бадий хусусиятига кўра икки турга бўлиб ўрганиш мумкин: биринчиси - Навоийнинг шахслар билан боғлиқ чекинишлари; иккинчиси - шоирнинг бирор воқеа муносабати билан билдирган чекинишлари.

Шоирнинг шахслар билан боғлиқ лирик чекинишлари конкрет тарихий шахс билан ёки асар қаҳрамонлари билан ёки Навоий асарда ўзи сўз юритаётган маълум тоифадаги кишилар билан боғлиқ бўлади. «Хамса» дostonларида Навоийнинг Жомий билан боғлиқ муножотли лирик чекинишлари учрайди. Навоий Жомийни шеърятда устози ва маслаҳатчиси, тариқатда пири деб билган. Улар орасидаги самимий дўстлик, меҳр-муҳаббат, пиру муридлик муносабатлари бевосита ҳар икки ижодкор асарларида ўз аксини топган. Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг 13-бобини, қолган тўрт дostonнинг 7-бобларини махсус Жомий мадҳига бағишлаган. Ҳар бир дostonдаги мадҳда асосий эътибор ҳазрат Жомийни мукамал таъриф-тавсиф

этишга қаратилган.¹⁵³ Ушбу бобларда Жомийнинг таърифлари тадрижий равишда бериб борилади. «Фарҳод ва Ширин» достонининг Жомийга бағишланган 7-бобида Навоий устозининг тариқатдаги ҳоли, комил инсон эканлигини таърифлаш билан бирга ўзининг унга муридлигини ҳам таъкидлайди. Навоий боб сўнгида муножотли лирик чекиниш қилади:

Сўзин тут гавҳари кони маоний,
Шакар жаллоблиғдин асра они.
Навоийким муриду бандасидур,
Иродат йўлида афгандасидур,
Ҳам ул гавҳар била кўнглин ёрутқил,
Ҳам ул шақкар била комин чучутқил.
Каломин ул гуҳардек айла рангин,
Ҳадисин ул шакардек айла ширин.
Ало, токим, гуҳар сероб бўлғай,
Шакарнинг шираси жуллоб бўлғай. (Ф.Ш. Б. 160)

Навоий ижодида ортиқча бирор сўз ёки иборани учратиш қийин. Бу парчада шоир гавҳар ва шакар сўзларини жуда кўп такрорлаганини сезиш мумкин. Ҳар бир байтда қўлланилган бу сўзлар ўзининг гўзал ифодасини топган. Шоир биринчи байтда Жомийнинг сўзини маънолар конининг гавҳари қил, уни сохта ширин сўз айтувчилардан қилма, дея муножот этган. Кейинги байтда Навоий ўзининг Жомийнинг муриди эканлигини уқтиради. Дарҳақиқат, бу байт шунчаки одоб доирасидаги фикр бўлмай, Навоий 881-1476 йил Жомийни ўзига тариқат йўлидаги пир-руҳоний устоз қилиб олади.¹⁵⁴ Учинчи байтда шоир устозининг гавҳарлари-сўзи, яъни ижоди билан кўнгли ёритилишини, шакардек оғзи ширин бўлишини Яратгандан сўрайди. Демакки, бу муножотли чекинишда Навоий устозининг ижодий сарҳадларда янада юксакроқ парвоз қилишига умид боғлаган.

¹⁵³ Муллахўжаева К. «Хамса» муқаддимотларида Жомий сиймоси. Жомий ва ўзбек адабиёти.- Т.; 2005, Б.73

¹⁵⁴ Ғаниева. С. Ҳақиқат гавҳарининг кони, маърифат денгизининг дури. // Алишер Навоий. Хамса ул-мутаҳаййирин.-Т.; 2004, Б. 4

«Садди Искандарий» достонининг 7-бобида ҳам Навоий Жомий билан боғлиқ муножотли лирик чекинишга ўрин беради¹⁵⁵.

Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг 20-мақолатини Султон Бадиуззамонга насихат тарзида битган. Мақолат ҳикоятида устозу шогирд, пиру мурид, ота ва ўғил Хожа Муҳаммад Порсо ва Хожа Абу Наср ҳақида ибратомуз воқеа келтирилади. Тавофга келганлар Муҳаммад Порсодан ўзларини дуо қилишларини сўраганларида ўғлига дуо қилишни топширади. Ҳамма хайрон. Шайх айтади, киши Ҳақ таоло даргоҳига пирсиз келса, у ҳар қадамда йўлдан озмоғи мумкин. Менинг пирим йўқ. Тангри мени ўғлимга пири раҳнамо қилди. Солик Ҳақ даргоҳига пири билан бораётганда ҳеч қандай хавф-хатарни ўйламайди, пир эса йўл давомида муридидан хавотирда эди. Шунинг учун у ўзини дуо айтишдан четга олади. Навоий мақолат сўнгида муножотли лирик чекиниш қилади:

Ё Раб, ул омину дуо ҳурмати,

Ё ул ўғул бирла ато ҳурмати.

Ким бу ато бирла ўғулни мудом,

Давлату дин тахтида тут мустадом. (Ҳ.А. Б.330)

¹⁵⁵ Ҳадисин эл кўнглига воя қил,
Ҳамул воядин жонга сармоя қил.
Бу сармоядин бизга коме етур,
Лаболаб майи васли Жомий етур,
Ки Жомийга ўзни қилиб журъакаш,
Сўз айлай адо масту девонаваш. (С.И. Б. 636)

Навоий Жомийнинг сўзлари эл кўнглига насиб бўлишини, бу насибадан жонлар давлатманд бўлишини орзу қилади. Демакки, Навоий назарида Жомийнинг сўзлари жонларга маънавий озуқа беради ва уларни руҳан бойитади. Кейинги мисрада Навоий устозининг таҳаллусидан санъаткорлик билан фойдаланиб, ийҳом санъати ёрдамида байтда улкан маъно бера олган. Жомий таърифида жом тимсолининг етакчи ўрин тутуши тасодифий эмас. Чунки Жомий ва жом сўзлари ўзаро шаклдош бўлиб, шоир улар ёрдамида чиройли сўз ўйинлари: тажнис ва ийҳом санъатининг бетакрор ва сержило намуналарини яратган. Бироқ жом ва Жомий фақат шаклдош сўзларгина эмас. Алишер Навоий қаламининг мўъжизали қудрати билан жом мазмунан ҳам Жомий тимсолига ғоят мос тушиб, унинг баркамол маънавий оламини мукаммал акс эттирувчи бетакрор поэтик тимсолга айланган. Бинобарин, жомнинг Навоий ижодидаги маъноларидан хабардор бўлмасдан туриб, Абдурахмон Жомийнинг улғувор сиймосини равшан тасаввур қилиш қийин.¹⁵⁵ «Миръоти ушшоқ»да ёзилишича, май-илоҳий тажалли, яъни Ҳақ жамолининг жилваси, жом эса-илоҳий жамол жилва қиладиган жой, яъни ваҳдат мақомига етишиб, илоҳий маърифат билан лиммо-лим тўлган комил инсоннинг кўнгли.¹⁵⁵ Навоий Жомий васлининг лаболаб-тўла майини бизга етказ, Жомийга ўзимизни май ичувчи қилиб масту девонаваш бўлайлик, дейди. Албатта, бу ерда Навоий Жомийнинг Оллоҳнинг муҳаббати билан лиммо-лим тўлган қалбидаги илоҳий ишқдан устози орқали баҳраманд бўлмоқчи, бу ишқ майидан бир қултум ичиб қиёматгача сархуш бўлмоқчи.

Ушбу ибратли воқеа асосида Навоий ҳам ота ва ўғил-Хусайн Бойқаро ва Султон Бадиуззамонларга насиҳат қилса, ҳам уларнинг барокотидан ота ва ўғилга аҳиллик ҳамда давлату дин тахтида давомли туришларини Оллоҳдан илтижо этган.

Навоий ижодида кўплаб муножотли лирик чекинишлар учрайдики, уларда шоир бирор тоифадаги кишилар, кўпинча тасаввуф аҳли ёки бирор воқеа ёки бирор инсоний туйғу ҳақида сўз юритаётганда, уларга боғлиқ равишда ўзи учун муножотлар қилади. Бундай чекинишлар шоирнинг орзу-умидларини ёрқин ифодалаб, улар одатда Навоийнинг ижодий тилаклари ёки ҳаётий тамойилларини акс эттиради.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг 40-фаслини Навоий дарвешлар зикрига бағишлайди. Дарвешларнинг фазилатларини санаб, ўзига ҳам уларга насиб этган ҳоллар насиба бўлишини сўраб Оллоҳга юзланади:

Ё Рабки, фано қуши ромим айла,
Ромим демайинки, сайди домим айла,
Ҳам фақр тариқида хиромим айла,
Ҳам зовияи фано мақомим айла. (Маҳ. Қулуб. Б. 47)

Ушбу муножотли чекинишда шоир истиора санъатидан унумли фойдаланган. Фано-нақшбандия тариқатидаги энг охирги, энг юқори босқич ҳисобланади. Фано мақомига эришган киши ўзлигини ўлдириб, Оллоҳнинг сифатлари билан тирилади. Шунда унга Оллоҳнинг висоли насиб бўлади ва боқийлик мартабасига кўтарилади. Навоий «Лисон ут-тайр»да бу ҳақда шундай ёзади:

Ўзлугин ҳар кимки фано қилмайин,
Ул фанонинг ҳам фаносин билмайин.
Топмоқ имкон йўқ висолнинг комини,
Ул фанолардин бақо анжомини. (Л.Т. Б.292)

Фано қушини қўлга ўргатиш, фақат қўлга ўргатибгина қолмасдан уни ов тузоғига илинтириш, фақр тариқида собит қолиб, фано мақомига эришиш

Навоийнинг орзуси эди. Бу орзуни муножот тарзида ифодалаш шоирнинг дарвешларга хайрихоҳлигидан, улардек бўлишга интилганидан дарак беради.

Бундай лирик чекиниш «Сабъаи сайёр» достонида ҳам бор.¹⁵⁶

Навоий нафақат улкан шоир, балки мохир адиб ҳамдир. У дostonларидаги қаҳрамонларининг ҳаётини ишонарли сюжет асосида мантиқий изчилликка асосланиб тузганлиги маълум. Навоий «Хамса» дostonларида ўз салафларига ижодий ёндашар экан, энг аввало, қаҳрамонлари ҳаётида, уларнинг хатти-ҳаракатларига ўзгартиришлар киритди¹⁵⁷. Ижодда новаторликка интилган Навоий муножотларнинг мазмун ва ғоя ҳамда бадиий уҳдалари борасида ҳам жуда улкан янгиликлар ясади. Гарчи бу фаслда лирик чекинишларга ўрин ажратилган бўлса-да, муножот бадиий вазифаларидаги Навоийнинг новаторлиги сифатида «Лайли ва Мажнун» достонига бадиий деталь тарзида киритилган Мажнуннинг муножотини ҳам таҳлил қилишни лозим топдик. Мажнуннинг муножоти ҳақида адабиётшуносларимиз ўз фикрларини билдирганлар. Академик А.Қаюмов Қайснинг Оллоҳга бу илтижосини «Лайли ва Мажнун» достонининг олий нуқтасидир, деб баҳолайди.¹⁵⁸ Проф. А.Ҳайитметов ҳам Мажнуннинг отаси ўғлини ишқ

¹⁵⁶ Достоннинг сўз таърифига бағишланган V-бобида Навоий ижодий фаолияти билан боғлиқ муножотли лирик чекинишни киритади. Аслида боб сўз таърифи деб номланса-да, бунда Навоий сўз деб ижодий фаолиятни назарда тутаяди. Ушбу муножотли чекинишда шоир таносиб, тажнис, истиора санъатларидан моҳирона фойдаланиб, бетакрор манзара яратади. Навоий ўзининг тахаллуси маъносига ишора қилиш орқали ижоддан кўзда тутган мақсадини ҳам ойдинлаштиради. Бу гулзорда Навоийни нутқ бобида булбул қилдинг. Энди бу булбулни наводан айирмагин, навосизликни унга раво кўрмагин. Унинг нуқталаридан гулзор-боғ бўлсин. Боғига барг ва наво бергин, бу гулларин тоза қилгин, булбулини баланд овоза қил, гулининг шамини мунаввар, унинг атридан оламни муаттар қил, натижада эл унинг куйларидан таъсирланиб ҳайқирсинлар:

Ё Раб! Ушбу ҳадиқайи пургул,
Ким анга нутқ айладинг булбул.
Буйла булбулни бенаво тутма,
Бенаволиг анга раво тутма.
Хосса сўз булбули Навоий зор
Ким, анга нуқта боғидур гулзор.
Боғига барг, анга наво бергил,
Барг ила боғини тута бергил.
Айла гулзори гулларин тоза,
Булбулин қил баланд овоза.
Гулининг шамъини мунаввар қил,
Атридин даҳрни муаттар қил. (С.С. Б. 34)

¹⁵⁷ Фарҳоднинг бош қаҳрамон сифатида танланиши ёки Баҳромнинг Дилоромни топишдаги уринишлари Навоийда мутлақо янги йўналиш касб этди.

¹⁵⁸ Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари. – Тошкент, 1985 йил. 44-бет.

дардидан халос этиш мақсадида Каъбага олиб борганини таъкидлайди.¹⁵⁹ Биз эса бу муножотни бадиий деталь деб баҳолаймиз. Маълумки, адабиётшуносликда асар композициясини ташкил этувчи муҳим элементлардан бири деталь(тафсил) ҳисобланади. Деталь сюжет тизимини ўзгартирувчи, воқеалар ривожини бошқа ўзанга солиб юбориши мумкин бўлган предмет бўлишидан ташқари бирор воқеа ҳам бўлиши мумкин¹⁶⁰.

«Лайли ва Мажнун» достонида ёлғиз фарзанднинг ўзини телбалардай тутиши, дунёдан этак силкиб, тинмай кўз ёши тўкишига Қайснинг отаси ҳеч ҳам кўника олмайди. Лекин Мажнуннинг пешонасига азал котиби аллақачон «ишқда мажнунлик» тақдирини ёзиб қўйган. Бу азалий қисматга шўрлик отани қандай ишонтириш мумкин? Навоий бу мушкул вазифани ҳал этиш мақсадида асарга деталь сифатида Мажнуннинг муножотини олиб киради. Отаси Қайсни телбаликдан қутқариш учун Каъба тавофига олиб боради. Худди шу ўринда ота ва ўғил руҳиятидаги конфликт кескинлашади. Ислоний эътиқодга кўра Байтуллоҳ зиёратида чин дилдан қилинган илтижо, албатта, амалга ошади. Шоирнинг маҳорати шундаки, бу воқеа ўқувчи қалбини сергаклантиради: отанинг фарзандга бўлган меҳри бекиёсми ёки Мажнуннинг қалбидаги Лайлига бўлган муҳаббат кучлими? Мана шу ўринда бобнинг насрий изоҳида ўқиймиз:

«Мажнуннинг отаси ани ишқ бодиясидин келтуруб, Каъба тавофига олиб боргани ва ул муножот баҳонаси била кўнглидаги чирни ёзгани ва дуо қилмоқ таронаси била махфий мақосидин тилидин чиқоргани ва арафот аҳлидин арасот қўпоргани». (Л.М. Б. 109)

Каъба тавофига юзланган Мажнун бутун оламни унутиб, чин дилдан илтижо қила бошлайди. Ҳали жаҳон адабиётида бундай ўтли муножотни ҳеч ким яратмаган, десак янглишмаймиз. Навоий бу муножотда йиғлаган ва инграган.

¹⁵⁹ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. –Тошкент, 1963 йил.

¹⁶⁰ Масалан, «Отелло»да рўмолча деталь бўлса, «Анна Каренина»да Каренинанинг пинҳоний севиклиси офицернинг отдан йиқилиб тушиш воқеаси деталдир.

Муножот муножот битиш анъанасига кўра Оллоҳга унинг сифатларини тавсифлаб мурожаат этиш билан бошланади:

Дедики: Аё ҳаками доно,

Ҳар ҳукмда ҳоками тавоно! (Л.М. Б.112)

Мажнуннинг тақдири ишқ эди. Бу тақдир-ишқ ичра ишқ ўтига ғарқ бўлиш Мажнун тилидан шундай тасвирланади:

Ишқ ичра бу кун мен шикаста,

Келмишмен асиру побаста.

Ҳар раги таним ичра ишқ банди,

Жон риштаси ишқнинг каманди.

Тори баданим аро бўғунлар,

Ҳам ишқ танобидин тугунлар.

Жисмим аро доғи бекарона,

Ишқ ўтларидин келиб нишона.

Мамлу анинг ўти бирла жоним,

Жоним неки, мағзу устухоним. (Л.М. Б.112-113)

Ҳар бир томирнинг ишқ бандига, жон риштасининг ишқ камандига, танадаги бўғинларнинг ишқ арқонидаги тугунларга ташбеҳ қилиниши ошиқнинг бутун вужуди ишқ ўти билан тўлганидан дарак беради. Лекин бу ишқ ўти унга кам. Мажнун ишқ ўтининг бундан ҳам кўп бўлишини, ишқни кўзига ишқ малҳами, кўнгулга фазо ҳарими, жонга тириклик шабадаси этишни, ишқ исидан нафаси мушкин бўлишини Оллоҳдан ёлвориб сўрайди.(Л.М. Б.113)

Мажнуннинг ўтли кўнглидан чиққан бу илтижолар шу қадар равон ва қуймаки, уларни ҳеч қандай шарҳсиз ҳам тушуниш мумкин. Ишқ ичра ўзлигини йўқотиб бораётган Мажнуннинг тилаклари ҳам улканлаша боради. У Лайлининг ишқи танидаги жон, томирларидаги қон бўлишини хоҳлайди. (Л.М. Б.114)

Ва ниҳоят, Мажнуннинг отаси дилини вайрон этган, умидларини пучга чиқарган сўнгсўз ҳам янграйди:

Онсиз мени бир дам этма мавжуд,

Будумни қил онсиз ўлса, нобуд! (Л.М. Б.115)

Яъни: Лайли ишқи, ёдсиз бир дам ҳам мени мавжуд этма, борлиғим усиз бўлса, ҳаётимни йўқ айла!

Мана шу муножотдан кейин ота ўғлини тақдир измига топширишга қарор қилади. Ўша давр нуқтаи назари билан таҳлил қилсак, дostonга Мажнун муножотининг киритилиши тасодиф эмас. Чунки Мажнун ўғил сифатида қалбида рўй бераётган ҳиссиётларини отасига рўй-рост айтишга истиҳола қиларди. Мажнуннинг бир банда сифатида юрагининг туб-тубида ётган кечинмаларини фақат Оллоҳ билан баҳам кўриши табиий ҳолдир. Навоий муножот жанрининг мана шу хусусиятига, яъни инсоннинг фақат Яратган ҳузуридагина дадил, истиҳола қилмай қалбида борини тўкиб солиши мумкинлигига эътибор берган ҳолда ота ва ўғилни Каъба зиёратига олиб боради ва Мажнунни биз муножот қилган ҳолда учратамиз.)

III-боб. Муножот асарида шакл ва мазмун уйғунлиги

Алишер Навоийнинг муножот мавзусида битилган энг мукаммал асари «Муножот»дир. «Муножот» туркий адабиётдаги мумтоз насрнинг бебаҳо дурдонаси бўлиб, у асар ҳақидаги дастлабки маълумот «Абушқа» луғатида берилган. «Абушқа» муаллифи асарлар рўйхатини шоир куллийетининг энг мўътабар қўлёзмасидан олганлигини айтади¹⁶¹. Проф. Огоҳ Сирри Лаванд ўзининг 1958 йилда Истанбул музейларида сақланаётган Навоий асарларини тавсифлашга бағишланган мақоласида мазкур асар ҳақида маълумот бериб, «Муножот» Тўпқопи ва Фотиҳ кутубхоналаридаги Навоий куллийетининг бошинда ер олмакдадур, деб таъкидлайди. Проф. Ҳамид Сулаймон «Муножот»ни Навоий куллийети учун ёзилган икки бетдан иборат муқаддима, деб ҳисоблайди. «Муножот» асари проф. Суйима Ғаниева ташаббуси билан бир неча бор нашр этилди¹⁶². С.Ғаниева мазмун мундарижасига кўра мазкур асар куллийет учун махсус ёзилган сўзбоши эмас, мустақил асар деган қатъий хулосага келади. «Муножот» Шарқда мавжуд бўлган муножот битиш анъаналарига мувофиқ ёзилган, изчил композицияга эга бўлган мустақил насрий асардир. «Муножот»ни Навоийнинг насрдаги шоирлиги дейиш мумкин. О.С.Лаванд уни Навоийнинг насрда ёзилган асарларининг энг гўзалларидан, Навоийнинг насрий асарлари ичида тил, услуб жиҳатдан энг юксак даражасидагиси деб баҳолайди¹⁶³. Академик А.Қаюмов мазкур асарни лирик асарлар сирасидан деб ҳисоблайди ва асар қаҳрамонини лирик қаҳрамон сифатида тавсифлайди.¹⁶⁴ Лирикада тасвир объекти қалб

¹⁶¹ Ҳамид Сулаймон . Навоий асарлари текстини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари.- Алишер Навоий. Ҳамса. 15 томлик. 1-том.- Т.; 1963, Б.35

¹⁶² 1990 йилда Тошкентда рус, инглиз, француз, испан, олмон, урду, хинд, форс, дари, араб тилларида «Совет Ўзбекистони» журналида босилди. 1991 йилда асар яна қайта алоҳида тухфа нашр тарзида аслият, табдил матни форс, инглиз, олмон ва рус тилларида нашр этилди. 2001 йилда Москвада чоп этилган «Суфий. Восхождение к истине» китобидан «Муножот» асарининг ҳам жой олиши унга бўлган қизиқиш тобора ортаётганидан дарак беради.

¹⁶³ А.Қаюмов. Севгучи кўнгил илтижолари // Нодир саҳифалар – Т.; 1991, Б.32

¹⁶⁴ Қаранг: А.Қаюмов. Севгучи кўнгил илтижолари // Нодир саҳифалар – Т.; 1991, Б.32-35
Шубҳасиз, А.Қаюмов асарнинг қайси адабий турга мансублигини тўғри аниқлаб берган.

диалектикасидир. Қалб руҳий ҳолатни тайинлайди, лирика руҳий ҳолат, кайфиятдаги турли-туман ўзгаришлар ойнасидир. «Муножот» асарида ҳам лирик қаҳрамон қалбида туғён ураётган кечинмалар, унинг турли руҳий ҳолатларидаги ўзгаришлар акс этгандир. Лирик қаҳрамоннинг изтироблари, кийноқлари, дард-аламлари ўқувчи қалбини ҳаяжонга солади, уни ўйлантиради, мулоҳаза юритишга ундайди.

Медитатив фикрлашнинг бошқа бир масаласи лириканинг кечинмага таянишидир. Субъектнинг ички дунёси кечинма тарзида акс этади. Кечинма лирик тасвир, образга айланади, лирика учун тафсилот эмас, балки кечинма муҳим. Кечинма атрофлича умумлаштирилади. Умумлаштириш кечинмани объективлаштиради, аксинча у ишонтириш кучидан маҳрум бўлади. Шу сабабли «Муножот» асаридаги лирик қаҳрамоннинг кечинмалари уни ўқувчиларда ҳам шундай ҳиссиётларни ҳосил қилади. Уни турли ёшдаги, турли тоифадаги кишилар ўқисалар-да, ундаги кечинмаларни ўзлариникидек қабул қилади. Бу эса шоирнинг кечинмаларни маҳорат билан типиклаштирганлигидан дарак беради.

Медитативликнинг охириги масаласи ҳис ва поэтик фикр муносабатидир. Ҳаёт вазиятлари ёки табиатдаги нарса ва ҳодисалар нафрат ё қувонч ҳиссини кўзгатади, лекин бу ҳис бир лаҳзаликдир. Лирика чуқур ва кучли ҳис этиш, ўз ҳаяжонини шеърӣ шакл ихтиёрига бера олишни талаб этади. Ҳис ҳеч қайси адабий турда лирикадагидек жўш урмайди ва муҳим йўналишга айланмайди, лекин унинг ўзи етарли эмас, у зарур фикрга айлансагина аҳамиятга эга бўлади; фикр лирикада ҳиссиётдан мантиқан ажралмаган ҳолда туғилади.¹⁶⁵ Демак, «Муножот» лирик асар мезонларига тўғри келади¹⁶⁶. Асарнинг сажъ

Эмоционал-ҳиссий фикрлаш лирикага хос бўлган асосий, «ўзгармас», доимий белгидир. У субъект ва объект алоқаси, қалб диалектикаси, кечинма, ҳис ва поэтик фикр каби тўрт масалани қамраб олади. Лирикада субъект-шоирнинг ўзи бўлса, объект-ҳаёт ҳақиқати. Шоир ўзи кўрган ва эшитганларини ҳиссий назардан ўтказиб, уларга баҳо беради. В. Г. Белинскийнинг айтишича, лирика «ички поэзия»дир, у ички моҳиятга қараб, ҳам кенг, ҳам теран кириб боради; лирика одамлар юрагининг нидоси ва акс-садосидир.

Азиз Қаюмов. «Муножот» - ҳиммат мадҳияси // «Совет Ўзбекистони», 1991, 1 февраль

¹⁶⁵ Мазкур асар, Б.19

¹⁶⁶ Унга лириканинг асосий белгилари: «асар предметининг ҳаётга асосланган кечинма эканлиги, қаҳрамоннинг ягоналиги, лириклиги, монологик нутқнинг ҳукмрон тус олиши, ички,

усулида ёзилганлиги ҳам уни шеърятга яқинлаштиради. Навоийнинг ижодий методини синчиклаб ўрганган проф. А.Ҳайитметов шоир прозасининг тили мураккаб, араб ва форс иборалари, тезда англаб олиш қийин бўлган образларга сероб бўлиб, унинг поэтик асарлари тили соддалик ва тушунарлилик жиҳатидан прозасидан ажралиб туришини таъкидлайди.¹⁶⁷ Лекин «Муножот» асарида Навоийнинг шеърӣ асарларидаги каби соддалик, тушунарлилик, ихчамлик ва қуймалиликни кузатамиз. А.Ҳайитметов яна бир мақоласида шоирнинг юксак поэтик маҳорати тўғрисида фикр юритиб, у насрда ўнлаб сатрларда берилиши керак бўлган гапларни назмда бир ёки икки байтдаёқ ғоят таъсирли ва образли қилиб бера олади, дейди.¹⁶⁸ Худди шу фикрни «Муножот» асари ҳақида ҳам айтиш мумкин. Фикримизча, «Муножот» тил, услуб, образлар тизими жиҳатдан Навоийнинг шеърӣ асарларига яқин туради. Албатта, шу жиҳатдан ҳам «Муножот» шоирнинг бошқа бирор бир асарига ўхшамайди.

«Муножот» асарини ўрганишда қуйидагиларга эътибор берилди:

1. «Муножот»нинг ўзига хос композицияси;
2. «Муножот»нинг ғоявий-бадий хусусиятлари.

руҳий оламнинг акс этиши, медитацияга суяниш, характернинг ўз тили орқали яратилиши кабилар»нинг хослиги асарни лирик асар сифатида баҳолашга олиб келади.

¹⁶⁷Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари – Т.: 1979, Б.115

¹⁶⁸Ҳайитметов А. Расмий девонларга кирмаган шеърлар - Навоий ва ижод сабоқлари – Т.: Фан, 1981, Б.25

3. 1. «Муножот»нинг ўзига хос композицияси

«Муножот» асари Шарқда мавжуд бўлган асар ёзишдаги анъанавий композицияга риоя қилган ҳолда тузилган. У басмаланинг бадий талқини, ҳамд, наът ва асосий қисмдан иборат. Қуръоннинг биринчи сураси фотиҳа сурасидир.¹⁶⁹ Навоий «Хамса»нинг биринчи достонини басмаланинг диалектик йўсиндаги талқинига бағишлаган. «Муножот»да эса Оллоҳнинг исми билан сифатлари бирлиги, бу исм билан барча ишларни бошлаш, бу исмга таъзим қилиш ҳамма яратилганлар учун қонун эканлиги уқтирилади. Унда Навоий Оллоҳнинг исмига, исмнинг моҳиятини очиб беришга урғу беради. Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим-меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман-Қуръоннинг 1-ояти, илк сураси шундай бошланади. Навоий бу сурада улкан маъно борлигини фаҳмлайди. Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман, зеро, исмнинг нақадар улуғ ва юксак, раҳмонлик ва раҳмлигининг таъзим қилиш зарурдир. Исм - сенинг исминг, яъни сенинг исминг ҳақиқий сифотининг муносибдир, шу исмлар ичра меҳрибонлик ва раҳмлилик ҳам бордир. Оллоҳнинг ушбу сифатлари Қуръоннинг жуда кўп оятларида қайта-қайта такрорланиб, инсонлар учун фақатгина Оллоҳдан меҳр ва раҳм, мурувват ва қарам иноят этилиши таъкидланади. Навоий муқаддас китоб оятларига ҳамоҳанг фикрлайди. Ҳар бир мулоҳаза Қуръон билан далилланади:

Муножотлар	Қуръон оятлари
<i>Зиҳи исминг азим, раҳмонлиқу раҳмлигинг-вожибут-таъзим.</i>	Фотиҳа сураси. 1:2-3-4. Ҳамду сано бутун оламлар хожаси, меҳрибон ва раҳмли, жазо(қиёмат) кунининг эгаси-подшоҳи бўлмиш Оллоҳ учундир.

¹⁶⁹ Унда ягона Оллоҳга бўлган эътиқод, Унинг Ўзигагина ибодат қилиш, охираат кунини борлигига ишониш, ёлғиз Оллоҳнинг Ўзидан мадад-ёрдам сўраш: ҳақ дин ва Тўғри Йўлни Унинг Ўзигагина кўрсата олишига иймон келтириш каби Исломи динининг асосий талаблари ўз аксини топган. Шунинг учун бу суранини «Уммул-Қуръон»-«Қуръоннинг онаси-асли» деб ҳам атайдилар. Қуръони Карим. Алоуддин Мансур таржимаси – Т.; 1992, Б.5

<p><i>Исм-сенинг исминг ва раҳмонлиқ ва раҳимлиқ-сенинг қисминг, сенганж ва офариниш-тилисминг.</i></p>	<p>Бақара сураси. 2:163. Тангрингиз ягона Тангридир. У меҳрибон ва раҳмли Тангридан ўзга ҳеч қандай Тангри йўқдир.</p>
<p><i>Исминг жамъи сифати-асмои ҳусно, раҳмонлиқ ва раҳимлигингга юз минг ҳамду сано.</i></p>	<p>Аъроф.7:180. Оллоҳнинг гўзал исмлари бордир. Бас, Уни ўша исмлар билан чорланглар(ёд этинглар). Ал-исро. 17:110. (Эй Муҳаммад), айтинг: «Оллоҳ деб чорлангиз, ёки Раҳмон-Меҳрибон деб чорлангиз. Қандай чорласангизлар-да (жоиздир). Зеро, У зотнинг гўзал исмлари бордир». Ҳашр. 59:24. У- Оллоҳ яратгувчидир, (йўқдан) бор қилгувчидир, (барча нарсага) сура-шакл бергувчидир. Унинг гўзал исмлари бордир. Осмонлар ва Ердаги бор нарса Унга тасбеҳ айтур. Тоҳа.20:8.Оллоҳдан ўзга (ҳеч қандай) Тангри йўқ. Фақат Унинг Ўзи бордир. Унинг учун энг гўзал исмлар бордир.</p>
<p><i>Субҳоноллоҳ, не кибриёву азаматдурким, сендин ўзгага вужуд итлоқи бўҳтон ва туҳматдур.</i></p>	<p>Анъом. 6:162-163. Айтинг: (Эй Муҳаммад) «Албатта, намозим, ибодатларим, ҳаёту мамотим бутун оламларнинг парвардигори бўлмиш Оллоҳ учундир. У зотнинг биронта шериги йўқдир». Қасас. 28:70. У (ёлғиз) Оллоҳдир. Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Унинг Ўзигина бордир. Аввалу охирда (яъни дунёю охиратда)</p>

	хамду сано(ёлғиз) Унинг учундир. 31:26.Осмонлар ва Ердаги бор нарсалар Оллоҳникидир. Албатта, Оллоҳнинг Ўзигина беҳожат ва хамду санога лойиқ зотдир. Ихлос. 112:4. Ва ҳеч ким У зотга тенг эмасдир.
<i>Зотинг-қайюми барҳақ, вужудинг боқийи мутлақ.</i>	Ҳадид. 57:3. Аввал ҳам, охир ҳам, зоҳир ҳам, ботин ҳам Унинг Ўзидир. У барча нарсани билгувчидир. Раҳмон. 55:26-27. (Ер) юзидаги барча жонзот фонийдур. Буюклик ва карам соҳиби бўлган Парвардигорингизнинг юзи- Ўзигина боқий-мангу қолур. Бақара. 2:255. Оллоҳдан ўзга ҳеч қандай Тангри йўқ. Фақат Унинг Ўзи бордир. У тирик ва абадий тургувчидир.
<i>Сендин ўзга мавжуд кўринганлар намуди бенамуд, балки нобуд номавжуд, вужуд ва мавжуддин сен мақсуд.</i>	Ва-з-зориёт. 51:56. Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учун яратдим.

Шундан сўнг ҳамд қисми бошланади. Ҳамда ҳам Навоий мушоҳадалари муқаддас китобга ҳамоҳанг янграйди, «Қуръон»дан иқтибослар келтирилади. Бунинг сабаби эса равшан: анъанавий ҳамд Оллоҳ мақтовига бағишланар экан, бу борада исломий тушунчаларга таянмасдан илож йўқ. *Юз бу оламча мавжуд этай десанг, «кун фаякун» иборати анга кофий ва минг ончани маъдум этай десанг, «ҳабоан мансуро» ишорати анга вофий.* –Яъни Оллоҳ бирор нарсани яратишни истаса, «бўл» деб амр беришининг ўзи кифоя, минглаб оламларни йўқ қилишни хоҳласа, унинг амри билан улар «тўзғиган чангдек» бўлиб қолурлар-йўқ бўлиб кетадилар. Бу ерда Навоий Бақара

сурасининг 117-оятига ишора қилган: «2:117. (У) Еру Осмонларни пайдо қилгувчидир. Бирор ишни ҳукм қилса, унга фақатгина «Бўл» дейди, холос. Бас, у иш бўлади».

Навоий Оллоҳ мадҳига киришар экан, шунчаки санаш ва далиллаш йўлидан бормайди, балки маҳоратли сўз санъаткори эканлигини исботлайди. Бетакрор истиоралар, гўзал ташбеҳлар, фавқулодда ташхислар галареясини яратади: «*Даҳр гулшанида ҳар гиёҳу яфроғ-сенинг ҳамдингга зокир ва сипеҳр анжуманида ҳар ҳарфу авроқ-сенинг неъматингга шокир*». Даҳр-бу дунё, ўткинчи олам, унинг гулшан деб номланиши шоирнинг оламдаги барча яратилганларнинг ўзича гўзал ва баркамол, яъни Оллоҳ қудратининг натижаси дея тушунишидан дарак беради¹⁷⁰. Навоий бу ерда ташхиснинг гўзал намунаси ярата олган. «*Жамолиятинг бўстонида секиз учмоқ-бир райҳони дилнавоз ва жалолиятинг зиндонида етти тамуғ-бир самуми жонгудоз*». Оллоҳ жамолияти бўстонга ўхшатилиб, ундаги саккиз жаннат дилларни яйратувчи райҳонга ташбеҳ қилинган. Жалолият-қудрат ва ирода зиндонга ўхшатилиб, дўзах жон олувчи иссиқ шамолга менгзатилган. Дўзах ва жаннат эса Оллоҳ сифатлари тарзида қаршилантирилган.

Навоий ҳамд қисмини ибратли фикрлар билан якунлайди: «*Ҳамдингда такаллум аҳли тили қосир, сипосингда мутакаллимлар ажздин мутаҳаййир. Бу бобда «лонухси саноан алайка» мазкур бўлур, ҳар неча балогат лофин урган дам урмаса, маъзур бўлур*». Яъни ҳамдингда-мақтовингда сўз юритувчиларнинг тили ожиздир ва таърифингда нотиқлар ҳам ожизликдан ҳайратда қолади. Бу бобда «сенинг мақтовингни айтиб тугата олмаймиз» ва ҳар қанча етук сўзлай оламиз десак-да, айтолмасак узрли, мақбул бўлади. Навоийнинг бу эътирофлари ҳамд қисмининг қисқалигига узрдек туюлади.

Шундан сўнг мўъжазгина наът қисмига ўтилади. Пайғамбар мақтовига аталган бу қисм ҳам Қуръон оятларидан иқтибослар келтириш йўли билан

¹⁷⁰ Ҳар гиёҳу яфроқ нафақат наботот олами, балки барча яратилганларга ишорадир. Уларга бу истиоранинг танланиши гулшан тушунчасига жуда мос келган. Сипеҳр анжумани-сайёраларнинг бир-бири билан уйғунликда ягона қонун бўйича ҳаракатланишига далолатдир. Авроқлар-планеталарнинг ўзаро осмоннинг турли варақларида жойланишига мосдир. Демак, оламдаги барча нарса Оллоҳни зикр қилади ва унинг неъматларига тўхтовсиз шукроналар айтади.

далилланади. Навоий пайғамбар таърифини, унинг хусусиятларини жуда лўнда тарзда санаб ўтади¹⁷¹. Навоий тасаввуф таълимотига таянган ҳолда мушоҳада юритади. Яъни барча пайғамбарлар яратилишидан мақсад удир, ўн саккиз минг олам унинг туфайлидир. «Эй Расулим, сен бўлмасанг эди, оламларни яратмаган бўлардим» ҳадиси қудсийда айтилганидек, оламнинг яратилишидан мақсад инсон, инсондан эса мақсад комил инсондир¹⁷².

Шундан сўнг Навоий фақат пайғамбаримизгагина хос бўлган каромат ва хусусиятларни санайди: анбиёлар ичида соҳибмеърож, қиёмат кунида шафоат қилувчи, Буроқ оти унинг улови, ҳазрати Жаброил унинг хабар, ваҳий олиб келувчиси, меърож кечаси унинг туни.

Асосий қисм муножотлар бўлиб, унда шоирнинг Оллоҳга ўтинчлари, илтижолари, мурожаати акс этган. Биз юқорида «Муножот» асарининг лирик асар мезонларига мос келишини таъкидлаган эдик. Асарнинг композицияси ҳақида фикр юритганда буни унутмаслик лозим. Композиция-бадий асардаги қисмлар, образлар ва бадий воситаларнинг муайян мақсадга хизмат қиладиган тартибда жойлашиши, уларнинг тасвирдаги мезони ва мувофиқлиги. «Муножот» асари инсоннинг ҳаёт йўли таҳлилига бағишланиб, бу кечинмалар ривож билан амалга оширилади. Лирик қаҳрамоннинг нутқи монологик характерда бўлса ҳам, унда икки томон фарқланади: мурожаат қилинаётган объект - Оллоҳ ва мурожаат қиладиган субъект - лирик қаҳрамон. Лирик қаҳрамон ўзига баҳони ўз эътиқодидан келиб чиқиб беради. Асар охиригача конфликт-зиддиятларга асосланади. Муножотлар лирик

¹⁷¹ «Улки, «кунту набийян ва Одаму байнал-мои ваттин» мазмуни била анбиёга муқаддамдур, «рахматан лил-оламин ва хотамун набийин» мантуқи била аларга муаххар ва хотамдур, ҳабиби Ҳазрати Илоҳ Муҳаммад расулуллоҳ саллаллоҳи алайҳи васалламдур». Яъни «Одам Ато сув билан тупроқ таркибида ётган даврдаёқ мен (Муҳаммад) пайғамбар бор эдим» мазмуни бўйича барча анбиёларнинг бошловчисидир ва «Бутун олам учун раҳмат ва охирги пайғамбар» деб айтилгани учун уларга якунловчи ва сўнгги сафдошдир.

¹⁷² Комил инсон ҳақида мустақил асар ёзган Абдулкарим Жилийнинг таъкидлашича, «Комил инсон-атрофида бутун борлиқ олами айланаётган бир кутбдир. Борлиқ яратилгандан бери комил инсон бирдир ва унинг ўзига хос ҳақиқати бор. Асл исми Муҳаммад бўлиб, ҳар асрда бошқача суратда ва бошқача номлар билан кўринади. Дунё яратилгандан бери ҳар хил пайғамбарлар шаклида кўринган ҳам комил инсондир. Муҳаммад а.с. ҳар хил суратда кўриниш қудратига эга. Ҳар замон инсонларнинг энг комили суратига кириб, уларнинг шонини юксалтиради. Суратига кирган кишилар зоҳиран Унинг халифалари, ботинан эса- У, уларнинг ҳақиқатидир». Усмон Турар. Тасаввуф тарихи - Т.; 1999, Б.140

қаҳрамоннинг ўз-ўзига берган баҳосидан бошланади ва кейингилари шу ҳукмнинг тўғрилигини исботлаш ва ойдинлаштириш учун хизмат қилади. Бошқача айтганда, биринчи ва иккинчи муножотлар тезис бўлса, қолганлари уларни очиқ берувчилардир.

Навоий Оллоҳнинг қарамлиги, барча гуноҳларни қарам билан кечириб юбориши ҳақида «Хамса» достонлари муножотларида атрофлича фикр юритган. Ҳатто «Садди Искандарий» достонининг муножот бобини шу мавзуга бағишлаган¹⁷³. Оллоҳ ўз қарамлигини намойиш этиш учун бандаларининг гуноҳларини кечиради, ким гуноҳкорроқ бўлса, у кўпроқ раҳматга сазоворроқдир, дейди (С.И. Б. 15-16). Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг тўртинчи муножотида ҳам Оллоҳнинг қарамлиқ сифатига тўхталади¹⁷⁴.

Кейинги муножотлар лирик қаҳрамоннинг ўз аҳволи баёнидан иборатдир. Навоий инсон ҳаёти, унинг ҳаёт кечиришдан мақсади не эканлигини лирик қаҳрамоннинг нутқи орқали маҳорат билан очиқ бера олган. Оламнинг яратилишидан мақсад-инсонни яратиш эканлиги, инсонни яратишдан мақсад-унинг кўнглига Оллоҳ маърифатини жойлаш эканлигини ўз муножотларида қайта-қайта таъкидлаган шоир мана шу нуқтайи назар бўйича фикр юритади. Бунда у инсонни асосий мақсад-Оллоҳга тоат-ибодат қилишдан четлатувчи

¹⁷³ Ҳатто «Садди Искандарий» достонининг муножот бобини шу мавзуга бағишлаган: «Муножот ул қарими халлоқ ва мукрими алал-итлоққаким, қарамининг «қоф»и саркашлиқ билан ёзуқ «қоф»ини ерга паст қилур ва «ро»си ройи оламари била маъсият «айн»ин кўр этар ва «мим»и лутфи эҳим била хато хаттига афв рақами чекар ва ўз журми олойишин демак ва баҳри ғуфронидин амон истамак». Боб сарлавҳасининг ўзидаёқ Оллоҳнинг қарамлиги унинг гуноҳларни кечиришида кўринишини қатъий таъкидлайди. Яъни: ул яратувчининг қарам ва меҳрибонлиги ҳақида муножотким, қарам сўзининг «қоф»и ёзуқ-гуноҳ сўзининг «қоф»ини ерга паст қилади ва «ро»си маъсият-гуноҳ сўзидаги «айн»ни кўр этади ва «мим»и хато хаттига афв рақамини чекади. Бу ерда Навоий қарам сўзининг ёзувдаги ҳарфларидан фойдаланиб, Оллоҳнинг қарамлиги барча гуноҳларни йўқотишга қодирлигини уқтирмакда.

¹⁷⁴ Боб сарлавҳасида ўқиймиз: «*Қарам дарёси васфидаким, иноят насимидин мавжза кирса, исён хасу хошокин қирогларга итурур ва кўҳи гуноҳдин лангар солгонларнинг гаронжонлиқ кемасин бир пари қоҳдек мақсуд соҳилига еткурур*». Демакки, Навоий Оллоҳнинг қарам ва раҳимлиқ билан барча гуноҳларни кечиришига ишонган ва шу сабабли ўзининг гуноҳкорлиги Оллоҳ қарамига сазовор бўлишга лойиқ деб ҳисоблаган:

*Эй қараминг олдида кўҳи гуноҳ,
Елга учиб ўйлаки бир пари қоҳ,
Нечаки жамъ ўлса сомон кўҳ- кўҳ,
Ел қошида анга не бўлғай шукуҳ.* (Ҳ.А. Б.)

зиддиятларни босқичма-босқич кўрсатиб боради: 1) *Илоҳи, йўқ эрдим бор эттинг, тифл эрдим, улуглар жаргасига қоттинг, аммо нафсу ҳаво елидин зуҳдум ниҳолин ушоттинг ва офиятим хайлин ёзуқ сипоҳи турктозидин тарқоттинг.* - Эй Оллох, йўқ эдим, бор қилдинг; бола эдим, ўстирдинг, яхши кишилар қаторига олдинг; аммо нафсу ҳаводан тоатга ҳавасимни йўқоттинг ва хотиржамликларимни гуноҳ лашкари билан тарож қилдинг. Шубҳасиз, инсоннинг энг буюк душмани нафсдир¹⁷⁵. Демакки, лирик қаҳрамон ҳам ўз гуноҳкорлиги сабабчиси сифатида нафсни тан олади.

2) *Илоҳи, Одам хилофот тахтининг муставжиби ўзимиз бўлди, сенинг тақдиринг бўлмай Шайтон муҳолифатининг сўзимиз бўлди?.. Илоҳи, шайтони ҳийланамой манга ва нафси худройдур корфармой манга, бу варталарда дастгир бўлмасанг, вой манга.*-Эй Худо, одам халифалик тахтига муносиб кўрилганлардан бўлди, лекин у сен кўрсатган йўлдан эмас, ўзининг муҳолифати шайтоннинг сўзига кирадиган бўлди. Эй Худо, ҳийлакор шайтон менга душмандир, ўжар нафс менга иш буюрувчидир, бундай гирдобдан чиқишда сен кўлимдан тутгувчи бўлмасанг, ҳолимга войдир. Инсоннинг яна бир душмани шайтондир. Бу ҳақда Қуръонда жуда кўп оятлар зикр қилинган.¹⁷⁶ Шу сабабли ҳам инсон ва шайтон ўртасида абадий муҳолифат

¹⁷⁵ «Мен нафсимни оқламайман. Чунки нафс-агар Парвардигорнинг ўзи раҳм қилмаса, албатта, барча ёмонликларга бошлагувчидир», дейди Юсуф а.с. Қуръони Карим. 4: 58 /аззолийнинг ёзишича, «нафс» инсондаги барча мазмун (ёмон) сифатларни ўзига жамлаган зўравон кучдир. Доимо нафсга қарши курашиш ва мудом уни синдириш лозим, зеро пайғамбар алайҳиссалом: «Энг каттол душманинг ўз ичингдаги нафсингдир», деган ҳикматларида шунга ишора қилганлар Абу Ҳомид /аззолий. Ихёу улумиддин-Т, Б.71. Тасаввуф таълимоти бўйича инсон икки қарама-қарши асос-нафс ва руҳдан иборат. «Нафс-дунёвийлик тимсоли, руҳ эса илоҳий неъмат. Агар инсонда нафс талаблари кучайса, унда ҳайвонийлик, руҳ устунлик қилса, илоҳийлик ривожланади». Очилов Э. Муборак сарчашмалар. –Т.; 1997, Б.51

¹⁷⁶ 2:168.Эй одамлар, Ердаги ҳалол-поқ нарсалардан енглар ва шайтоннинг изидан эргашиманглар! Шубҳасиз, у сизларнинг очиқ душманингиздир. 35:6.Аниқки,шайтон сизларга душмандир, бас, уни душман тутинглар! Шак-шубҳасиз, у ўз фирқасини (яъни ўзига эргашган кимсаларни) дўзах эгалари бўлиш учун даъват қилур.36:60-61.Мен сизларга: «Эй одам боласи, шайтонга ибодат қилмангиз, чунки у сизларга очиқ душмандир. Менгагина ибодат қилинлар! Мана шу Тўғри йўлдир», деб буюрмаганмидим?! 17:53. Дарҳақиқат, шайтон инсонга очиқ душмандир. Қуръоннинг Сод сурасида одам ва шайтон ўртасидаги муҳолифат ҳақида батафсил сўз юритилади: Сод сураси. 71.Эсланг, Парвардигорингиз фаришталарга деган эди: «Албатта, Мен лойдан одам яратгувчидирман. 72. Бас, қачон уни ростлаб, унга Ўз руҳимдан пуфлаб киргизганимдан сўнг, унга сажда қилган ҳолларингизда йиқилинлар!». 73. Бас, фаришталарнинг барча-барчалари (Одамга) сажда қилдилар. 74. Магар Иблисгина кибру ҳаво қилиб, кофирлардан бўлди. 75. (Шунда Оллоҳ) деди: «Эй Иблис, Мен Ўз қудрат қўлим билан яратган нарсаларга-Одамга сажда қилишдан нима сени ман қилди?! Кибру ҳаво қилдингми ёки сен (Одамга нисбатан) юксак

мавжуддир. Нафс ва шайтон Навоий асарларида ҳар доим бирга қўлланилади. Нафс бу шайтондир, нафс шайтонга хосдир, деб таъкидлайди шоир. Пайғамбаримиз ҳам инсонда икки қарама-қарши куч борлигини, улар ҳар доим инсонни талашишини айтадилар: «Лиммаи раҳмоний-раҳмоний ақл, лиммаи шайтоний-шайтоний нафс».¹⁷⁷ Қуръонда ваъда этилганидек, шайтоннинг ёмонлигидан фақат Оллоҳдан паноҳ топиш мумкин: «*Аъроф сураси. 7:200. Агар сизни шайтоннинг васвасаси йўлдан урмоқчи бўлса, Оллоҳдан паноҳ сўранг! Албатта У эшитгувчи, билгувчидир*».

3) *Илоҳи, чун ҳар не қилилур санга тақдирдур, қилгучига қилмоқта не тадбирдур.*

Илоҳи, тақдир қилганингни қилурга не ихтиёр, қилмасмен демакка кимнинг ҳадди бор.

Инсон тақдири ҳақидаги фикрларимизни «Хамса» дostonларидаги муножотларни таҳлил этганимизда билдирган эдик. Шунинг ҳам айтиш мумкинки, Навоий тақдирнинг ҳақлигига тўла-тўқис ишонган. Инсон хатти-ҳаракатининг олдиндан белгилаб қўйилганлиги баъзан унда ҳам шу каби саволлар пайдо бўлишига олиб келган. Навоийнинг бундай мулоҳазалари «Хамса» муножотларида ҳам акс этган. «Хамса» муножотларида анчагина исёнкорона фикрларни ўртага ташлаган «Муножот»да эса тақдирнинг ҳақлигига қарши ҳеч қандай фикр билдирмайди. Албатта, «Муножот» шоир умрининг сўнгида яратилганини ҳисобга олсак, Навоийнинг бутун борлиғи билан Оллоҳга таслим бўлганини англаш мумкин. Бу масала бўйича инсоннинг ўз хатти-ҳаракати, сўзи, ўйи, амали учун масъуллиги ўртасида

мартабали зотлардан эдингми?!». 76. У айтди: «Мен ундан яхшироқдирман. Сен мени оловдан яратгансан, уни эса лойдан яратдинг». 77. (Оллоҳ) деди: «Бас, ундан (яъни жаннатдан) чиқ! Энди сен шак-шубҳасиз, (Менинг даргоҳимдан) қувилган-малъунсан. 78. Ва албатта то жазо (қиёмат) Кунигача сенга Менинг лаънатим бўлур». 79. (Иблис илтижо қилиб) деди: «Парвардигорим, у ҳолда менга улар тириладиган КУНгача (Ўлмасдан яшаш учун) муҳлат бергин». 80-81. (Оллоҳ) деди: «Бас, сен маълум вақтда етиб келадиган КУНгача (қиёматгача) муҳлат берилганлардансан». 82. (Иблис) айтди: «Энди, Сенинг қудратингга қасамки, албатта уларнинг ҳаммасини йўлдан оздирурман. 83. Магар уларнинг орасидаги (айрим)покиза бандаларинггина (ҳақ йўлдан озмай қолурлар». 84-85. (Оллоҳ) деди: «Ҳаққа (қасам). Фақат ҳақни айтурманки, албатта Мен жаҳаннамни сен ва (одамлар) орасидаги барча сенга эргашиган кимсалар билан тўлдирурман!»

¹⁷⁷ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий – Т.; 1997, Б.152

зиддият мавжуддек туюлса-да, шоир муножотида бу зиддият сезилмайди.¹⁷⁸

Навоий ҳам муножотда қадар ҳукмига таслим бўлиш лозимлигини уқтиради.

4) *Илоҳи, париуздорларга мени девона қилдинг ва шамърухсорларга кўнглумни парвона қилдинг, бу сабаблардин расволиғ била оламга афсона қилдинг.* Навоий ўзини гуноҳкорликка бошловчи яна бир зиддият сифатида парирухсорларга кўнгил беришни кўрсатади. Шоир «Лисон ут-тайр»даги муножотда ҳам ёрга ошиқлиги, унинг васли ҳаётининг мақсади деб билганлиги, Оллоҳни ҳам фақат унинг васлига етиш мақсадида эслаганини таъкидлаб, пушаймонлик изҳор этади (Л.Т. Б.12-13).

Навоий ёрга кўнгил боғлашининг сабаби сифатида яна тақдирни кўрсатади: *Илоҳи, неча мусалсал зулф савдосидин бўйнулда занжир бўлғай ва муанбар хол ҳаёлидин кўнглум асир санга тақдир бу навъ эрса, манга не тадбир?*

Илоҳи, аларга ул шитобдин қарор йўқ ва менга бу изтиробдин ихтиёр йўқ. Аларнинг дилраболиғи ҳам-сендин ва ошуфта кўнглумнинг мубталолиғи ҳам-сендин.

Навоий фикрлари Носир Хусрав фикрларига ҳамоҳанг янграйди¹⁷⁹.

¹⁷⁸Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг фикрича, «Ҳақ таолонинг қазоси ва ҳукми тақдир қилинган кишигагина етади. Банда қадарнинг «қандай воқеа-ҳодисалар келтиришини», қадар қазонинг «нима буюришини», қазо изнининг «қачон буюришини», изн қудратнинг «қандай буюришини», қудрат машият(илоҳий ирода)нинг «нима буюришини», машият илми илоҳийнинг «кимга буюришини» кутиб туради. Илоҳий ирода илм ҳазинасидан кишининг саодати ва бахтсизлигини олиб қудратга топширади. Изн бу саодат ё бахтсизликни қудрат ҳазинасидан олиб, қазога топширади, қадар қазо ҳазинасидан буларни олиб бандага етказди. Қадарда ғафлат, қазода саҳву жоиз, изнда ғалат, қудратда тухмат, илоҳий иродада майлу собит ва илмда хато-янглишлик бўлмайди. Бу шундай томошагоҳки, унда юрак куяди, жигар ёнади, кўз ёш тўкади. Хусусан, банда баданига қараб гуноҳ ва маъсиятни кўргач, кўнглига қараб ғафлатни кўргач, «ҳамма нарса нима учун яратилган бўлса, у нарса унга осон бўлиши»ни билади. Қадар нафс номидан бадбахтлик қилишидан хавотирдаман, чунки бадбахтларнинг белгиси маъсиятдир. Ва қадар олий илмга қарши хилоф қилдими?

Эй бу хилофни изловчи одам! Нимани сўраяпсан? Қадар ҳақидаги илм ғайбийдир. Бадбахтликнинг уруғи илоҳий илмга зид бўлган ғайбий нарсаларни тафтиш қилишдир.. Қазонинг сиррини ҳеч ким билмайди».Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт).-Т.; 2003, Б.29

¹⁷⁹ Худоё, рост гўям, фитна аз туст,
Вале аз тарс натвонам чуғидан.
Лабу дандони туркони Хиторо,
Набоистй чунин хуб офаридан,
Ки аз дасти лабу дандони эшон,
Ба дандон дасту лаб бояд газидан.
Бурун орий зи парда гулрухонро

Навоий ҳаттоки ишқнинг захролуд пайконларида ҳам Яратганнинг қудрат қабзасини кўради: *Илоҳи, бирав ҳуснига малоҳат берурсен ва анинг тузин менинг кўнглум жароҳатиға сепурсен.*

Илоҳи, бирав миҷаси нишин захролуд этарсен ва анинг нўкин менинг яралиғ бағримға санчарсен.

Ишқ дардига мубтало бўлган лирик қаҳрамон зухду тақвони унутади: *Илоҳи, агар ишқ суубатидин базм туздум ва май сели офатидин тақво ва зухдум уйин буздум. Ул не май ичмак ва аёғ тутмак эрдиким, аёғ-аёғ қон ютмак эрди.*

Илоҳи, агар ҳажр шиддатидин туганлар ўртадим, дину ислом мазраида хирманлар ўртадим.

Илоҳи, ҳар туган саводидин офиятим рухсорин қаро қилдим ва анинг дудидин имоним рўзгорин қаро қилдим.

Яъни: Эй Худо, ишқнинг қийинчилигидан базм туздим, майнинг селидан тақво ва зухдим уйини буздим. Бу қандай май ичиш ва қадах ушламоқ эдики, коса-коса қон ютиш эди. Эй Худо, агар ҳижрон шиддатидан кўнгилда яралар пайдо қилдим, демакки дину ислом экинзорида улардан хирманлар ҳосил қилдим. Ҳар яра ёзувидан (бу ерда шоир кўнгилдаги яраларни оқ қоғозга ёзилган ёзувга ўхшатмоқда - Н.Э.) осойишталик юзини қаро қилдим ва унинг тутунидан имоним уйини қаро қилдим.

Бу муножотда Навоий майни мажозий ишқ тимсолида қўллаган. Сўфийларнинг таъкидлашича, Оллоҳ ишқи инсон кўнглида хотиржамлик ва осойишталик пайдо қилса, мажозий ишқ эса ошиққа қийинчилик, машаққат келтиради¹⁸⁰. Мажозий ишқ инсонни Оллоҳдан йироқлаштиради, зухд ва тақвони сусайтиради. Зухд (зоҳидлик) - «воз кечиш, назарга илмай тарк этиш,

Барои пардаи мардум даридан. Носири Хисрав. Гулчине аз девони ашъор. - Сталинобод, 1957, Б.42

¹⁸⁰ Хожа Юсуф Ҳамадоний айтади: «Оллоҳ севгиси махлуқот севгисидан кўра жўшқин, шиддатли ва қудратлироқдир. Нафсоний ва шайтоний севги билан раҳмоний севги орасидаги фарқ шундай: махлуқот севгисида ўздан кетиш ва девоналик юзага келади. Ҳақ таолони севишда эса кўнгилда фаросат, ҳикмат ва маърифат ҳосил бўлади. Чунки шайтоннинг йўлида тикан ва хас-хашак учраса, Ҳақ таолонинг йўлида фақат наргису лола рўпара келади». Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони.-Т.; 2003, Б.67

қизиқмаслик ва эътибор бермаслик» каби маъноларни билдиради. «Асл зуҳд-Аллоҳга маъқул нарсаларни севмоқ, тангри тақиблаган нарсалардан ҳазар этмоқ».¹⁸¹ Жунайд Бағдодий айтади: «Зуҳд-қўлни мулкдан холи тутиш, дилни эса Ҳақдан ўзга ҳар нарсадан пок сақлаш демак». Ғаззолий дейди: «Зуҳд дунёдан ихтиёрий равишда воз кечиш ва бунинг учун қайғурмасликдир».¹⁸² Тақво ҳам парҳезгорлик, тийинишликни англатади. Бошқача айтганда, Оллоҳ муҳаббатидан бошқа ҳамма нарсани унутмоқлик зуҳддир. Навоий мажозий ёрга ошиқлик фақат машаққатдан иборат эканлигини жуда гўзал тасвирлайди. Май ичиш ва коса тутиш, яъни ишқ шаробидан маст бўлишлик коса-коса қон ютиш, деб уқтиради. Майнинг ранги ҳам, қоннинг ранги ҳам қизиллигини эътиборга олсак, кўз ўнгимизда ишққа қанча берилса, шунча қон ютаётган ошиқ гавдаланади. Ҳажрнинг зўрлигидан ошиқ кўнглида яралар пайдо бўлади. Демакки, шоир фикрича, Оллоҳдан чалғитувчи, инсонни ибодатдан, Яратганни зикр этишдан четлатувчи қарама-қарши кучлардан бири ишққа таслим бўлишдир. Бундай балолардан қутулишнинг йўли ҳам фақат Оллоҳнинг қўлидадир: *Илоҳи, ҳар оташиин лаъл менинг ўт тушкан жонимдин намудор ва ҳар сероб гунчада менинг кўп пайкон кўнглим шакли падидор. Бу офатларнинг иложи сенга осондур менга душвор.*

5) *Илоҳи, эмди ҳамким, барчадин кечмак хаёлин қилурмен, ўзлугум била кеча олмон, яқин билурмен.*

Илоҳи, номозеки, эл бўлмагунча қилмағаймен, худнамолигдур ва ул намоз учун хирқаву ридо худоройлигдур.

Илоҳи, ул намойишу оройишидин кўнглумни мубарро қилгил ва бу навъ шайтон либосидин пайкаримни муарро этгил.

Навоий инсон характеридаги яна бир қарама-қарши хусусиятлардан бири сифатида ўзлик ва манманлик, такаббурликни кўрсатади: Шунинг учун барчасидан кечмоқни истайман, лекин ўзлигим билан кеча олмайман, деб

¹⁸¹ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт – Т.; 2004, Б.222

¹⁸² Н. Комилов. Тариқат.- Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар - Т.; 1994, Б.25

нола қилади шоир. Ўзлик инсоннинг менлиги, ғурури ҳисобланади. Ўзлик деганда тасаввуф аҳли кўпинча нафсни ҳам тушунадилар. Чунки ғурур ва манманлик нафс ва шайтонга хос хусусиятлардир. Навоий эл олдида, эл ўзининг такводорлигини кўрсин деб намоз ўқиш ва хиркаю ридони ўз такводорлигини кўз-кўз қилиш учун кийиш ўзни намойиш этиш деб тушунади. Бу намойишкорлик шайтонга хос, уни кўнглимдан холи қилгин, дея илтижо этади.

Навоий ҳаёт йўлини синов ва тоат-ибодат йўли деб ҳисоблайди. Бу йўлдаги зиддиятларни инсон хатти-ҳаракатлари, амаллари тарзида мантикий сюжет асосида тасвирлайди. «Муножот» асари Навоийнинг асар ёзиш анъанасига мос ҳолда якунланади: асарининг халқ кўнглидан муносиб жой топа олишини Оллоҳдан сўраш, яъни ижодий тилак билан боғлиқ муножот-*Илоҳи! Қаламимга ҳамдинг рақамига машгуллуқ бер ва рақамимга халойиқ кўнглига мақбуллуқ бер*-ҳамда подшо Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида дуо-муножот –*Илоҳи! Подшоҳи Исломни муслимин бошига тутқил бардавом, яъни бандаларнинг устига кўланкангни қил мустадом, то шоҳу гадога дуогўйлиқ қилмиш бўлғаймен, Вассалом*. Навоий маҳорати шундаки, султоннинг исмини айтмай, унга подшоҳи Ислом истиорасини қўллаш орқали қайсидир маънода шоҳ Ҳусайнга танбеҳ берган ва муслимлар бошида имонли подшонинг кўп йиллар ҳукмронлик қилишини сўраш ҳам шоҳ учун, ҳам гадо учун зарурий дуо эканлигини таъкидлаб лутф қилган.

Юқоридаги мулоҳазалардан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1.«Муножот» асари Шарқда мавжуд китоб битиш анъанасига хос композицияга эга. Асар анъанавий басмаланинг поэтик талқини, ҳамд, наът ва асосий қисмдан тузилган. Асар Навоийнинг ўзига хос асар ёзиш анъанаси: ижодий тилак билан боғлиқ муножот ҳамда шоҳ билан боғлиқ муножот билан якунланган;

2.Асар лирик асар сифатида таҳлил қилинади. Ундаги сюжет линияси лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларидир;

3.«Муножот» сюжетини ҳаракатга келтирувчи конфликт лирик қаҳрамоннинг ҳиссиётлари ўртасидаги зиддиятлардир. Муножотларда бу зиддиятлар нафс ва тақво, шайтон ва инсон, тақдир ва инсон истаги, ишқ ва зуҳд, ўзлик ва тоат кабилар орқали очиб берилади;

4.Навоий барча мулоҳазаларини Қуръон билан далиллаб боради ва муножотларда инсоннинг ҳаёт кечириш, умр ўтказиш дастурини муқаддас китоб кўрсатмаларига таянган ҳолда тақдим этади.

3.2.«Муножот»нинг бадиияти

«Муножот» асари Навоийнинг бошқа насрий асарларидан услуб, тил, ғоявий-бадий хусусиятлари билан фарқ қилади. Шунини алоҳида уқтириш жоизки, асарнинг бадииятини, энг аввало, асар ғояси белгилайди. Шу сабабли унда қўлланган бадий унсурлар асар ғоясини ифодалашга хизмат қилади. «Муножот»да сажъ санъатининг қўлланганлиги Навоийнинг насрий асарларидаги бадий услубни эслатади. «Маҳбуб ул-қулуб» асари ва шоирнинг лиро-эпик асарлари бобларининг насрий сарлавҳалари ҳам сажъ санъатида ёзилгандир. Умуман, Навоийнинг сажъга насрий асарларида кўплаб мурожаат этиши унинг, энг аввало, шоир эканлигидан дарак беради. Мохир шоир ҳатто насрда ҳам ўзининг шоирлигини унутмаган кўринади. Лиро-эпик асарлардаги боблар сарлавҳаларининг тили мураккаб ва жимжимадор бўлса, «Маҳбуб ул-қулуб» тили содда ва тушунарли, «Муножот»нинг тили эса содда ва тушунарли бўлиш билан бирга ҳаяжонли ва эҳтиросли. «Маҳбуб ул-қулуб» фалсафий-дидактик характердаги асар бўлса, «Муножот» инсоннинг Яратганга тавба-тазарруълари баёнидан иборатдир.

«Муножот»да сажънинг энг гўзал кўринишларини учратиш мумкин. Атоуллоҳ Хусайний сажънинг бир неча турлари борлигини ва уларни турларга ажратишда ҳам ихтилофлар мавжудлигини таъкидлайди¹⁸³.

Сажъи мутавозий наср фосилаларининг охирги ҳарф ва вазндаги мувофиқлигидур. Тавозий луғатта баробар бўлмоқдур. Бу сажъда фосилалар (охирги ҳарф ва) вазнда баробар бўлган учун мутавозий деб ном қўюптурлар. Бу уч турдин ибораттур. Биринчиси улдурким, фосилалар сингари ҳар бўлакнинг бошқа алфози ҳам иккинчи бўлактаги муқобил алфоз била охирги ҳарф ва вазнда мувофиқ бўлур.¹⁸⁴ «Муножот»да сажъи мутавозийнинг бу тури нисбатан кам учрайди:

Раҳим ҳам сен, раҳмон ҳам сен,

Азим ҳам сен, субҳон ҳам сен. (М. Б.5)

¹⁸³Унинг фикрича, «Сажънинг уч тури мавжуд бўлиб, улар: 1) сажъи мутавозий, 2) сажъи мутарраф, 3) сажъи мутавозин». Атоуллоҳ Хусайний. Бадоийъ ус-санойиъ. – Т.; 1981, Б.62

¹⁸⁴Мазкур асар, Б.62-63

Сажънинг бу турида бир бўлак иккинчи бўлакдан озгина ортиғроқ ҳам бўлиши мумкин.¹⁸⁵ Масалан:

*Ҳашматинг боргоҳида бир шамма-мехри мунир ва
Санъатинг коргоҳида бир лавҳа-синехри асир.* (М. Б.5)

Иккинчи тури улким, (фосиладан) бошқа алфознинг ҳаммаси андоқ бўлмағай, балки баъзиси ўшандоқ бўлур.¹⁸⁶ Яъни сўзларнинг барчасида қофиядошлик мавжуд бўлмайди. Масалан:

*Ваҳдоният сифатида шарикун вазирдин мубарро ва
Фардоният сийратида волиду валаддин муарро.* (М. Б.5)

Бу парчада шарик ва волид сўзлари қофия ва вазнда бир-биридан фарк қилади, қолган сўзлар ҳам қофия, ҳам вазнда мувофиқликка эгадир. Сажъи мутавозийнинг бу тури биринчи туридан кўра «Муножот»да кўпроқ учрайди. Навоий ҳар бир муножотни икки қисмга бўлади ва шу қисмни ҳам кўп ҳолларда иккига бўлади, улар ўртасида қофиядошликни вужудга келтиради. Ҳаттоки қисқа матнларда ҳам шу усулни сақлаб қолади:

*Азалиятингга бидоят йўқ ва
Абадиятингга ҳадду ниҳоят йўқ.* (М. Б.5)

Кўп ўринларда эса ҳар бир қисм ичида иккидан ортиқ бўлинишни кузатиш мумкин:

<i>Жамолиятинг</i>	<i>Жалолиятинг</i>
<i>бўстонида</i>	<i>зиндонида</i>
<i>секиз учмоғ</i>	<i>етти тамуғ</i>
<i>бир райҳони дилнавоз</i>	<i>бир самуми жонгудоз.</i>

Сажъи мутавозийнинг «учунчи тури улким, фосилалардан ўзгасида мазкур мувофиқлик бўлмас»¹⁸⁷, яъни фақат фосилалардагина вазн ва қофияда мувофиқлик мавжуд бўлади. «Муножот»да бу турдаги сажъ юқорида зикр қилинган турларга нисбатан кўп учрайди. Чунки бу турдаги фақат фосилалардаги мувофиқлик шоирга анча енгиллик туғдиради:

¹⁸⁵ Мазкур асар, Б.63

¹⁸⁶ Мазкур асар, Б.63

¹⁸⁷ Мазкур асар, Б.63

Зотинг-қайюми барҳақ,

Вужудинг-боқийи мутлақ.

Бу ерда мутлақ ва барҳақ сўзлари вазну қофияда мосдир. Навоийнинг бундай сажъларида қофиялар жудаям маҳорат билан ишлатилган:

Илоҳи, туфрогдин эл кўзига тийралик етар,

Ва қуёш ашъа била олам аҳли кўзин равшан этар.

Сажъи мутарраф наср фосилаларининг охирғи ҳарфта мувофиқлиғи ва вазнда муҳолифлиғидин ибораттур. **Мутарраф** деб луғатта атрофи(учлари) бир рангда бўлиб, қолғон қисми турли рангда бўлган нарсани дерлар. Бу сажъда фосилалар қолган алфозга хилоф ўлароқ охирғи ҳарфининг мувофиқлиғи била бир рангда бўлгани учун ани «мутарраф» деб атаптурлар.¹⁸⁸

Сажъи мутарраф «Муножот»да етакчи мавқе эгаллаган. Муножотларнинг бешдан уч қисми мана шу санъат асосида битилган. Бунинг сабаби сифатида эса фосилалар вазнидаги турличаликнинг қулайлигини кўрсатиш мумкин. Масалан:

Илоҳи, дунё майли риштасин кўнглимдин уз ва нафсоният тийралигида ҳидоят шамъи била ўзунг сори йўл кўргуз.

Сажъи мутаррафда ёзилган муножотлар кўп сўзлардан тузилган, узун алфозлидир. Масалан:

Илоҳи! Ҳар оташин лаъл менинг ўт тушкан жонимдин намудор

Ва ҳар сероб гунчада менинг кўп пайкон кўнглум шакли падидор,

Бу офатларнинг иложи сенга осондур менга душвор.

Сажънинг учинчи тури-сажъи мутавозин «Муножот»да умуман учрамайди. **Сажъи мутавозин** калом фосилаларининг вазнда мувофиқлиғи ва охирғи ҳарфда муҳолифдалигидир. Бизнингча, юксак шеърӣ салоҳиятга эга бўлган Навоӣ сажънинг бу туридан фойдаланишни лозим топмаган.

Навоӣ сажълари ўша даврда сажъ ҳусни ҳисобланган меъёрларга тўла мос келади. Шеърӣятдаги сўз қўллаш маҳоратига алоҳида эътибор билан

¹⁸⁸ Мазкур асар, Б.64

каралган ўрта асрларда бадий санъатларнинг ҳам ўз меъёрлари мавжуд бўлган. Атоуллоҳ Ҳусайний фикрича, сажъ хусусий хуснининг шартлари иккитадир: бири-бўлақлар кўп узун бўлмағай; иккинчиси-тенг ёки яқин ул маънодаким, бузуқ тафовут бўлмағай.¹⁸⁹ Алфознинг кўп-озлиги жиҳатидан сажънинг энг юксак мартабаси унинг қисқасидир ва унинг чеки икки лафздир. Ҳар бўлагини икки лафзгача келтириб сажъ айтилган. Алфоз неча оз бўлса, сажънинг хусни шунча ортиқ бўлади. Иккидан ўтса, сажъ узундур. Навоий «Муножот»да мана шу мезонга амал қилади: муножотлар икки қисмдан иборатдир. Бу эса муножотлардаги ўзига хос ритмни ташкил этадики, улар ўқувчида бадий завқ уйғотади. Масалан:

Илоҳи! Агарчи журму исёндин ўзга ишим йўқ,

Аммо сендин ўзга ҳам кишим йўқ.

Баъзи ҳолларда муножотлар уч ёки тўрт қисмли сажъ бўлиши мумкин. Бундай ўринларда шоир бир муножотнинг ўзида анчагина салмоқли фикр беришга ҳаракат қилган, шу сабабли алфоз узунлашган. Лекин мазмундаги тадриж унинг узунлигини сездирмайди:

Илоҳи! Йўқ эрдим бор эттинг,

Тифл эрдим, улуглар жаргасига қоттинг,

Аммо нафсу ҳаво елидин зуҳдум ниҳолин ушоттинг,

Ва офиятим хайлин ёзуқ сипоҳи турктозидин тарқоттинг.

Бундай ўринлар «Муножот»да кам учрайди.

Сажънинг хусни бўлақларнинг тенглиги ва тафовутига ҳам боғлиқ. Сажънинг юксак мартабалиси бўлақларнинг баробарлигидир. Ўрта мартабаси эса кейинги бўлақнинг олдинги бўлақдан унча ортиқ бўлмаган даражада узунлигидир. Агар иккинчи бўлақ биринчи бўлақдан сезиларли даражада кўп узун ёки кўп қисқа бўлса, айб саналган. Бу борада «Муножот» ўта юксак мартабадаги сажъ усулида ёзилган, деб баҳолаш мумкин. Чунки «Муножот»да

¹⁸⁹ Мазкур асар, Б.67

аксарият сажълар бўлаклар микдорининг тенглигига асосланган. Демакки, Навоий сажълари унинг насрдаги бетакрор маҳоратидан далолат беради.

«Муножот»да бадий санъатлар асар ғоясини муносиб тарзда акс эттиришга хизмат қилган. Шоир «Муножот»да юқорида таъкидланганидек, **иктибос** санъатидан унумли фойдаланган. Қуръон оятларидан иктибослар келтириш йўли билан Навоий ўз фикрларини далиллаб борган. У умр йўлини Қуръон кўрсатмаларига таққослаб боради. Шоир ўз аҳволига назар ташлар экан, унда фақат ва фақат гуноҳларнинг беҳисоблигини кўради. Кўнглида ададсиз кўрқув пайдо бўлади, лекин *«Илоҳи, агар хислатим эгрідур, ниятим туздур, бу жиҳатдин агар кўрқунчим бордур, аммо уммедим бирга юздур. Илоҳи, агар афъолимга боқсам, уёт ўлдурур ва сенинг карамингни согинсам, уммид танимга жон келтурур»*. Қуръоннинг Намл сурасида бу ҳақда ўқиймиз: *«Намл сураси.27:53.(Эй Муҳаммад, турли гуноҳ-маъсиятлар қилиш билан) Менинг ўз жонларига жиноят қилган бандаларимга айтинг: «Оллоҳнинг раҳмат-марҳаматидан ноумид бўлмангиз! Албатта, Оллоҳ (Ўзи хоҳлаган бандаларининг) барча гуноҳларини мағфират қилур. Албатта, Унинг Ўзигина мағфиратли, меҳрибондир»*».

«Муножот»нинг бош устуни Оллоҳ карамидан умидворликдир. Лирик қаҳрамон ҳар қандай вазиятда ҳам умиддан воз кечмайди. Шу сабабли «Муножот»ни умид мадҳияси дейиш мумкин. «Муножот» шундай ёзилганки, ҳар бир қисм бевосита Қуръон сўзларига уйғун, бу ҳолат ҳаттоки ташбеҳларда ҳам сезилади: *«Илоҳи, агар дастгир сен бўлмасанг, асо ҳамону ит гунжиси ҳамон ва агар пардапўш сен бўлмасанг, ридо ҳамону эшак арғамчиси ҳамон»*. Агар Оллоҳ қўлдан тутгувчи бўлмаса, итнинг бўйнидаги таёғи қандай бўлса, асо - ҳасса ҳам шундай, дея Навоий Мусонинг асосига ишора қилмоқда¹⁹⁰.

¹⁹⁰ Қуръоннинг Тоҳа сурасида ўқиймиз: *«17.Ана у-қўлингдаги нимадир, эй Мусо?» 18.(Мусо) деди: «У асойим, унга таянурман ва у билан қўйларимга (барг) қоқиб берурман. Яна унда бошқа ишларим ҳам бор»*.19.(Оллоҳ) айтди: *«Уни (ерга) ташлагин, эй Мусо!»*20.Бас, (Мусо) уни ташлаган эди, баногоҳ у юрадиган-жонли илон бўлиб қолди.21.(Оллоҳ) деди: *«Уни ушла! Кўрқмагин, Биз уни аввалги ҳолига қайтарурмиз»*. Мусо Фиръавнга ушбу мўъжизаларни кўрсатганида, уни сеҳргарликда айблайди ва мамлакатидagi сеҳргарларни Мусо билан мусобақалашувга чакиради. Сеҳргарлар *«65. (Маслаҳатлари битгач), дедилар: «Эй Мусо, сен (қўлингдаги асойингни аввал) ташлайсанми ёки бизлар биринчи ташловчи бўлайликми?»*66.(Мусо) айтди: *«Йўқ, сизлар*

«Муножот»да жуда кўп қўлланилган санъатлардан бири тазод санъатидир. Навоий тазоддан деярли ҳар бир муножотда фойдаланади ва унинг ёрдамида лирик қаҳрамон шахсиятидаги қарама-қаршиликларни усталик билан очиб беради. Шоир фикрича, инсон зиддиятлар макони. Унинг учун зиддиятлар дастлаб ўз жисмининг таркиби-тўрт унсурдаёқ вужудга келганди. Кейин эса шайтон ўртасида пайдо бўлди. Бу зиддиятлар одам боласига то қиёматгача қутқу ва ғавғо солади. Лирик қаҳрамон ўз аҳволи ҳақида айтади: *«Илоҳи, ғафлат уйқусидамен, бедор қил ва жаҳолат мастлигидамен, ҳушёр қил»*. Бу ерда ғафлат уйқуси ва бедорлик, жаҳолат мастлиги ва ҳушёрлик тушунчалари тазод санъати орқали маҳорат билан қўлланилган. Навоий ўз аҳвол-руҳиятини Оллоҳга баён этар экан, унинг сифатларини ҳам тазод ёрдамида мадҳ қилади. Натижада Оллоҳнинг гўзал сифатлари янада юксаклик, азимлик касб этади: *«Илоҳи, сенинг йўлунгда туфроғ етса, тўтиёдур ва кесак йўлуқса, кимёдур, ғайрингдин қизил олтин қора туфроғдек беқадру камбаҳодур»*. Бу муножотда Навоий бир зиддиятдан икки бор икки хил мақсадда фойдаланади. Тупроқ, кесак ва олтин қийматига кўра қарама-қарши нарсалардир. Лекин агар Оллоҳнинг йўлида тупроқ ва кесак учраса, улар тўтиё ва кимёдек азиз бўлади, агар Оллоҳдан ўзга бўлса, қизил олтин қора тупроқ каби беқадрга айланади. Албатта, бу ерда тупроқ, кесак, олтин сўзларининг истиоравий маъноларини ҳам шоир назарда тутди. Навоий илтижоларида ҳам тазодлар устунлик қилади: *«Илоҳи, тоатқа тавфиқ берсанг, риёдин асра ва ибодатқа йўл кўргузсанг, хатодин асра. Илоҳи, ул тоатки, ушб келтургай, кўнглумга ёвутма ва ул маъсиятким, узрга еткургай, тилимдин йироқ тутма»*.

ташланглар». (Улар қўлларидаги асо ва ипларини ташилаган эдилар), баногоҳ иплари ва асолари, сеҳр қилганлари сабабли, (Мусога) юриб кетаётгандек туюлди. 67. Бас, Мусо ичида бир кўрқувни ҳис қилган эди; 68. Биз айтдик: «+ўрқмагин. Албатта сен ўзинг золиб бўлгувчисан. 69. Қўлингидан нарсани (яъни асойингни) ташилагин, улар ясаган нарсаларни ютиб юборур. Уларнинг ясаган нарсалари фақат бир сеҳргарнинг макри-ҳийласи, холос. Сеҳргар эса, қаерда бўлмасин зафар топмас». 70. (Мусо асосини ташилагач, сеҳргарларнинг бор ясаган нарсаларини ютиб юборди). Бас, сеҳргарлар сажда қилган ҳолларида (ерга) ташиланиб: «Ҳорун ва Мусонинг Парвардигорига иймон келтирдик», дедилар».

«Муножот»да кўп қўлланилган санъатлардан яна бири **сифатлаш**дир. Сифатлаш орқали шоир нарсa, воқеа-ҳодисаларнинг сифатларини ўқувчи кўз ўнгидa ёрқинроқ, конкретроқ тасаввур қилиш имкониятини вужудга келтиради. Масалан: *«Илоҳи, сенинг йўлунгда туфроғ етса, тўтиёдур ва кесак йўлуқса, кимёдур, гайрингдин қизил олтун қора туфроғдек беқадру камбаҳодур»*. Бу муножотда Навоий олтин (қизил) ва туфроқ (қора) сўзларининг сифатлашларини бериш билан улар ўртасидаги фарқни янада бўрттириб кўрсата олган. Сифатлашлар кўп ўринларда нарсa, ҳодисанинг сифатини таъкидлашга, унинг шу жиҳатига алоҳида урғу беришга хизмат қилган. Бундай ҳолат аксарият шайтон ва нафснинг кирдикорларини очиб беришда қўлланилган: *«Илоҳи, тақви берки, нафси ғаддор анга забун бўлсун, вараъе насиб қилки, шайтони нобакор боши анинг анинг оёғида нигун бўлсун.. Илоҳи, душмандур шайтони ҳийланамой манга ва нафси худройдур корфармой манга, бу варталарда дастгир бўлмасанг, вой манга»*.

Навоий сифатлашлари бу муножотларда сифатланмишлардан кейинга жойлаштирилган: нафси ғаддор-ғаддор нафс каби. Бундай синтактик қурилиш форсий изофаларга хос бўлиб, Навоийнинг изофа шаклидаги сифатлашлари ҳеч қандай ғализликларни келтириб чиқармаган, балки маънони кучайтириб, ўзига хос оҳангдорликни юзага келтирган. Нафс-ғаддор, нафс-худрой; шайтон-нобакор, шайтон-ҳийланамой каби сифатлашлар ўз ўрнида жуда ҳам топиб айтилган. Шоир гўзалларнинг ситамлари ва уларни ўзининг Оллоҳ ибодатидан чекиниши сабабчилари сифатида тасвирлаганда ҳам сифатлашларга мурожаат этади. Улар матнни тушунишда ўта муҳим аҳамиятга эгаки, бу сифатлашларсиз шоирнинг ғоявий нияти амалга ошмайди: *«Илоҳи, неча мусалсал зулф савдосидин бўйнулда занжир бўлғай ва муанбар хол ҳаёлидин кўнглум асир, санга тақдир бу навъ эрса, манга не тадбир?.. Илоҳи, кўнглум кишвари қаро киприклар ясоли яғмосидин бузуқтур ва сабрим уйи гулранг узорлар хўйи селидин йиқуқтур»¹⁹¹*.

¹⁹¹Мусалсал-занжирсимон, жингалак, тўлқинли соч ошиқ бўйнига занжир солади, зеро унинг ўзи занжирга ўхшайди ва вазифаси ҳам кўнгилларни боғлашдир. Муанбар-анбар ҳидли,

«Муножот»да яна шоир **ташхис**нинг бетакрор намуналарини яратади. Ташхис орқали Навоий инсондаги ҳис ва кечинмаларни, одат-амалларни жонлантиради. Нафсни жонлантириш, унга инсонга хос хусусиятларни бериш ҳолати кўп муножотларда учрайди. Масалан: *«Илоҳи, ёмон афъолимдин паришонлигим чўқтур ва шум нафсимда пушаймонлиқ йўқтур, мундоқ балодин қутулурга уммидим сендин-ўқтур»*.

Навоий Оллоҳнинг буюклигини таъкидлаш мақсадида ўзининг ўта гуноҳкорлигини тазод, ташхис ва ташбехдан фойдаланган ҳолда баён этади: *«Илоҳи, сендин ёмонлиг келмас ва мендин яхшилиг, сен яхшиисен ва мен ёмон. Ҳар кимга ўзига муносибдур қилиг. Тикан иши санчилмоқ учун, ани куйдурмак муносибдур, баҳор файзи ом учун, анга гул мусоҳибдур»*.

Булардан ташқари Навоий анъанавий ташхислардан ҳам ўз ўрнида фойдаланади. Шамъ ва парвона, гул ва булбул тимсоллари орқали ўз аҳволини баён этади: *«Илоҳи, шамъ ҳусни безанмаги ҳам сендин ва парвона жони ўртанмаги ҳам сендин. Илоҳи, гул узориға дилафрўзлуқ ҳам сен бердинг ва булбул фиғону зориға жигарсўзлуқ ҳам сен бердинг. Агар қайси шамъи гулрух ишқи ўтинким кўнглумға солдинг, парвона ва булбулдек сабру қароримни олдинг»*. Навоий шамънинг ўзини безаши ва ҳусни билан парвонани ўзига асир айлаши, гул чехрасининг дилларни ёритувчи бўлиши ва бундан булбулнинг жигарларни куйдирувчи ўтли фиғону зор чекиши сабабчиси сифатида Оллоҳни билади. Бу анъанавий ташхису тимсоллар билан ишонарли манзаралар яратади.

«Муножот»да Навоий сўз танлаш, сўзлардан бебаҳо фикр қуймалари ясашда ҳам улкан санъаткор эканлигини намоён этади. «Муножот» жуда содда ва равон услубда битилган бўлса-да, унда форсий, арабий сўзлар кўп учрайди. Шоир бир сўзни қайта-қайта такрорламаслик мақсадида ҳам бир

хушбўй хол кўнгилни асир қилади. Муанбар холга асир бўлмаслик эса ошиқнинг қўлидан келмайди. Кўнгил мамлакати саф тортган қора киприклар дастидан бузилган, сабр уйи эса гулранг чехралар одатидан йиқилган. Навоий киприкларга қора сифатлашини бекорга бермаган: қоралик уларга ҳам гўзаллик бағишласа, ҳам уларнинг нияти қоралигидан дарак беради. Гулранг чехранинг ранги ҳам унинг кўркемлигини билдирса, ҳам одатини-гулранг-кизил ранг ошиқ бағрини ўзидай қон қилишга тайёр эканлигини англатади.

сўзнинг турли тиллардаги синонимларидан фойдаланади: «*Илоҳи, бирав мижаси нишин захролуд этарсен ва анинг нўкин менинг яралиғ бағримга санчарсен*». Бу ердаги ниш ва нўк сўзлари ўзаро синоним сўзлардир. Синонимлар кўп ҳолларда ёнма-ён қўлланилган: «*Илоҳи, агарчи журму исёндин ўзга ишим йўқ, аммо сендин ўзга кишим ҳам йўқ*». Ёки: «*Илоҳи, иноятингга умидворменким, гуноҳим беҳаддур ва раҳматингга сазоворменким, хатову саҳвум беададдур*». Журм ва исён, хато ва саҳв синонимларининг ўрнига шоир уларнинг биттасини ишлатиши мумкин эди, лекин бир маънони англатувчи икки сўзнинг ёнма-ён келтириш билан асосий урғу олган сўзни таъкидлаш имкониятига эга бўлган. Навоий «Муножот»да кўплаб форсча қўшимчалар ёрдамида ясалган ясама сўзларни қўллайди. Бу сўзлар муножотларда кўпинча бошқа туркум доирасига кўчган ҳолда ишлатилади. Масалан: «*Илоҳи, агар дастгир сен бўлмасанг, асо ҳамону ит ғунжиси ҳамон ва агар пардапўш сен бўлмасанг, ридо ҳамону эшак аргамчиси ҳамон*». Форс тилида қўшма феъл ўзаги бўлган сўзлар муножотларда феълнинг сифатдош шакли бажарган вазифада келади, яъни дастгир-қўлдан тутувчи ва пардапўш-парда тутувчи, ёпувчи тарзида.

Кўп ҳолларда эса форсча сўзларга ўзбекча сўз ясовчилар қўшилиб янги сўзлар ясалган: «*Илоҳи, гул узориға дилафрўзлуқ ҳам сен бердинг ва булбул фигону зориға жигарсўзлуқ ҳам сен бердинг*». Дилафрўз, жигарсўз каби сўзлар форс тилида қўшма феълнинг ўзаклари бўлса, Навоий уларга –лик қўшимчасини қўшиб ўзбекча мавҳум от ясаган.

Шоир арабча ва форсча сўзларни ўзбекча кўмакчи феълларга қўшиб, улардан янги қўшма феъллар ясайди: «*Илоҳи, ул намойишу оройишдин кўнглумни мубарро қилгил ва бу навъ шайтон либосидин пайкаримни муарро этгил*». Бу муножотда мубарро ва муарро арабий сўзлари қил ва эт кўмакчи феълларига қўшилиб, ўзбекча қўшма феъл ҳосил қилинган. Форсча сўзлардан ҳам шу тарзда ўзбекча қўшма феъллар ясалган: «*Илоҳи, жоҳил суҳбатига побанд этма ва арозил ҳашиматиға ҳожатманд этма*». Бундан ташқари Навоий қўшма сўз ясада араб, форс ва ўзбек тилларида учрамаган

янгиликларни юзага чиқарди. Масалан: *«Илоҳи, париузорларга мени девона қилдинг ва шамърухсорларга кўнглумни парвона қилдинг, бу сабаблардин расволиғ била оламга афсона қилдинг»*. Бундаги шамърухсор сўзи шамъ ва рухсор сўзларини қўшиш орқали ясалган бўлиб, бу каби қўшма от ўзбек тилида ҳам, форс тилида ҳам учрамайди, уни шоирнинг сўз қўллашдаги новаторлиги сифатида баҳолаш мумкин. Бу каби хусусиятни Навоий қўллаган олмошларда ҳам кўриш мумкин. Масалан: *«Илоҳи, бирав хуснига малоҳат берурсен ва анинг тузин менинг кўнглум жароҳатиға сенурсен»*. Бу ерда ишлатилган бирав гумон олмоши гўзал ёр ўрнида келган. Навоий аниқ от ўрнига гумон олмошидан фойдаланиш орқали ўз менлигини таъкидлашга эришган.

Шундай қилиб, юқоридагилардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1.«Муножот» Навоийнинг муножот жанрида битилган ҳам мазмун, ҳам бадий жихатдан энг мукамал асаридир. У орқали шоир туркий тилда мустақил муножот битиш анъанасини бошлаб берди;

2.«Муножот» Шарқда мавжуд насрий асарларни битишдаги сажъ усулида ёзилган. Унда шоир сажънинг етук намуналари ҳисобланган сажъи мутавозий ва сажъи мутарраф турларидан юксак санъаткорлик билан фойдаланган;

3.Асарда қўлланилган бадий санъатлар асар ғоясига мос ҳолда танланган. Қуръондан иқтибослар «Муножот»нинг диний дунёқараш меваси эканлигидан дарак берса, тазодлар лирик қаҳрамон кечинмаларидаги зиддиятларни тўла оча олган, сифатлашлар тасвирни янада ёрқинроқ бўлишига ёрдам берган;

4.«Муножот»нинг тили равон, содда ва ҳаяжонли. Унда туркий сўзлар билан бир қаторда арабий ва форсий сўз ҳамда иборалар ҳам учрайди. Навоий асар таъсирчанлиги ва жозибасини оширишда ўзига хос сўз қўллаш йўлидан борган.

3.3. «Муножот» ва анъана

Ўзбек адабиётида муайян ўрин эгаллаган Алишер Навоийнинг «Муножот» асари форс-тожик адабиёти анъаналари таъсирида яратилгандир. Шубҳасиз, Навоий ҳам «Муножот» яратишда форс-тожик адабиётининг энг илғор анъаналаридан фойдаланган. Навоий «Муножот»нинг ёзилишига туртки бўлган асар сифатида машҳур сўфий Ал-Ансорий ал-Хиравий Абу Исмоил Абдуллоҳ (1006-1089)нинг «Муножотнома» асарини кўрсатиш мумкин. Абдуллоҳ Ансорий Навоий учун мўътабар устоз ҳисобланарди. Навоий Ансорий шахси ва ижодига улкан меҳр билан қараган. «Хамса» дostonлари ҳикоятларида Ансорий билан боғлиқ кўплаб ҳикоятларни келтиради ва унинг шахси, фаолиятига юксак баҳо беради, «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да эса ўзининг Ансорий «Муножотнома»сини ўқишдаги ҳолатини ҳам тасвирлайди.¹⁹² Демакки, Навоий яхши ва равон бўлган «Муножотнома» билан таниш бўлган. «Муножот» Абдуллоҳ Ансорийнинг «Муножотнома»сига назира тарзида битилган. «Муножотнома»нинг усули билан «Муножот» усули фарқ қилади. «Муножотнома» наср ва назм уйғунлиги асосида ёзилган. Бизга маълумки, Навоий қайси асарга назира ёзса, бу назирани олдингисидан мукаммалроқ ва гўзалроқ қилиб яратган. Навоийнинг назм ва насрда бирдай беқиёс истеъдод эгаси эканлигини ҳисобга олсак, «Муножот»нинг нима учун фақат насрий йўлда ёзилгани аён бўлади. Балки, шоир уни умрининг сўнгги кунларида ёзгандир, шунинг учун фақат насрий усул билан чегаралангандир. Навоий баъзи асарларида асарлари рўйхатларини ҳам берган. Лекин «Муножот» асари ҳақида ҳеч қаерда маълумот учрамайди. Фикримизча, «Муножот» шоир умрининг сўнгги ойларида ёзилган. Навоийнинг энг сўнгги асари сифатида «Маҳбуб ул-қулуб» эмас, «Муножот»ни кўрсатиш керак. Бунга эса етарлича асослар бор.

¹⁹² «Мен ўша рисоланинг биринчи саҳифасини очиб, бағишловини ўқишни бошладим. Ўйлаб эдимки, бир саҳифа ёки охиридан бир варақ ўқийман. Ваҳоланки, одамларнинг одатига кўра, сўзнинг яхшилиги ва равонлигидан ҳеч ерида тўхтай олмадим, токи икки қисмдан ортиқроқ рисолани охирига етказдим». Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин - Т.; 2004. Б.16

Навоийшунос С.Ғаниева ҳам «Муножот»ни шоир умрининг охирида ёзилган асар сифатида эътироф этади. Нима бўлганда ҳам Навоийнинг қалбида муножот ёзиш истаги пайдо бўлган ва унинг натижаси сифатида «Муножот» асари дунёга келган. Араб адабиётида ҳам, форс адабиётида ҳам талай муножотлар яратилган. Навоий «Муножот»и шу анъаналарнинг энг илғор ва прогрессив томонларини ўзида акс эттирган. Демак, «Муножот» асари Ансорий «Муножотнома»си таъсирида яратилган. Улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар қуйидаги томонларда кўринади:

1. Ҳар икки муножот насрий сажъ усулида ёзилган.

«**Муножот**»: *«Илоҳи, туфроғдин эл кўзига тийралик этар ва қуёш ашъа била олам аҳли кўзин равшан этар.»*

«**Муножотнома**»: *«Илоҳи, яктойи беҳамтойи, қайюми тавонойи, бар ҳама чиз бинойи, дар ҳама ҳол донойи, аз айб мусаффойи, аз ширк мубарройи, асли ҳар давойи, доруйи дилҳойи, шоҳанишоҳи фармонфармойи, бату расад мулки худойи».*

2. Ҳар икки муножот ҳам ягона лирик қаҳрамонга эга. «Муножот»да илтижолар фақат биргина «мен» тилидан баён этилса, «Муножотнома»да баъзан «мен», баъзан «биз» тилидан Оллоҳга мурожаат этилади.

«**Муножот**»: *«Илоҳи, акрам ул-акрамин-сен ва мен-гуноҳкор».*

«**Муножотнома**»: 33 *Илоҳи, гаҳи баҳуд нэгарам гўям аз ман зортар кист. Гаҳи бату нэгарам гўям аз ман бузургвортар кист. Яъни: Эй Оллоҳ, гоҳо ўзимга боқиб, айтаманки, ким мендан зорроқ. Гоҳо сенга боқиб, айтаманки, ким мендан улуғворроқ?*

3. «Муножотнома» наср ва назм уйғунлигида ёзилган, «Муножот» эса фақат насрда битилган. «Муножотнома»да шеърий шакллардан рубоий, маснавий ва фардлар учрайди. Унда учровчи шеърий парчаларнинг кўпчилиги рубоийлардир. Рубоий жанрига хос ихчамлилик ва пурмаънолилик мураккаб тасаввуфий тушунчаларни содда ва тушунарли айта олиш имкониятини берган. Бундан ташқари рубоий-тасаввуф дастлаб мурожаат қилган адабий

жанрлардан бири ҳисобланади.¹⁹³ Абдуллоҳ Ансорий рубоийларида чин ошиқнинг орзу-истаклари, ҳақиқий маъшук - Оллоҳ муҳаббатидан ўзга нарса кераксиз эканлиги тасвирланади:

Он каски туро шинохт жонро чи кўнад?

Фарзанду аёлу хонумонро чи кўнад?

Девона кўни ҳар ду жаҳонаш беҳуши

*Девонаи ту ҳар ду жаҳонро чи кўнад?*¹⁹⁴

4. Ансорий «Муножотнома»си фақат лирик қаҳрамоннинг муножотлари, илтижоларидан иборат бўлиб, унда Шарқда мавжуд анъанавий китоб битиш композициясини учратмаймиз. Навоий «Муножот»ида эса қатъий композицион бутунлик мавжуд бўлиб, асар басмаланинг мўъжазгина талқини, ҳамд, наът ва муножот қисмларидан иборат. «Муножотнома» куйидаги рубоий билан бошланади:

Ё Раб, дили пок ва жони огоҳам деҳ,

Оҳи шаб-у ғиряйи саҳаргоҳам деҳ,

Дар роҳи худ аввал з-хударм беҳуд кўн,

*Беҳуд чу шударм, з-худ баҳудроҳам деҳ.*¹⁹⁵

Шундан сўнг насрий йўлдаги муножотларга ўрин берилади.

5. «Муножотнома»да Оллоҳга мурожаат етакчилик қилади. Ансорий деярли ҳар бир муножотда аввал Оллоҳнинг сифатларига урғу бериб, сўнгра муножот қисмига ўтади: *«Илоҳи, эй холиқи беадад ва эй воҳиди беадад, эй аввали бебидоят ва эй охири бениҳоят, эй зоҳири бесурат ва эй ботини бесийрат, эй ҳаййи безиллат, эй муътийи бефикрат ва эй бахшандайи беминнат, эй донандайи роз, эй шинавандайи овоз, эй бинандайи намоз, эй*

¹⁹³ Очилов Э. Муборак сарчашмалар - Т.; 1997, Б.21

¹⁹⁴ Яъни: *Сени таниган ориф жонни не этар?*

Фарзанду аёлу хонумонни не этар?

Мени икки жаҳон девонаси қил,

Девонанг ҳар икки жаҳонни не этар?

¹⁹⁵ Яъни: *Ё Раб, пок дил, жонга бир огоҳлик бер,*

Саҳар йиғи, тунлар оҳ чекишлик бер,

Ўз йўлингда аввал ўзлгим йўқот,

Ўзимдан кетгач, ўз йўлингга йўл бер.

*пазирандайи ниёз, эй шиносандайи номҳо, эй расондаи гомҳо, эй мубарро аз авойиқ, эй муталлиъ бар ҳақойиқ, эй меҳрибон бар халойиқ, узри мо бепазирки, ту ганийю мо фақир ва бар айбҳойи мо мағирки, ту қавийю мо ҳақир, аз банда хато ояд-у зиллат ва аз ту ато ояд-у раҳмат.*¹⁹⁶

Бундай услубни биз Навоий «Муножот»ининг бошланиш қисмидагина учратамиз: *«Илоҳи, акрам ул-акрамин-сен ва мен-гуноҳкор. Илоҳи, арҳамар-роҳимин сен ва мен-тийрарўзгор».*

6. Навоий «Муножот»ида инсон ҳаётини, шахсиятини исломий эътиқод мезонлари ила таҳлил этиш ғояси устуворлик қилади. «Муножот»нинг лирик қаҳрамони аввало инсон, у сонсиз, адоқсиз гуноҳлар қуршовида қолган ва бу гуноҳларнинг сабабларини, сабабчиларини излаш орқали покланишга интилади. Зеро, гуноҳлардан покланишнинг асосий йўли-тавба, тавбанинг асосий шарти эса ўз гуноҳларига самимий иқрордир: *«Илоҳи, ёмон афъолимдин паришонлигим чўқтур ва шум нафсимда пушаймонлик йўқтур, мундоқ балолардин қутулурга уммидим сендин-ўқтур».* Ансорий «Муножотнома»сида эса лирик қаҳрамон тариқат йўлига кирган солиқ қиёфасида акс эттирилади. Солиқнинг тариқат йўлидаги ҳиссиётлари, ҳаяжонлари, ҳаёлотлари маҳорат билан тасвирланади:

«Илоҳи, диле деҳки, шавқи тоат афзун кўнад ва тавфиқи тоате деҳки, ба биҳишит раҳнамун кўнад.

Илоҳи, диле деҳки, даркори ту бозим ва жоне деҳки, кор он жаҳон созим.

Илоҳи, нафасе деҳки, ҳалқайи бандагии гўш кўнад ва жоне деҳки, захри ҳикмати ту нўш кўнад.

Илоҳи, донойе деҳки, дар роҳ наяфтим ва бинойе деҳки, дар чоҳ наяфтим.

Илоҳи, дидае деҳки, жуз тамошайи рубубийят набинад ва диле деҳки,

¹⁹⁶ Яъни: Илоҳи, эй мададсиз холиқ, ҳисобсиз ягона, ибтидоси йўқ аввал ва ниҳояси йўқ охир, эй сурати йўқ зоҳир ва сийрати йўқ ботин, эй нуқсонсиз ҳамиша тирик, эй хоҳлаганидек ато қилувчи ва эй миннатсиз бахш этувчи, эй сирларни билувчи, эй овозларни эшитувчи, эй намозларни кўрувчи, эй илтижоларни қабул қилувчи, эй номларни билдирувчи, эй қадамларни етказувчи, эй айбу нуқсонлардан холи, эй ҳақиқатлардан огоҳ, эй халойиққа меҳрибон, узримизни қабул қилгинки, сен-бой, биз-камбағал, айбларимизни кечиргинки, сен-қучли, биз-оғир, бандадан хато қилиш ва хорлик, сендан ато (инъом қилиш) ва раҳмат.

гайр аз меҳри убудийяти ту.

Илоҳи, пойе деҳки, бо он кўйи меҳри ту пўям ва забоне деҳки, бо он шукри олойи ту гўям.

Илоҳи, эй каримеки, бахшандайи атоӣи ва эй ҳакимеки, пушандайи хатойи ва эй аҳадеки, дар зоту сифат беҳамтойи ва эй қодиреки, худойиро сазойи, ба зоти лоязали худ ва ба сифоти бо камоли худ ва ба иззату жалоли худ ва ба азамати жамоли худки, жони маро ҳавойи худ деҳ, чашими маро зиёӣи худ деҳ ва маро он деҳки, он беҳ»¹⁹⁷

7. «Муножотнома»да тасаввуфий истилоҳлар, рамзий образлар учрайдики, бундай ҳолат Навоӣ «Муножот»ига хос эмас. Масалан, Ансорӣ орифнинг кимлиги ҳақида шундай ёзади: *«Илоҳи, ориф туро ба нури ту мидонад ва аз шуъоъ вужуд иборат намитавад, дар оташи меҳр мисузад ва аз нозбоз намипардозад.*

Ин жаҳон-у он жаҳон ҳар чэ ҳаст,

Ошиқонро рўйи маъшуқ аст ва бас,

Гар набошад қиблайи олам маро,

Қиблайи ман кўйи маъшуқ аст ва бас»¹⁹⁸.

¹⁹⁷ Яъни: Илоҳи, шундай бир дил берки, тоат шавқини зиёда қилсин ва тоатга тавфиқ берки, у жаннатга йўл кўрсатувчи бўлсин.

Илоҳи, шундай бир дил берки, сенинг ишинга (ибодатингга) жонимизни фидо қилайлик, ва шундай бир жон берки, у жаҳон (охират)нинг ишини қилайлик.

Илоҳи, шундай бир нафас берки, сенга қуллик ҳалқасини қулоқ қилсин ва шундай бир жон берки, сенинг ҳикматинг захрини ичсин.

Илоҳи, шундай бир донолик берки, йўлда қолмайин ва шундай бир кўришлик берки, чоҳда қолмайин.

Илоҳи, шундай бир кўз берки, раббонийлик тамошасидан бошқани кўрмасин ва шундай бир дил берки, унда бандалик меҳридан ўзгаси бўлмасин.

Илоҳи, шундай бир оёқ берки, у билан меҳринг остонасига югурайин ва шундай бир тил берки, у билан сенинг неъматларинг шукрини айтайин.

Илоҳи, эй ато бахш этувчи бир каримсан, хатоларни беркитувчи бир ҳакимсан, зоту сифатда ўхшаши йўқ бир ягонасан, йўл кўрсатувчи бир холиқсан, ўзинг ўлмайдиган, абадий зотсан, ўзинг баркамол сифатсан, ўзинг иззату жалолисан, ўзинг улуғ жамолсанки, менга ўзингнинг софлигиндан бер, дилимга ўзингнинг муҳаббатингни сол, кўзимга ўзингнинг нурингдан бер ва менга нима яхши бўлса, ўшани бер.

¹⁹⁸ Яъни: Илоҳи, ориф сени ўз нуринг билан танийди ва борлиги фақат нурлардан иборат бўлолмайди, меҳр оташида қуяди ва ноз қилишдан тўхтамайди.

У дунё ва бу дунёга ўзгачалик хос,

Ошиқларга фақатгина маъшуқ юзи бас.

Гар бўлмаса менга олам қибласи-Каъба,

Менга танҳо қибла-маъшуқ остонаси, бас».

«Муножотнома»да яшашнинг бош мақсади сифатида фақат Оллоҳнинг маҳшар кунда дийдорини кўришга интилиш ва Унинг муҳаббатига ошнолик кўрсатилади. Оллоҳнинг дийдорисиз лирик қаҳрамонга жаннат ҳам, ундаги ҳуру ғилмонлар ҳам, кавсар ҳам нурсиз ва кераксиз, деб ёзади шоир: «51. *Илоҳи,гули беҳишт дар чашми орифон хор аст ва жўяндайи туро бо беҳишт чи кор аст.*

52. *Илоҳи,агар беҳишт чашму чироз аст, бедийдори ту дарду доғ аст.*

53. *Илоҳи,беҳишт бедийдори ту зиндон аст ва зиндоне ба зиндон бўрдан на кор каримон аст».*¹⁹⁹

8. Ҳар икки муножотда ҳам руҳий таҳлил, тавба-тазарруъ, илтижо, Оллоҳ иноятидан умидворлик, зое кетган умрдан афсусланиш етакчилик қилади. Навоий «Муножот»и билан Ансорий «Муножотнома»си худди шу нуктада учрашади. Навоий: «*Илоҳи, қайси исён тийралиғи биланким офиятим юзи қарормади, қайси бедод суҳбатиким, мен қаро юзлукка бормади. Илоҳи, йигитлигим бу навъ ҳам қатиг ўтти ҳам ачиг, қарилиғда юз қарла ўзумни ўлтурсам не асиг*». Ансорий: «213. *Илоҳи, дариғоки рўзгор барбод додим ва шукри неъмат валинеъмат на гузордим, дариғоки қадрӣ умр хиштан нашинохтим ва аз кори дунё бэ итоат мавло напардохтим, дариғоки умри азиз бэсар омад ва рўзгор бэгузошт*»²⁰⁰.

Ансорий ҳам, Навоий ҳам муножотларида ўз гуноҳларига иқроф бўлар экан, Оллоҳ раҳматидан умид этишларини таъкидлайдилар. Зеро, Қуръони каримда марҳамат этилганидек, фақат кофирларгина Оллоҳ раҳматидан умид узиши мумкин.

Навоий: «*Илоҳи, агарчи залолатқа тушубмен аммо ҳидоятингга талабгормен, тамуз ўтига тушкали ёвушубмен аммо раҳматингдин умидвормен. Илоҳи, уммидимни карамингдин маъдум қилма ва раҳматингни халойиққа омм қилгонда мени ҳам маҳрум қилма*».

¹⁹⁹ Яъни: *Илоҳи, жаннат гули орифлар кўзига хордир ва сени истовчиларнинг жаннат билан ҳеч қандай юмушлари йўқ. Илоҳи, агар жаннат кўзларга чироз бўлса, сенинг дийдорингсиз у дарду доғдир. Илоҳи, жаннат сенинг дийдорингсиз зиндондир ва шундай экан, бизни бир зиндондан бошқа зиндонга солишдан не фойда?*

²⁰⁰ Яъни: *Илоҳи, эй афсуски, рўзгорни барбод қилдик ва неъмат эгаси-Оллоҳнинг шукрини қилолмадик, эй афсуски, ўз умримиз қадрини билмадик ва дунё ишларидан мавло итоатиға етолмадик, эй афсуски, умр азиз бўлди ва рўзгор-ҳаёт ўтди*».

Ансорий: *«Ҳар рӯз ман аз рӯз пасин ёд кўнам,
Бар дарди гунаҳ ҳазор фарёд кўнам,
Аз тарси гунаҳ худ шавам ғамгинбоз,
Аз раҳмати у хотири худ шод кўнам»²⁰¹.*

Юқоридагилардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Навоийнинг «Муножот» асари форс адабиётида машҳур Ансорийнинг «Муножотнома» асарига назира тарзида битилган туркий адабиётдаги биринчи асардир;

2. Гарчи ҳар икки муножотларда ҳамоҳанглик сезилса-да, уларда ғоявий ва услубий ҳар хиллик, ўзгачалик яққол кўзга ташланади. Навоий муножотларида реал ҳаётга яқинлик, инсонга хос ўзни гуноҳкор ҳис қилиш ва тавба-тазарруъ услуби устунлик қилади. Типиклаштирилган «мен» инсон руҳияти ва ҳаётий фаолиятини теран таҳлил этади. Бунинг асосий сабаби Навоий улкан шоир бўлиши билан бир қаторда давлат арбоби ҳам эди. У ҳар доим халқ ҳаёти билан, халқнинг дарди билан ҳамнафас яшаган. Ансорий «Муножотнома»сида эса шоирнинг тасаввуфий дунёқараши орифнинг Оллоҳ билан суҳбати тарзида намоён бўлади;

3. Навоий «Муножот»да асосий эътиборни инсон руҳияти таҳлили, инсон аталмиш сирли хилқатнинг табиатини, кечинмаларини билишга қаратдики, бу муаммо ҳозирги кун жаҳон адабиётида долзарб муаммога айланган.

²⁰¹ Яъни: *Ҳар кун ўтган кунни ёд айларман,
Гуноҳ дардидин минг фарёд айларман,
Гуноҳ қўрқинчидан ғамга тўлганда,
Раҳматингдин хотирим шод айларман»*

Хулоса

Навоийнинг муножот мавзусидаги асарлари халқни маънавий юксакликка, яшаш мезонини тўғри белгилашга, эзгулик ва яхшиликка томон узлуксиз интилишга, гуноҳларга чуқур иқрор бўлиш ва самимий тавба-тазарруъ этишга чақиради. Муножотлар мавзу доираси ва ғоявий йўналишига кўра маънавий қадриятларимизнинг таркибига мансуб обида саналади. Навоий яшаган давр, ижтимоий ва адабий муҳит, шоир эътиқоди ва диний-фалсафий дунёқарашининг бадиий инъикоси сифатида ҳам муножотлар муайян аҳамият касб этади. Бу асарларда самимий ва ўтли, дардли ва теран ҳолдаги ўз-ўзини таҳлил ва тафтиш этиш, ўз-ўзига юксак эътиқодий меъёрлар мезони ила баҳо бериш, медитатив фикрлашнинг етук фалсафа билан уйғунликда олиб бориш хусусиятлари хосдир. Илмий жиҳатдан муножотларни яхлит ва ўз давридан узмаган ҳолда ўрганиш, шоир ҳаёти ва шахсияти, дунёқараши ҳақидаги манбаларга таянган ҳолда мулоҳаза юритишимизга асос бўлади. Навоийнинг муножот мавзусидаги асарларини яхлит ва изчил тадқиқ этиш сўнгида, диссертациянинг боб ва фасллари юзасидан қуйидаги илмий хулосаларга келинди:

- Муножотлар ўзбек мумтоз адабиётида муайян ўрин тутди. Улар баъзи адабиётшунослар таъкидлаганидек, диний қасиданинг бир тури эмас. Муножотлар мазмунига кўра таснифланиб, ғазал, фард, рубоий, қитъа, маснавий шаклида ҳамда насрий йўлда битилган. Уларга нисбатан муножот-ғазал, муножот-фард, муножот-рубоий, муножот-қитъа, муножот-маснавий, насрий муножот истилоҳларини қўллаш ўринли;

- Муножот узоқ тарихий ривожланиш даврини босиб ўтди. Унинг илк намуналари дин таъсирида пайдо бўлган бўлиб, исломдан олдинги диний муқаддас китоблар, жумладан «Авесто»да, монийлик оқимидаги шеърларда, монийлар тавбаномаси «Хуастуанифт»да; туркий адабиётда эса дoston боблари таркибида турли ўринларда учрайди. Муножот Навоий ижодидагина мавзу, ғоя, бадиият жиҳатидан юксак сифат босқичини бошдан кечирди. Оллоҳга мурожаат, тавба-тазарруъ, илтижо, нола ва зорланиш мазмунига эга

бу жанрнинг мавзу кўлами кенгайди, бадий вазифаси ва ғояси ранг-баранглашди;

- Навоийнинг лирик куллийти, лирик ва эпик асарлари дебеча (муқаддима) қисмларидаги ҳамда барча асарлари хотимасидаги муножотлар анъана доирасида бўлса-да, улар шоир ижодида ўзига хос ижодий анъана даражасига кўтарилган. Уларда Оллоҳга илтижо билан бир қаторда шоирнинг шахсий ҳаётига доир муҳим қарашлар ва орзу-умидлари; Навоийнинг шахслар билан ҳамда ижодий тилаклар билан боғлиқ муножотлари ўрин олган. Бундай муножотларда Навоийнинг ҳаёт кечириш ҳақидаги нуқтайи назарлари; аксар ҳолларда шоҳ Ҳусайн Бойқарога бўлган самимий ҳурмати, шоҳ характери ва шахсиятига хос баъзи қирралар; шоирнинг ижод этиш эстетикаси акс этади;

- «Хамса» достонларидаги муножотлар Шарқда мавжуд анъанавий композиция таркибига кириб, ҳамд ва наът бобларининг ўртасида келади. Улар шоирнинг диний, фалсафий ва тасаввуфий дунёқарашини тўлалигича акс эттиради. Оламнинг яратилишидан мақсад инсонни яратиш эди, деган фикрни илгари сурган Навоий инсонни илоҳийлаштиради, уни коинотнинг гултожи ва сарвари сифатида тан олади ва шу номга лойиқ бўлишга чақиради. Навоий дунёқарашини учун Қуръон, ҳадислар, тасаввуф таълимоти, ислом фалсафаси асосий манба бўлганлиги, шоир тафаккур юритишда шу манбаларга таянганлиги муножотларда намоён бўлади. Шунингдек, «Хамса» муножотлари юксак санъаткорлик намунаси сифатида ҳам ғоят қимматлидир. Улар учун танланган қофиялар, бадий санъатлар, радиф ва ҳожиблар шоирнинг ҳассос шахс ва нодир истеъдод эгаси эканлигидан далолат беради;

- «Хазойин ул-маоний»даги муножотлар муножот-ғазал, муножот-қитъа, муножот-рубой шаклларида эга. Муножот-ғазаллар мавзу, ғоя ва услубига кўра фалсафий мазмундаги муножот-ғазаллар ва ишқи илоҳийни тараннум этувчи муножот-ғазалларга бўлинади. Фалсафий мазмундаги муножот-ғазалларда шоирнинг Яратувчи, Олам, Одам, Жон ва Рух ҳақидаги қарашлари акс этиб, улар мазмунан «Хамса» достонларидаги муножотларга ўхшайди ва девонларнинг анъанавий муқаддима қисмларига мансуб бўлиб, учинчи ёки

тўртинчи, бешинчи ўринларда учрайди. Ишқи илоҳийни тараннум этувчи муножот-ғазаллар девонларда қатъий тартибга амал қилмаган ҳолда жойлаштирилган. Уларда ошиқнинг ҳижрондаги ҳолати, ички кечинмалари қаламга олинади, ҳақиқий маҳбуб-Оллоҳга муҳаббат мажозий пардага ўралган ҳолда тасвирланади. Муножот-ғазаллардаги мазмуний ўхшашлик бадиий жиҳатдан ҳам ўхшашликка олиб келган, уларда қўлланган радди матлаъ, радд ул-кофия, Қуръондан иқтибослар, фикрий тадриж, талмех, муболаға, истиоралар муножот-ғазаллар мазмунидаги умумийликни таъминлайди. Муножот-рубойи ва муножот-қитъалар эса шоирнинг орзу-умидларини, ижодий фикрларини акс эттиради;

- «Лисон ут-тайр» достонидаги муножотлар ҳам мавзу жиҳатдан ранг-барангдир. Достон анъанавий муқаддимасидаги муножотлар Навоийнинг тавба-тазарруъларини, илтижоларини акс эттирса; етти водий адосидаги етти муножотда шоирнинг тариқат билан боғлиқ орзу-умидлари, истаклари қаламга олинади, шу билан бирга солиқнинг ҳар бир тариқатдаги ҳоли, руҳий даражаси баён этилади;

- Навоий муножотлари турли бадиий уҳдалар бажариши билан бу мавзу имкониятларининг юқори даражада эканлигини исботлайди. Достон боблари таркибидаги лирик чекиниш тарзида киритилган муножотлар шоирнинг турли воқеаларга муносабатини, шахсий фикрларини акс эттиради, шунингдек, улар шоир шахсиятига доир қимматли манба ҳисобланади;

- Шоирнинг насрий «Муножот» асари ўзбек насрининг бетакрор намунаси сифатида улкан аҳамият касб этади. «Муножот»даги теран мазмун гўзал бадиият билан уйғунлашган. Ундаги медитативлик, монологик нутқнинг устуворлиги, ягона қаҳрамонга эгалик, интимлилик уни лирик асар сифатида баҳолашга олиб келади;

- Умуман олганда, муножотларда акс этувчи инсоний ғоялар миллий истиқлол мафкураси асосида очиб берилди: муножотлардаги соф исломий эътиқодни тарбиялашга интилиш; савоб, гуноҳ каби мезонлар орқали яшаш тарзини белгилаш; гуноҳ-маъсиятлардан покланишга чақириш; манманлик ва

кибру ҳавони қоралаш; ўз-ўзини доимий таҳлил этиш каби даъватлар халқнинг маънавиятини юксалтиришга хизмат қилади.

Навоийнинг муножот мавзусидаги асарларига бағишланган бу мўъжаз тадқиқот натижасидаги илмий хулосанинг асоси илм-фанга шоирнинг диний мавзу ва анъанага садоқат тарзида битилган муножотларининг ўзига хос специфик хусусиятларини кўрсатиб бериш ҳамда муножотларнинг мумтоз адабиётдаги салмоқли ўрнини аниқлашдан иборатдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон 21 аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик ва тараққиёт кафолатлари. Т.; 1997.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Тафаккур журнали. 1998, 8-с.

Илмий адабиётлар:

3. А. Аъзамов. «Муножотнома». – Наманган, 1997.
4. А.Зоҳидий, Абу Саъид ибн Механий билан мунозара, Соғлом авлод учун журнали, 1996, 5-6-сон.
5. Абдуллаев. В. «Сайланма» – Т.: 1982.
6. Адабий тур ва жанрлар. Лирика. 2-том – Т.: 1992.
7. Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994, 18 март
8. Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға - Т, 1996.
9. Аҳмад Яссавий. Фақрнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. – Т.: 2003.
10. Бертельс Е, Суфизм и суфийская литература, Москва, 1969.
11. Бертельс Э.Е, Навои, Москва, 1948.
12. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Т.: 1996.
13. Валихўжаев Б. Хамсачилик анъанасининг айрим хусусиятлари // Навоий ва ижод сабоқлари. Т.: 1981.
14. Воҳидов Р. «Алишер Навоий ва илоҳиёт», Бухоро, 1994.
15. И.Ҳаққул. Парим бўлса учиб қочсам // Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар.-Т, 1991.
16. Иброҳим Ҳаққул. Навоийни англаш машаққати // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2005, 1-сон.
17. Имомназаров М, Останокүлов И. Фано мақоми // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2005, 1-сон.
18. Исҳоқов Ё, Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти – Т.: 2002.

19. Исҳоқов Ё. Навоий лирикасида композицион-стилистик санъатлар // Навоий ва ижод сабоқлари – Т.: 1981.
20. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси - Т.: 1983.
21. Комилов Н «Тасаввуф», – Т.: 1991.
22. Комилов Н. «Ибн Сино ва Данте», Тошкент, 1983.
23. Комилов Н. Фақр нури порлаган қалб. – Т.: 2001.
24. Комилов Н. Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била // Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар - Т, 1991.
25. Комилов Н. Тариқат. // Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. – Т.: 1994.
26. М. Шайхзода. Тазкирачилик тарихидан // Навоийга армуғон – Т.: 1968.
27. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. Т, 1965.
28. Матжон С., Ш.Сариев. Адабиётдан маърузалар тўплами. – Т.: 2002.
29. Миръоти ушшоқ // Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература.- Москва, 1965.
30. Муллаҳўжаева К. «Хамса» муқаддимотларида Жомий сиймоси // Жомий ва ўзбек адабиёти. – Т.: 2005.
31. Носиров О, Жалолов С, Зиёвиддинов М, Ўзбек классик шеърининг жанрлари – Т.: 1979.
32. Ойбек, Мукамал асарлар тўплами, 13-том, Т, 1979.
33. Очилов Э. Муборак сарчашмалар.-Т, 1997.
34. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат – Т.: 1995.
35. Раҳмонов Н. Руҳиятдаги нур муроди – Т.: 2002.
36. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати – Т.: 1979.
37. Султонмурод Олим, Нақшбанд ва Навоий, – Т.: 1996.
38. Султонмурод Олим. «Эл нетиб топқай мениким...» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 1991 й, 7 июнь сони.
39. Табризий Воҳид. Джами мухтасар. - Москва, 1959, С.77-78
40. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи – Т.: 1999.
41. Шарипов Ш, Алишер Навоий. «Лисон ут-тайр» достонининг генези ва ғоявий-бадиий хусусиятлари, – Т.: 1982.

42. Эргашев Қ. Услубнинг шаклланишида давр билан боғлиқ омиллар, Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2005, 1-сон.
43. Эртуғрул И. Ф. «Ваҳдати вуҷуд ва Ибн Арабий», Истанбул, 1928.
44. Қаюмов А. Севгувчи кўнгил илтижолари // Нодир саҳифалар – Т.: 1991.
45. Қаюмов А. «Муножот» - ҳиммат мадҳияси // «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1991 йил, 1 февраль сони.
46. Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари – Т.: 1985.
47. Кудратуллаев Ҳ, Навоийнинг адабий-эстетик олами – Т.: 1991.
48. Қурбонов А. «Хамса» даги насрий сарлавҳалар ҳақида, Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2004 йил 1-сон.
49. Қурбонов А. Жомӣ жамдурур синқон сафоли // Жомий ва ўзбек адабиёти – Т.: 2005.
50. Ғаниева С. Абодиятга назар // «Муножот» – Т.: 1991.
51. Ғаниева С. Алишер Навоӣ ижодиёти ва наср проблемалари. // Ўзбек насри тарихидан – Т.: 1982.
52. Ғаниева.С. Ҳақиқат гавҳарининг кони, маърифат денгизининг дури. // Алишер Навоӣ. Хамсат ул-мутаҳаййирин – Т.: , 2004.
- 53.Ғаффорова З. Навоӣнинг ҳамд ва наът ғазаллари – Т.: 2001.
54. Ҳаққулов И. «Тасаввуф ва шеърӣят», Т.: 1991.
55. Ҳаққулов И. «Хамса» бадииятига доир // Тадқиқотлар - Т, 1986.
56. Ҳаққулов И. Оқиллик ва ғофиллик, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991 йил, 29-март сони.
57. Ҳайитметов А, Алишер Навоӣ ижодининг манбалари ҳақида // Алишер Навоӣнинг адабий маҳорати, Т.: 1993.
58. Ҳайитметов А, Навоӣнинг ижодий методи масалалари-Т.: 1979.
59. Ҳайитметов А. Навоӣхонлик суҳбатлари - Т, 1993.
60. Ҳайитметов А. «Хамса»да ислом нури // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1996 йил, 26-апрель сони.
61. Ҳайитметов А. Навоӣ ижодида умуминсоний қадриятлар масаласи // «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1991, 4-сон.

62. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари - Т.: 1997.
63. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси - Т.: - 1961.
64. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти - Т.: - 1996.
65. Ҳамид Сулаймон. Навоий асарлари текстини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари. // Алишер Навоий. Ҳамса. 15 томлик. 1-том.- Т.: 1963.
66. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Т.: 2001.
67. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати-Т.: 1999.
68. Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. - Т.:

Луғатлар:

69. Enciclopediya DELISLAM. Т.: 3 - Parish, 1971.
70. Алишер Навоий асарларининг изохли луғати.-Т.: - 1984.
71. Баранов. Арабско-русский словарь. - М.: - 1985.
72. Луғати Фарҳанги забони тоҷики. Т. 1 – М.: - 1969.
73. Навоий асарлари учун қисқача луғат. - Т.:
74. Персидско-русский словарь. - М.: - 1953.
75. Энциклопедияи адабиёти ва санъати тоҷик. - Душанбе. Т. 2. 1989.
76. Ўзбек совет энциклопедияси. 5-жилд. - Т.: 1974.
77. Cebecioglu Ethem. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sozlugu. Ankara. 1997.
78. Uludaq Sulyman. Tasavvuf terimleri sozlugu. Istanbul. 1995.

Қўлёзмалар:

79. ЎзР ФА ШИ. Р: 409-2.
80. ЎзР ФА ШИ. Р: 196. Т-1.
81. ЎзР ФА ШИ. Р: 1032-2.
82. ЎзР ФА ШИ. Р: 12. 17Ғ3
83. ЎзР ФА ШИ. Р: 1967. 17Ғ4

Диссертациялар:

84. Абдуқодиров А. «Тасаввуф ва Алишер Навоий ижоди».-Н.Д.- Т.: - 1998.
85. Бекова Н. «Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва «Рух ул-қудс» касидасининг бадиияти».- Н.Д.- Т.: - 2003.

- 86.Каримова Ф. «Ўзбек адабиётида дебоча» - Н.Д.- Т.: - 1993.
- 87.Муллахўжаева К. «Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги»- Н.Д. – Т.: - 2005.
88. Ғаффоров Н. Алишер Навоий «Хамса»сида сўфийлар тимсоли, Н.Д.-Т.: 1999.
- 89.Акбаров Э. «Навоийнинг «Муножот» асари». - М.Д. –Т.: 2002.
90. Йўлдошева.З. «Навоий муножотларининг матн хусусиятлари».- М.Д. – Т.: 2003.

Диний-тасаввуфий ва бадий асарлар:

91. Абу Ҳомид Ғаззолий. Ихёу улумиддин. - Т.: 71-бет.
92. Авесто. Яшт китоби. - Т.: 2001, 24-52-61-бетлар.
93. Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. – Т.: 1997, 152-бет.
94. Жалолиддин Румий, Ичиндаги ичиндадур, – Т.: 2001, 2-77-135-151-бетлар.
- 95.Муҳаммад Зоҳид ибн Иброҳим ал-Бурсавий, Аҳли суннат ақоиди. Тазкират ул- авлиё, – Т.: 1997, 169-бет.
- 96.Носири Хисрав. Гулчине аз девони ашъор. - Сталинобод, 1957, 42-бет.
97. Носириддин Бурҳониддин Рабғузий, Қисаси Рабғузий, 2-китоб, 1991, 151-152-бетлар.
- 98.Саййид Қосимий. Маснавийлар мажмуи – Т.: 1992, 36-130-бет.
- 99.Фариддин Аттор. Тазкират ул-авлиё – Т.: 1997, 116-7-135-147-150-154-бетлар.
100. Фиш Р. Жалолиддин Румий – Т.: 1986 й, 86-бет.
101. Хожа Ориф ар-Ревгарий. Орифнома – Т.: 1994, 8-бет.
- 102.Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт). – Т.: 2003, 29-31-67-бетлар.
103. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ, – Т.: 1967, 50-96-бетлар.
- 104.Хоразмий. Муҳаббатнома // Муборак мактублар. – Т.: 1987, 38-бет.
105. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт – Т.: 2004, 222-бет.

106. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. – Т.: 2003, 4-41-42-31-32-бетлар.
107. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг – Т.: 1965, 58-59-81-бетлар.
108. «Қуръони Карим» Алоуддин Мансур таржимаси, – Т.: 1992.
109. Мулло Мирзо Умар. Муножот. - Фарғона, 2001, 5-6-бет.
110. Муҳаййир. Девон – Т.: 2000, 28-бет
111. Нодира-Комила. Девон – Т.: 2001, 51-53-бетлар.
112. Кулфат. Девон – Т.: 1985, 245-бет.
113. Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ојизин – Т.: 1991, 27-2831-35-бетлар.
114. Увайсий. Девон – Т.: 1959, 71-бет.
115. Ҳўжаназар Ҳувайдо. Девон – Т.: 2005, 16-27-190-бетлар.

ДИССЕРТАЦИЯДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

Ҳ.А. — Ҳайрат ул — аброр;
Ф.Ш. — Фарҳод ва Ширин;
Л.М. — Лайли ва Мажнун;
С.С — Сабъайи сайёр;
С.И. — Садди Искандарий;
Х.М. — Хазойин ул — маоний;
Ғ.С — Ғаройиб ус — сиғар;
Н.Ш. — Наводир уш — шабоб;
Б.В. — Бадоеъ ул — васат;
Ф.К. — Фавойид ул — кибар;
М.Н. — Мажолис ун — нафоис;
Х. — Хамса;
Н.Ж. — Назм ул — жавоҳир;
Л.Т. — Лисон ут — тайр;
В. — Вақфия;
Хамсат.М. — Хамсат ул — мутаҳаййирин;
Т.А.Ҳ. — Тарихи анбиё ва ҳукамо;
М. — Муножот.